

2020/1

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Kárpátalja: szórvány, asszimiláció, migráció

A határon túli magyarok költségvetési támogatása

Katonaakarat

Irodalomtörténet mint képzelt kaland

Jugoszláv(való)ság mint térképzet

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Filep Tamás Gusztáv
Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradi Mónika
Zahorán Csaba

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

28. évf. (2020) 1. szám

TÁRSADALMI FOLYAMATOK A KÁRPÁTALJAI MAGYAR SZÓRVÁNYBAN

TÁTRAI PATRIK A kárpátaljai magyar szórvány kutatása	5
TÁTRAI PATRIK – MOLNÁR JÓZSEF Az asszimiláció „helye” a kárpátaljai szórvány népességfejlődésében, recens demográfiai jellemzőiben	35
KOVÁLY KATALIN – FERENC VIKTÓRIA „Össze vagyunk mi itt keveredve”: etnikailag és felekezetiileg vegyes családok döntési stratégiái a kárpátaljai magyar szórványban	70
TÁTRAI PATRIK – ERŐSS ÁGNES – KOVÁLY KATALIN „A görögök magyar nyelvű ukránok.” Az etnikai identifikáció és kategorizáció változó mintázatai a kárpátaljai magyar szórványban	106
ERŐSS ÁGNES Akik maradtak: pillanatfelvétel az otthon maradt közösségekről a kárpátaljai magyar szórványban	138

NEMZETPOLITIKA A KÖLTSÉGVETÉSEKBEN

BÁNYAI BARNA Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (I. rész)	171
---	-----

SZEMLE

MAGYAROSI SÁNDOR

Meglátni a katonát

(Révész Tamás: Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019.)

222

JUHÁSZ ANDREA

„A sajátunkká képzelt kaland izgalma”

(Kántor Lajos–Láng Gusztáv: Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról (1918–2017). szerk., Dávid Gyula, Csíkszereda: Bookart, 2018.)

242

LOVRA ÉVA

Rekonstruált (poszt)jugoszláv valóság – irodalmi térképzetek

(A (poszt)jugoszláv magyar irodalom és a téralapú közösségi identitáskonstrukciók viszonya a sajtóban (1945–2010) Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2019.)

253

TÁRSADALMI FOLYAMATOK A KÁRPÁTALJAI MAGYAR SZÓRVÁNYBAN

DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i1.297>

TÁTRAI PATRIK*

A kárpátaljai magyar szórvány kutatása¹

Kutatócsoportunk először 2017 nyarán, a SUMMA 2017 elnevezésű, a kárpátaljai magyarok demográfiai jellemzőit feltáró kutatás végső fázisában jutott el a kárpátaljai szórványba. Ekkor – mivel a szórványterületeken a tömbhöz képest nehezebben lehetett megszervezni a kutatást, valamint feltűnően lassan érkeztek az információk – kutatócsoportunk személyesen is ellátogatott a szórvány több településére, begyűjteni az adatokat, továbbá kontrollfelmérést végezni.

Ezek a látogatások világítottak rá arra, hogy míg a tömbben lezajló folyamatokra jobb rálátásunk van, a szórványról sokkal kevesebbet tudunk. A SUMMA 2017 keretein belül elsősorban a demográfia olyan komponenseire fókuszáltunk, mint a természetes szaporodás és a migrációs folyamatok, míg az egyén etnikai identitásának változásaiival, a vegyes házasságokban lezajló etnikai szocializációval (aminek eredményét összességében az asszimiláció címkével illehetjük) nem, vagy csak korlátozottan foglalkoztunk.² Az

* A szerző geográfus, a CSFK Földrajztudományi Intézet főmunkatársa. E-mail: tatrai.patrik@csfk.mta.hu

¹ A projektet a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. finanszírozta, és a Momentum Doctorandus Kárpátaljai Magyar Doktoranduszok Szervezete koordinálásával valósult meg. A kutatás folytatását az MTA „Migrációs folyamatok és geopolitikai kihívások Ukrajnában és Magyarországon” c. mobilitási támogatása tette lehetővé. A kutatógárda tagjai Eröss Ágnes, Ferenc Viktória, Kovály Katalin, Molnár József, Orosz Sándor és Tátrai Patrik. A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

² L. Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Eröss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 7–31.

asszimiláció vizsgálata azonban különösen fontos kérdés a szórványok esetében, ahol a többségi környezettel való érintkezési felület nagysága (lakóhelyi, iskolai, munkahelyi) sokkal nagyobb, mint a tömbterületeken.³ Ezzel szemben a magyar intézményi ellátottság (például az oktatási intézmény, az egyház, a politikai érdekképviselő területén) ezeken a településeken részleges, sokszor teljesen hiányzik. A fentiek következtében létrejövő vegyes etnikai élethelyzetek – a Kárpát-medence többi szórványterületéhez hasonlóan – a kárpátaljai magyar szórványban is vegyes házasságokhoz, a többségi nyelven történő iskoláztatáshoz, a magyar nyelvhasználati színterek és a magyar közösségi élet beszűküléséhez vezethetnek.

Ugyanakkor Kárpátalján a hatalmi és demográfiai viszonyokból eredő aszimmetriákat – amelyek az asszimiláció irányát és mértékét is alapvetően meghatározzák – jelentősen csillapítja a magyar állam befolyásának, valamint a magyar nyelv presztízsének növekedése,⁴ ami a közelmúlt ukrainai geopolitikai változásai (Euromajdan, orosz-ukrán hibrid háború, Ukrajna gazdasági összeomlása) nyomán lett egyre látványosabb. Mindez pedig a szórványban is érezteti hatását. Ezt támasztják alá a SUMMA 2017 kutatás folyamán szerzett terepi tapasztalataink is, mely szerint egyes városokban (például Ungvár, Munkács, Huszt) a különböző magyarországi támogatások (az állampolgárság könnyített megszerzése, Egán Ede gazdaságélénkítő program) hatására korábban ukrán identitású, magyarul nem vagy alig beszélő személyek is jelentős számban vallották magukat magyarnak, kezdtek el magyarul tanulni, vagy éppen csatlakoztak magyar szervezetekhez.

A fentiek mellett fontos kiemelnünk, hogy a kárpátaljai magyar szórvány vizsgálata korábban meglehetősen alulreprezentált volt

³ Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony: Kalligram, 2009.

⁴ Beregszászi Anikó: A magyar mint idegen nyelv oktatása Kárpátalján: elméleti kérdések és gyakorlati problémák. *THL2 – a magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*, 2016/1–2. 65–69.; Tátrai Patrik – Erőss Ágnes – Kovály Katalin: Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *Regio*, 2016/3. 82–110.; Tátrai, Patrik – Erőss, Ágnes – Kovály, Katalin: Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2017/3. 203–218.

például az erdélyi vagy a vajdasági szórványokhoz képest. Természetesen ennek elsődleges oka, hogy a szórványközösségek legkiterjedtebb otthonai Erdélyben és a Vajdaságban találhatók, míg Kárpátalján az összes Kárpát-medencei magyar szórványnépességnek csak mintegy 6–7 százaléka él.

Kárpátalján a szórványra fókuszáló vizsgálatok száma meglehetősen kevés. Ezek a kutatások többnyire az oktatási helyzetet vették górcső alá,⁵ illetve az identitás⁶ és médiahasználat⁷ tömb és szórvány szerinti sajátosságait mutatták be. Kiterjedtebb, interdiszciplináris – döntően oktatási és néprajzi kérdésekkel foglalkozó – szórványkutatás mindössze egy készült a 2000-es évek közepén, de ez csak a Felső-Tisza-vidékére terjedt ki.⁸

Mindezek alapján a kutatásunk célja az volt, hogy komplex módon vizsgáljuk meg a – többi szórványrégióhoz hasonlóan rendkívül heterogén – kárpátaljai magyar szórványt, az ott élő egyének/családok és közösségek általános helyzetét, hétköznapi problémáit, lehetőségeit, továbbá hogy feltárjuk az asszimilációs folyamatok jellemzőit, azaz hogy milyen mechanizmusok vezetnek a szórványban élő egyének és közösségek életében asszimilációhoz, és mely tényezők gátolják azt.

E tematikus blokk tanulmányaiban a sokszínű, egyedi terepekből álló kárpátaljai szórványt próbáljuk meg kvantitatív és kvalitatív

⁵ Orosz Ildikó: Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás szórványban. Kárpátaljai helyzetkép. *Regio*, 2001/4. 159–180.; Séra Magdolna: Magyarok a szórványban a többségi oktatásban (interjúzás tapasztalatai Beregrákoson). *Kisebbségkutatás*, 2013/4. 122–136.; Csernicskó István: Magyar nyelvű oktatás Kárpátalján: kihívások, perspektívák. In: Beregszászi Anikó – Hires-László Kornélia (szerk.): *Meszelt falakon túl. Születésnap kiadvány a Kótyuk István tiszteletére*. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológiai Tanszék – Hodinka Antal Intézet, 2015. 33–67.; Papp Z. Attila: Oktatás a (nyelv)határon: közelkép a kárpátaljai magyar szórványoktatásról. *Kisebbségkutatás*, 2015/3. 129–151.

⁶ Molnár József: A kárpátaljai tömb és szórványmagyarság identitástudatának eltérései. *Pro Minoritate*, 2007 Tavasz, 135–150.

⁷ Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014 / 2*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2015.

⁸ Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: PoliPrint, 2007.

megközelítésben bemutatni. Bár a szórvány települései, illetve a terepkutatásunk helyszínei között legalább annyi különbség van, mint hasonlóság, mégis igyekszünk egységes szempontok mentén betekintést nyújtani az itt élők hétköznapijaiba, megélhetési és etnikus stratégiáiba.

Diskurzusok a szórvány fogalmáról

A Kárpát-medencei magyar szórványok kérdése a rendszerváltással került ismételten a tudományos kutatások homlokterébe. Az ezredforduló időszakára a kutatások és a megközelítések széles spektruma alakult ki, köszönhetően a szórvány terminus rendkívül képlékeny tartalmának, így minden kutató a saját érdeklődésének, céljának megfelelően alakíthatta a hangsúlyokat.⁹ A 2000-es években sűrűsödő szórványkutatásoknak (és vitáknak) számtalan tanácskozás, konferencia, tanulmánykötet, tematikus folyóiratszám, monográfia adott új impulzust és teret,¹⁰ azonban az elmúlt évtizedben a szórványkérdés vizsgálatának lendülete alábbhagyott, a kérdés valamelyest háttérbe szorult.¹¹

A fent említett viták, párbeszédék jelentős részben arról szóltak, hogy mi a szórvány, és hogyan lehet definiálni. A szakirodalomban számtalan definíció és megközelítés található, az azonban közös álláspont, hogy a szórványhelyzet nem írható le egyszerűen, mivel egy rendkívül összetett jelenségről van szó, amit lehet „*térbeli rendként, illetve társadalmi kategóriaként, valamint statisztikai mutatószámként értelmezni.*”¹² A szórvány hatékony vizsgálatának további nehézségét

⁹ Keményfi Róbert: A többrétű „szórvány” kifejezés a kisebbségkutatásban. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTA KI, 2005. 78–90. 86.

¹⁰ Pl. a *Magyar Kisebbség* 2000/3-as száma; az *Erdélyi Múzeum* 2000/3-4-es száma; a *Pro Minoritate* 2007 tavaszi száma; Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTA KI, 2005. Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Budapest: Lucidus Könyvkiadó, 2007. Bodó Barna: *Szórvány és nyelvhátár*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2009.

¹¹ Ebben az időszakban már inkább csak a romániai magyar szórványkérdésre fókuszáló tematikus kiadványok jelentek meg: a *Korunk* 2014/6-os száma; Cseke Péter (szerk.): *Szigetek – szórványok a Kárpát-medencében és Észak-Amerikában*. Kolozsvár: Komp-Press, 2016.

¹² Keményfi, 2005. 86.

jelenti, hogy maga a kifejezés nem egy egységes csoportot takar: a szórvány terminust egyszerre alkalmazzák igen eltérő szociális és kulturális háttérű csoportokra, amelyek akár egy településen belül is megjelenhetnek.¹³ A szórvány fogalmának problémáját a legplasztikusabban Szilágyi N. Sándor foglalja össze: „én a szórvány(magyarország) megnevezést az alábbiakban a legszívesebben elkerülném. Ennek oka az, hogy – bármilyen meglepő is – tapasztalatom szerint senki sem tudja pontosan megmondani, mit kell rajta érteni.”¹⁴

A fent leírt komplexitás, képlékenység ellenére „a szórvány kifejezésnek/fogalomnak kialakult egy sajátosan Kárpát-medencei magyar használati kultúrája.”¹⁵ A közbeszédben a szórvány alapvetően azokat a Kárpát-medencei közösségeket jelöli, amelyek nem a mai Magyarország területén élnek, lakhelyükön, tágabb régiójukban más etnikai csoportokkal vegyesen, illetve kisebbségben élnek.¹⁶ Ugyanakkor szórványként értelmezhető a moldvai csángók esete is, akik bár nem a történeti Magyarország felosztásakor kerültek kisebbségi sorba, mégis kutatásuk a szórványkutatásokon belül az egyik legjelentősebb vonulat.¹⁷ A szórványról szóló közbeszédet Ilyés Zoltán ragadja meg a legplasztikusabban, aki szerint „a szórványok pontos kvantitatív behatárolásai, asszimilációelméleti meghatározásai és társadalomtudományos körülírásai ellenére a Kárpát-medencei őssz magyar diskurzusban, a tudományos, politikai és laikus nyilvánosságban valamiféle hallgatólagos közmegegyezés szerint minden szórvány, ami nem a tömbmagyarsághoz tartozik,

¹³ Biczó Gábor: A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTA KI, 2005. 21–42., 35.

¹⁴ Szilágyi N. Sándor: A szórványmagyarország: probléma vagy ürügy. In: uő.: *Miegy más*. Kolozsvár: Kalota Kiadó, 1997. 476–494., 476.

¹⁵ Ilyés Zoltán: Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTA KI, 2005. 64–77. 64.

¹⁶ Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán: Előszó. In: uők (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Budapest: Lucidus Könyvkiadó, 2007. 7–12.

¹⁷ L... Szarka László: A szórványhelyzet identitásszerkezeti sajátosságairól. *Pro Minoritate*, 2007 Tavaszi, 10–19. 10.

*amelyet bizonyos diszperzió, térbeli keveredettség, – érzelmesebben megfogalmazva – magárahagyatottság jellemez.*¹⁸

Fontos kiemelni, hogy mind a közbeszéd, mind a szakirodalom különbséget tesz a „szórvány” és a „diaszpóra” fogalma között.¹⁹ Leegyszerűsítve, az előbbi, csak a magyar nyelvterületen használatos fogalomhoz azon Kárpát-medencei közösségeket szokták sorolni, amelyek létrejöttében hangsúlyos szerepet kap az asszimiláció. E megközelítésben a szórvány reziduális jellege, a „zsugorodás” és a veszélyeztetettség érzése egyfajta vesztesésgolvasatban²⁰ jelenik meg, amely gyakran egyoldalúan uralja a szórványról zajló közbeszédet.²¹

Ezzel szemben a sokkal egyértelműbb határokkal rendelkező diaszpóra fogalom a közbeszédben a migrációs eredetű „nyugati magyarságot” jelenti. E kettős diaszpóra/szórványfogalom ki is jelöli azt a két jelenséget, az asszimilációt és a migrációt, amelyek – közös pontként – egyaránt megjelennek a különböző megközelítésű munkákban, és melyek a szórvány/diaszpóra létrejöttének magyarázatában töltenek be kulcsszerepet.

A szórvánnyal foglalkozó munkák lényegében mindegyikében megjelenik az asszimiláció; a két fogalom rendkívül szorosan összekapcsolódik a magyar nyelvű szakirodalomban.²² Bár a közbeszéd a Kárpát-medencei magyar szórványokat többnyire regressziós eredetűnek tartja, amely őshonos csoportként az asszimiláció eredményeképpen került szórványhelyzetbe,²³ valójában a migráció legalább ennyire fontos a szórványok kialakulásában – ennek ellenére sokkal kisebb mértékben társítják a szórványkérdéshez. Pedig a diaszpóra eredeti jelentése szerint is (szétszór,²⁴

¹⁸ Ilyés, 2005. 64.

¹⁹ Ennek részletes hátterét, kialakulásának okait ld. Balogh et al., 2007. 7.

²⁰ Ilyés, 2005. 75; Szilágyi, 1997. 483.

²¹ Biczó Gábor mutat rá arra, hogy a vesztesésgolvasat „az asszimilációs folyamatot általános értékvesztésként értelmezi.” Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia című tanulmányához. *Magyar kisebbség*, 2000/3. <http://epa.oszk.hu/02100/02169/00016/pdf/000301.pdf>

²² Erről részletesebben l. Tátrai és Molnár tanulmányát ebben a számban (Tátrai Patrik – Molnár József: Az asszimiláció „helye” a kárpátaljai szórvány népességfejlődésében, recens demográfiai jellemzőiben. *Regio*, 2020/1.

²³ L. Ilyés, 2005. 64–65.

²⁴ Biczó, 2005. 40.

szétszórtság,²⁵ szétszórás,²⁶ szétszóródás²⁷) magában foglalja a migráció motívumát. Szórvány és migráció kapcsolatára a legjobb – magyar vonatkozású – Kárpát-medencei példák a 18–19. századi montán-ipari telepítések, a kedvező mezőgazdasági adottságú területek (például Bánság) kincstári és spontán újratelepítései, a csángók több hullámban megvalósuló moldvai kirajzása, vagy a határon túli nagyvárosi magyarság fluktuációja, folyamatos újratöltődése az elmúlt évszázadban. De kisebb léptékben migrációs eredetű szórványként értelmezhetjük azokat a magyarok által nem vagy alig lakott településeket, ahol például házassági vagy munkamigráció révén jelennek meg 1–10 fős mikroszórványok. Meg kell még említeni a migráció szerepét a regressziós eredetű szórványok azon csoportja esetében, ahol a „visszahúzódas”, a „zsugorodás” viszonylagos, azaz a magyarság száma nem változott, aránya viszont lecsökkent egy másik népcsoport beáramlása következtében. Mindezen alaptípusokat összegezve, és figyelembe véve, hogy napjainkban a magyar szórványok többsége (nagy)városi lakos,²⁸ a migráció vélhetőleg legalább akkora szerepet játszik/játszott a Kárpát-medencei szórványok létrejöttében, mint az asszimiláció.

A szórvány fogalmának értelmezésében fontos különbségként jelenik meg, hogy állapotként vagy folyamatként tekintünk-e rá. Keményfi Róbert mutatott rá arra, hogy már a diaszpóra terminus eredetében is megjelenik e kettősség, hiszen a héber eredeti kifejezésben a hangsúly a szétszóródás folyamatán volt, míg a görög terminus egy adott állapotot jelölt.²⁹ Keményfi szerint a fogalom használatának e kettőssége napjainkban is megvan, azonban „az ’egyszerű’ területi vonatkozású használatát egyre inkább visszaszorítja az a szemlélet, hogy [...] elsődlegesen ezeket a

²⁵ Keményfi, 2005. 78

²⁶ Ilyés, 2005. 64.; Tóth Pál Péter: Diaszpóra/szórvány. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTAI, 2005. 108–114. 108.

²⁷ Tóth, 2005. 108. E négy különböző verzió arra is utal, hogy az egyes szerzők e jelenség mely aspektusát (állapot vs. folyamat, erőszakos vs. spontán történés) helyezik előtérbe, melyikre kívánják reflektálni.

²⁸ Szilágyi, 1997.; Tátrai Patrik: A Kárpát-medencei magyar szórványok településszerkezete és főbb demográfiai jellemzői. *Kisebbségi Szemle*, 2017/1. 7–31.15–16.

²⁹ Keményfi, 2005. 78–79.

térszerkezeteket árnyaló, kialakító társadalmi folyamatokra kell figyelni.”³⁰

Megítélésünk, és alapvetően földrajzi szemléletű megközelítésünk szerint azonban a szórvány fogalmának tartalmában kulcsfontosságúak a területi különbségek, éppen ezért – bár abban egyetértünk Keményfi Róberttel, hogy a szórványkutatásoknak a társadalmi folyamatokra kell fókuszálnia, mégis – a szórvány makrosztintű (jelen esetben Kárpátalja-sztintű) kutatásának előfeltétele, hogy le tudjuk határolni a vizsgált egységet (a szórványt), azaz hogy valamilyen szinten operacionalizálni³¹ tudjuk a szórvány fogalmát. A térbeli keret kijelölése azonban nem jelenti a szórvány fogalmának statikusként való értelmezését. Hiszen – ahogy azt statisztikai alapon is kimutattuk³² – a szórványhelyzet fontos tulajdonsága, hogy nem állandó, hanem folyamatosan változik: megszűnik és újratermelődik.

Megközelítésünkben tehát a szórvány térkategória, térbeli elemzési keret. Így a vizsgálatunk makrosztintű kiindulásának alkalmasnak tartjuk azt az – egyébként leegyszerűsítő – értelmezést, hogy a Kárpát-medencében minden szórvány, ami nem tartozik a tömbhöz, és Ilyés Zoltán véleményével szemben³³ szerintünk ez egyáltalán nem hagyja reflektálatlanul a migráció momentumát a szórvány létrejöttében. A területiség szempontjából jól értelmezhető az a megközelítés is, amely szerint a szórvány határ- vagy még inkább kontaktzóna.³⁴ Sőt, ha csak demográfiai szempontból vizsgáljuk a kérdést, akkor Kiss Tamás meghatározásának is van relevanciája, mely szerint a szórvány az etnikai reprodukcióra önerőből képtelen

³⁰ Keményfi, 2005. 86.

³¹ Habár egyetértünk azzal, hogy „a szórvány tartalma inoperabilis. Hiányzik a kicsi, a kevés – arány vagy tömeg – kvantitatív határainak definíciója.” Dányi Dezső: A szlovákiai szórványmagyarság. *Regio*, 1999/3–4. 161–206. 161.

³² A 2011-es népszámlálások alapján a Kárpát-medence határainkon túli több mint 14 ezer településéből megközelítően 6 ezerben élt magyar lakos. Ezek közül 1125 településen a tíz évvel korábbi, 2001-es népszámlálások szerint nem éltek magyarok, ami rávilágít a szórvány (és különösen a mikroszórvány) dinamikus változására, a szórványtelepülések „fluktuációjára”. L. Tátrai, 2017. 11–12.

³³ Ilyés, 2005. 64–65.

³⁴ Bodó Barna kicsit eltérő megfogalmazásában a nemzet kulturális határa, nyelvhatár. Bodó Barna: Szórványról – másként. *Korunk*, 2014/6. 6–23. 17–18.

közösség³⁵ – ámbár mi ezt nem tartjuk kizárólagosnak, mert a területi megközelítésünk megengedi, hogy magukat önerőből fenntartani képes közösségek is létezzenek a szórványban.

A szórványlét megítélésünk szerint abban ragadható meg leginkább, hogy az adott közösség információs és interperszonális kapcsolatrendszereinek összessége (tehát nem egyéni szinten értelmezve) – a települési vagy kistérségi etnikai viszonyokból adódóan – elsősorban nem etnikus (kisebbségi) alapon szerveződik. Természetesen tudatában vagyunk, hogy a kapcsolatok egy része a virtuális világban realizálódik, ami nem függ a földrajzi tértől, mégis, a kapcsolatok kialakulása (iskola, munkahely, szomszédság stb.) alapvetően egy konkrét földrajzi térben valósul meg. A helyi kapcsolati és információs hálók dominanciája mellett természetesen léteznek az etnikai alapú kapcsolati hálók is (például a tömbbel és az anyaországgal), de ezek – triviálisan – sokkal ritkásabbak, mint például a tömb települései, magyar közösségei között. Fontos kiemelni, hogy a szórványon belül is hatalmas különbségek vannak, így a vegyes élethelyzetek mellett, amikor a mindennapi normák már nem a magyar/etnikus mintákat követik feltétlenül, számtalan esetben fennmaradtak a kis magyar világok. Azonban ezek a pozíciók sincsenek köbe vésve, és az aktuális hatások függvényében – legújában ilyenek a magyarországi nemzetpolitika lépései – dinamikusán változhatnak.

A kutatás menete, a kárpátaljai szórvány lehatárolása

Mivel a szórvány/szórványosodás kérdése meglehetősen komplex jelenség, a kutatás is szükségszerűen sokszínű eszközkészlettel dolgozott, és egyszerre épített kvantitatív és kvalitatív módszerekre. Az első, és egyik legfontosabb kérdés a szórványtelepülések körének pontos meghatározása volt, hiszen Kárpátalján – definíciótól függően – a szórványtelepülések száma 30 és 60 között helyezkedik el (a

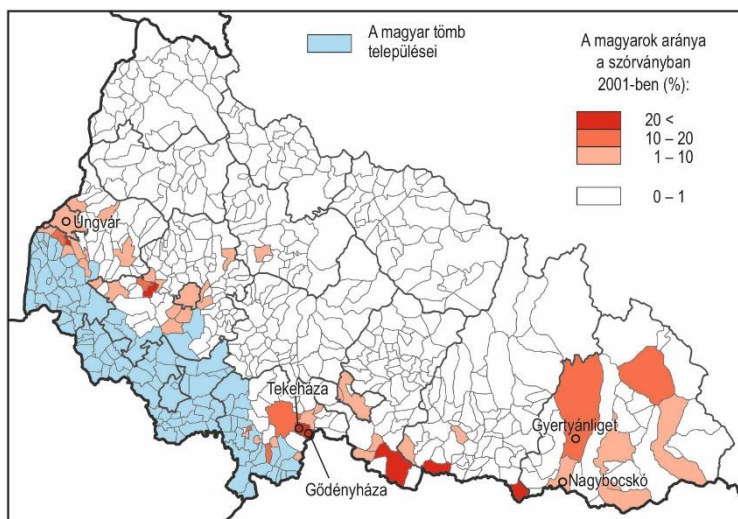
³⁵ Kiss Tamás: Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2012/1. 24–48. 35. E megközelítés jelentősen összecseng Vetési László meghatározásával (a szórvány „saját belső erejéből nem képes etnikai értékeit megőrizni”). Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia. *Magyar Kisebbség*, 2000/2.

<http://epa.oszk.hu/02100/02169/00015/pdf/000222.pdf>.

mikroszórványokat nem számítva, amikkel kiegészülve akár 200–250 településről is beszélhetünk).

Ahogy korábban már említettük, a szórvány lehatárolásánál a területi elvet követtük, szórványnak véve azt, ami nem a tömb része. Azonban a tömb lehatárolása sem feltétlenül egyszerű feladat. Munkánk során tömbnek vettük az összefüggő magyar többségű települések alkotta területet, valamint a hozzájuk csatlakozó, 20 százalékot meghaladó magyarlakta falvakat. Így azokat a tömbperemi vegyes lakosságú településeket, ahol a magyarok aránya kicsivel van csak 50 százalék alatt (például Kincseshomok, Ungtarnóc, Korláthelmec, Fancsika, Feketeardó), nem számítottuk a szórványhoz. A tömbön kívüli települések közül szintén nem képezték vizsgálatunk tárgyát azok a kis létszámú szórványok, amelyeken a magyarok települési aránya nem érte el az 5 százalékot a 2001-es népszámlálás szerint, továbbá ha a magyarok aránya 1–5 százalék volt, akkor a 20 főt. Így kutatásunk összesen 37 kárpátaljai magyar szórványtelepüléssel foglalkozott (1. ábra). Azt azonban hangsúlyozzuk, hogy a szórványként való beazonosítás pusztán statisztikai adatok alapján történt, ami nem vette, nem is vehette számításba, hogy hogyan vélekednek magukról e tekintetben az adott közösségek, vagy a kárpátaljai magyarok. Erre jó példa Visk és Beregrákos esete, ahol a helyiek nem tekintenek magukra szórványként, és ezt a különbséget valamennyire érzékelteti e települések nyelvszigetként való besorolása a kárpátaljai tipológiában.³⁶

³⁶ L. Orosz Ildikó: Szórványok anyanyelvi/anyanyelvű oktatásának helyzete Kárpátalján a XXI. század elején. In: uő. (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: Poli Print, 2007. 10–44. 11–12.

1. ábra: A magyar szórvány települései Kárpátalján a terepkutatás helyszíneivel

Az így szórványként azonosított településekre összegyűjtöttük az etnikai szocializáció szempontjából legfontosabb statisztikai adatokat (etnikai-nyelvi adatok, intézményi ellátottság, demográfiai adatok az óvodás- és iskoláskorúakra, magyar születések száma, beiskolázási adatok, felekezeti adatok), amelyek segítségével igyekeztünk következtetéseket levonni az etnodemográfiai dinamikára vonatkozóan.³⁷

A kárpátaljai magyar szórvány mélyreható vizsgálata természetesen csak terepkutatással volt megvalósítható. A vizsgálati terek kiválasztásánál arra törekedtünk, hogy azok megfelelően reprezentálják a kárpátaljai szórványtelepülések különböző alaptípusait, amelyeket – jelentősen egybecsengve Ilyés Zoltán szórványtipológiájával,³⁸ de annak inkább strukturális vetületeit kiemelve – a magyarok aránya, a tömbtől való távolsága, a falu-város különbség (és az ezzel szorosan összefüggő intézményi ellátottsága), valamint az adott szórvány keletkezésének módja (autochton –

³⁷ Az eredményeket e kötetben I. Tátrai – Molnár, 2020.

³⁸ Ilyés, 2005.

allochton) határoz meg. Így az itt gyűjtött tapasztalatok, esettanulmányok általános szinten is érvényesek lehetnek, bár hangsúlyoznunk kell, hogy még az azonos tipológiai besorolású terek között is számottevő különbségek mutatkoz(hat)nak a helyi sajátosságok eredményeként.

A kutatási helyszínek három alaptípusa tehát a következő volt:³⁹

1. A magyar–ukrán nyelvhatár peremén, a magyar tömbhöz viszonylag közel fekvő falusi szórvány, ahol a magyar kisebbség aránya jelentős, alapintézményekkel részben ellátott. A kiválasztott település Gődényháza lett, de a vele egy községet képező Tekesházán is számos interjú készült. Az ugocsai nyelvhatáron fekvő települések magyarsága autochton, középkori gyökerű.

2. Magyar intézményekkel nem vagy alig rendelkező település, ahol a magyarok száma és aránya viszonylag alacsony, földrajzilag a tömbtől távolabb helyezkedik el. Ezt a típust Nagybecskő képviselte, de a kutatást kiterjesztettük a hozzá közel eső, hasonló helyzetű Gyertyánligetre is. E felső-Tisza-vidéki, méretükben a falu és város között elhelyezkedő posztindusztriális települések Kárpátalja „klasszikus” szórványterületéhez tartoznak, ahova a többnyire német gyökerű római katolikus, később magyarrá váló lakosság a 18–19. századi ipartelepítések nyomán települt le.

3. Városi szórvány, intézményekkel ellátott, de a magyarok aránya alacsony. E típus terepeként a megyeszékhely Ungvárt választottuk. Ungvárra is igaz, amit Biczó Gábor és Ilyés Zoltán is hangsúlyozott,⁴⁰ hogy a városi magyarság heterogén, egyaránt találhatók „öslakosok” és a magyar falvakból beköltözők köztük.

A terepkutatás során arra törekedtünk, hogy beazonosítsuk azokat a strukturális és lokális tényezőket, valamint egyéni/családi döntéseket, amelyek segítségével jobban megérthető a szórványmagyarság hétköznapi helyzete, az asszimilációt és az etnikai szocializációt befolyásoló egyéni stratégiák. A strukturális és lokális tényezőket (például oktatás, közösségi élet – ezen belül kiemelten az egyház – szerepe) főként elit/intézményi interjúk készítésével

³⁹ A vizsgált terek részletesebb bemutatását l. Eröss Ágnes – Ferenc Viktória – Kovály Katalin – Orosz Sándor – Tátrai Patrik: Helyzetkép a kárpátaljai magyar szórványról. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest: BGA, 2020. 89–133.

⁴⁰ Biczó, 2005. 35.; Ilyés, 2005. 67.

térképeztük fel. Ennek során a magyarsághoz kötődő intézmények (KMKSZ: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, UMSZ: Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség, oktatási intézmény, egyház, egyéb kulturális és/vagy civil szervezet) vezetőit, valamint a helyi magyar politikai, társadalmi vagy gazdasági elit tagjait kérdeztük meg. Mivel az asszimiláció legfőbb katalizátora a vegyes házasság, ezért az elit/intézményi interjúk mellett vegyes házasságban élőkkel (szülőkkel, nagyszülőkkel, gyerekekkel) is készítettünk interjúkat, amikből kiderültek azon kulcsmomentumok, döntési helyzetek, amik az etnikai szocializációra a legnagyobb hatást gyakorolják. A kutatás utóbbi ágát nehezítette, hogy sok esetben a családok férfi, de alkalmanként mindkét aktív korú tagja külföldön tartózkodott, így jelentősen leszűkült a kutatásba bevonható családok száma.

A terepkutatás döntően 2018 nyarán zajlott. Ekkor helyszínenként átlagosan 15 intézményi/elit interjút készítettünk, továbbá 6 vegyes családban rögzítettünk félig strukturált interjúkat. 2019 nyarán kiegészítő adatgyűjtést végeztünk. Az interjúkat, a beszélgetőpartner preferenciájának, nyelvtudásának megfelelően, magyar vagy ukrán nyelven készítettük, az interjúalanyokat hólabdamódszerrel választottuk ki. A félig strukturált intézményi/elit interjúkban a beszélgetés fókusza a helyi közösség boldogulásán, hétköznapijain volt, igyekeztünk indirekt módon közelíteni az etnicitás és az interetnikus viszonyok kérdéseéhez. A vegyes házasságok esetén a házaspár mindkét tagjával igyekeztünk beszélni, lehetőleg egy időben, de külön. Ezen félig strukturált interjúkban arra törekedtünk, hogy az életútról kapjunk minél teljesebb képet, külön kitérve az etnikai szocializációt befolyásoló döntések (keresztelés, iskoláztatás, párválasztás és házasság stb.) meghozatalára és annak egyéni aktuális narrációjára. A kutatás folyamán – e sorok írásáig – összesen 110 ukrán és magyar nyelvű interjú készült, többnyire az említett három kutatási helyszínen.⁴¹ Emellett résztvevő megfigyelés (például misén/istentiszteleten/liturgián való részvétel), vizuális módszerek (elsősorban a nyelvi tájképre vonatkozóan, kiemelten a temetőben megfigyelhető sírfeliratokra), történeti források tanulmányozása (elsősorban egyházi anyakönyvek és telekkönyvek) és helyben zajló intézményi adatgyűjtés egészítette ki a munkát.

⁴¹ A fenti helyszíneken kívül néhány intézményi interjút készítettünk Munkácson, Nagyszőlősen, Técsőn, Kerekhegyen és Rahón.

Etnicitás és kategorizáció a szórványban

Kárpátalján az általunk lehatárolt szórványtelepülések alapvetően vegyes nemzetiségű helységeknek számítanak, illetve – a nyelvi-nemzetiségi statisztikákat tekintve – egyes településeket inkább homogén ukrán nemzetiségűnek lehet leírni. Utóbbi típusokban a többségi népesség sokszor annak sincs igazán tudatában, hogy az adott községben más nemzetiségűek is élnek nagyobb számban. Erre jó példa Nagybecskó, ahol – bár 1998 óta ismét van „magyar”, azaz római katolikus templom – a magyarság lényegében láthatatlan marad az ukránok számára, akik nem vagy alig tudnak a magyarok jelenlétéről. A szórványban tehát a demográfiai és hatalmi aszimmetriák miatt a szórványmagyarság számára teljesen természetes a vegyesség, a vegyes élethelyzetek. Az etnikai határok már több évtizede, de ma már a korábban sokkal merevebb felekezeti határok is átjárhatóak, aminek az eredménye a vegyes házasságok viszonylag magas száma a szórványban. Napjainkra a vegyes házasságokhoz (legalábbis magyar-szláv viszonylatban), valamint a különböző interetnikus kapcsolatokhoz nem vagy alig kapcsolódik stigma vagy korlát. Ebből következően normális, sőt az a természetes, hogy lényegében minden magyar családjában és baráti körében találunk ukránokat és magyarokat.

Részen a fentiek következtében a „magyar” és „ukrán” etnikai kategóriák érvényessége a szórványban korlátozott. Míg a tömbben az etnikai határt sokkal markánsabban jelölik a nyelvi és a felekezeti különbségek, addig a szórványban e különbségek jóval elmosódottabbak. A vegyes házasságok tömbhöz viszonyított magasabb aránya,⁴² illetve a vegyes házasságból származók nagy aránya a magyar kötődésű közösségen belül azt eredményezi, hogy a kortársak között jelentős a többnyelvűek és több nemzetiségűek aránya. Továbbá az anyanyelvhasználat beszűkült lehetőségei, színterei, a magyar nyelv alacsonyabb presztízse másodnyelv-domináns kétnyelvűséghez, majd a teljes nyelvcserehez vezethet.⁴³ A

⁴² L. Molnár József: Etnikailag vegyes házasságok a kárpátaljai magyarok körében. *LIMES: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*, 201. 51–62., illetve Tátrai – Molnár, 2020.

⁴³ A folyamatot a szórványokra l. Péntek János: Nyelvi sziget- és szórványhelyzetek, folyamatok. *Korunk*, 2014/6. 39–45.; a nyelvcsereről általában l. Gal, Susan: Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio*, 1991/1. 66–76.

nyelvcseré, a nyelvi asszimiláció hamarabb megy végbe, mint az etnikai asszimiláció, így e „köztes”, „hibrid” állapotokat a népszámlálás a – szórványban meglehetősen gyakori – többségi anyanyelv–magyar nemzetiség kombinációként rögzíti. Ugyanezt az állapotot elevenítik meg Biczó Gábor rádóci⁴⁴ vagy éppen Pomogáts Béla óradnai⁴⁵ példái, amelyek a magyarul már nem tudó, de magát magyarnak valló fiatalabb generációk eseteit mutatják be.

A vegyesség fenti példái számunkra azért is különösen fontosak, mert az etnikai kategóriák esszenciális használatának korlátaira mutatnak rá. Kutatási terepeinken sokszor lehetetlen (és helyi kontextusban irreleváns) volt kategorizálni az interjúalanyainkat, hiszen „magyarok” és „ukránok” nem alkotnak élesen elhatárolható csoportokat. Az etnicitáshoz társuló előnyök vagy éppen hátrányok, az etnikai identifikáció szituációfüggősége miatt az egyének etnikai identitása, amennyiben egyáltalán fontos, nem bináris kategóriákban működik, hanem sokszor pragmatikus szempontok mentén annak különböző oldalait használja.

Erre kiváló példa Gódenyháza, ahol az elmúlt évszázadok változatos migrációs és asszimilációs folyamatai következtében jelentősen eltávolodtak egymástól a nyelvi-etnikai-felekezeti határok. Jelen tematikus blokkban Tátrai Patrik, Erőss Ágnes és Kovály Katalin mutatják be azt, hogy e vegyes településen hogyan működik az etnikai kategorizáció, a szimbolikus befogadás és kirekesztés, továbbá hogyan mosódnak össze az etnikai, felekezeti és nyelvi kategóriák. Statisztikai adatokon és terepmunkán alapuló kutatásukból kiderül, hogy jelentős különbségek tapasztalhatók az egyes etnikai klasszifikációs rendszerek, elsősorban az önbevallás és a külső minősítés között – főként a különböző nemzetiesítő politikák által leginkább érintett görög katolikus népesség esetében. Rámutatnak továbbá, hogy az etnikai és felekezeti kategorizáció nem feltétlenül az anyaországban, illetve a tömbben használt terminusok/fogalmak/jelentések mentén történik. A helyi „magyar” vagy „ukrán” terminusok nem elsősorban az etnikai, hanem inkább a

⁴⁴ Biczó, 2005. 34.

⁴⁵ Pomogáts Béla: Két és fél millió magyar szórványban. *Kisebbségkutatás*, 2002/2. 596–601. 596–597.

vallási hovatartozást jelölik, így használatukat nem lehet egyértelműen megfeleltetni a nemzetiségi kategóriákkal.⁴⁶

Tanulmányainkban a magyarként vagy ukránként szereplő adatközlőket vagy a közösség külső minősítése alapján vagy önidentifikáció nyomán kategorizáltuk, de természetesen e címkézésben közrejátszott az interjú készítésének a nyelve is, bár volt néhány olyan eset, amikor az ukrán származású alany magyarul kívánt beszélni, vagy fordítva. Ugyanakkor fenntartjuk ezen (ön)identifikációk szituációfüggőségét, egyéni életútbeli változását és sokszor nem is reflektált voltát.⁴⁷

Hétköznapi boldogulás és intézményes keretek a kárpátaljai szórványban

Dacára annak, hogy a szórványkérdésről zajló (elit)diskurzusokat jelentősen áthatja a magyar etnikai-nemzeti szemszögből tekintett veszteség- és veszélyeztetettség-érzés, valamint aggodás, a terepi kutatásunk alapján kijelenthető, hogy a hétköznapi problémák, a boldogulási stratégiák keresése felülírják az etnikai kérdéseket/ellentéteket a kárpátaljai szórványban (főleg favakban). A makro- és mikroszintű megközelítések szétválása és eltérő fókusza (etnikai vs. megélhetési/boldogulási kérdések) természetesen nem annyira meglepő, mégis fontos hangsúlyoznunk, hiszen a két szint – a strukturális adottságok és kényszerek, valamint az egyéni/családi döntések – szorosan összefügg, kölcsönösen alakítja egymást. Ebben a megközelítésben tehát a szórványközösségek életének ezt a két fő aspektusát mutatjuk be vázlatosan, ismertetve egyben jelen tematikus blokk többi tanulmányának főbb kérdéseit, kapcsolódási pontjait a rendszerhez.

⁴⁶ Tátrai Patrik – Erőss Ágnes – Kovály Katalin: „A görögök magyar nyelvű ukránok.” Az etnikai identifikáció és kategorizáció változó mintázatai a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio*, 2020/1.

⁴⁷ Vö. Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011. 222.; Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London: Sage, 1997. 71–72.

Hétköznapi boldogulás

Napjaink legfontosabb társadalmi jelensége Kárpátalján, és így az általunk vizsgált térségben is, a migráció. A migráció egyaránt meghatározza a gazdasági folyamatokat (munkaerő-kereslet és – kínálati viszonyok, megélhetési helyzet), a vizsgált települések társadalmi működését, valamint a helyi közösségek demográfiai helyzetét is. Habár a kárpátaljai magyarok migrációja jelentős részben még mindig etnikai migrációként értelmezhető,⁴⁸ hiszen a célország – még a szórványban is – elsősorban Magyarország, és részben a magyar állami politikák (például az állampolgárság) segítik elő, maga a migrációs diskurzus nem etnikus tartalmú. Főként a szórványban egyaránt élnek a magyar és a többségi migrációs hálók is, ennek következtében a magyarok munkamigrációjában nagyobb a részesedése például Csehországnak, mint a tömbben, továbbá nem magyarok is rákapcsolódnak a magyar hálózatokra (főképp a számukra is elérhető magyar állampolgárság segítségével), és dolgoznak Magyarországon.

Fontos megemlíteni, hogy a társadalmi folyamatok mellett a migráció uralja a közbeszédet is – szorosan összefonódva az ukrainai rossz társadalmi, gazdasági és megélhetési helyzettel. A migráció a szórványban is fontosabb diskurzus, mint a szórványdiskurzushoz amúgy ezer szállal kapcsolódó asszimiláció. Jelen tematikus összeállításban Tátrai Patrik és Molnár József igyekeznek utánajárni annak, hogy a statisztikailag értelmezett asszimilációnak, valamint a migrációnak milyen szerepe van a kárpátaljai magyar szórványok népesedésében. Munkájukban, történeti dimenzióba helyezve a kárpátaljai szórványként azonosított települések etnikai/felekezeti népességfejlődését, egyrészt bemutatják, hogy a hatalmi viszonyok és változások milyen jelentősen – még a tömbnél is jóval nagyobb mértékben – befolyásolták az etnodemográfiai folyamatokat. Másrészt rámutatnak arra, hogy az elmúlt bő másfél évtizedben bekövetkezett körülbelül hatezer fős fogyásában az asszimiláció statisztikailag elhanyagolható mértékben játszik szerepet; a

⁴⁸ Gödri Irén: Bevándorlás és etnicitás – összefüggések nyomában. In: Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 87–124.

folyamatok mozgatórugója – ahogy az a diskurzusok fókuszából is látható – az állandó és ideiglenes migráció. A szerzők megállapítása szerint az asszimiláció mindettől függetlenül létező jelenség, és fontos értelmezési keret a szórványban, azonban kiemelendő, hogy az etnikai folyamatokat – talán érzékelve az asszimiláció kevésbé szignifikáns magyarázó erejét – a helyiek alternatív módon (is) értelmezik. A kutatás minden terepén hangsúlyosan jelent meg az „össze vagyunk itt keveredve” megállapítás, éppen ezért a tanulmányban megvizsgálták egyéb elméleti keretek – például a többes kötődések, a hibriditás – alkalmazási lehetőségét is.

A szórványt jelentősen tagolja az egyszerre, bár eltérő mértékben és eltérő térbeliséggel jelenlevő elvándorlás és bevándorlás. Az általunk vizsgált terepeken alapvetően azt tapasztaltuk, hogy a városokban bár jelentős a megélhetési (és kisebb részt tanulmányi célú) elvándorlás, mégis sokan helyben is tudnak boldogulni. Ezzel szemben a falusi szórványban interjúalanyaink egybehangzó véleménye az volt, hogy a megélhetés leginkább külföldi munkavállalás révén biztosítható. A fokozott elvándorlás, az aktív korú lakónépesség huzamos idejű külföldi tartózkodása hatással van egyrészt a családokra (tartósan egyszülős családok kialakulása, nagyszülők szerepének a felértékelődése), másrészt a lokális közösségekre, hiszen a településeken jelen lévő népesség száma bizonytalan és időben is fluktuáló. Ezáltal kihívást jelent az intézményhálózatra, a közösségi élet megszervezésére.

Az interjúkból egyértelműen kiderült, hogy a közösségekre nézve a legnagyobb problémát/veszélyt a migrációban érzékelik a helyiek. A migrációs folyamatok a 2014-től kezdődő felpörgése a korábbiaknál is kiszámíthatatlanabbá tette elsősorban a kisebb lélekszámú magyar közösségek hétköznapijait. Erőss Ágnes – a szórványból kiinduló migráció vázlatos bemutatásán túl – tanulmánya azt mutatja be, hogy a felpörgő migráció hogyan alakította át a helyi társadalmakat, és kik azok, akik sokszor a családjukban egyedülként otthon tartózkodnak, és akik az állandó és ideiglenes elvándorlás lokális hatásaival naponta szembesülnek. Rávilágít, hogy – elsősorban a kisebb településeken – az egyéni-családi megélhetési stratégiák mobilitásra alapozottsága, valamint az otthon maradtak közötti számottevő nőtöbblet jelentős változásokat indított el az otthon maradt társadalmakban. Ennek két fontos szegmense a hátrahagyott gyermekek pszichoszociális fejlődésére gyakorolt negatív hatása, illetve a nők szerepének és

helyzetének változása a helyi társadalmakban. A vizsgálat arra mutat rá, hogy a migráció és a helyben maradás szoros összefüggésben van, azaz az otthonmaradók között is gyakori, hogy egy korábbi életszakaszban részt vettek a migrációban, és az otthonmaradás nem zárja ki a jövőbeli migrációt.⁴⁹

A helyi szórvány közösség létszámát és összetételét befolyásoló másik népeségmozgás a bevándorlás, amely szintén két csoportba osztható. Egyrészt terepenként eltérő időbeli dinamikával, de jelen van a Kárpátok hegyvidéki falvaiból való bevándorlás a síkvidék vegyes lakosságú településeire, elsősorban a városokba, amelyek etnikai és vallási összetétele ezáltal megváltozott/megváltozik. Erre jó példa a Gödényházára az 1970-es évektől az ökörmézői járásból beköltöző ukrán lakosság, amely jelentősen átalakította a falu etnodemográfiai folyamatait. Újabban elsősorban Ungvárra és kisebb részt Munkácsra érkeznek egyrészt a hegyvidéki tágabb vonzáskörzetükből, illetve még inkább a háborús konfliktus elől, Ukrajna belső területeiről. Mindez azonban nem okozott jelentős eltolódást az etnikai szerkezetben. Annál inkább a szuburbanizáció, amelyik főleg Ungvár déli előterében fekvő, korábban vegyes vagy magyar lakosságú falvak (például Minaj, Katergény) etnikai összetételét alakította át az elmúlt évtizedekben. A bevándorlás különféle formái azt eredményezték, hogy az adott településeken a magyarok aránya, ezáltal pedig a magyar nyelvhasználati szinterek száma csökkent – vagyis a bevándorlás összességében elősegítette a szórványosodást.

A magyar nyelvhasználat szinterei a szórványon belül változóak, de általánosságban megállapítható, hogy a köztereken, illetve hivatalokban az ukrán nyelv dominál – a Felső-Tisza-vidéken pedig már a magyar családokban is egyre nagyobb a szerepe. Nagyvárosi sajátosság, hogy bár ugyanúgy aszimmetrikus a nyelvhasználat, és ugyanúgy alig jelenik meg a magyar nyelv a nyilvános térben, a magyar rendezvények, média, szolgáltatások szélesebb köre alakult ki, amely kiterjedtebb nyelvhasználati lehetőséget biztosít. Egyes szórványközösségek körében – például az általunk vizsgált nagybocksói római katolikusok esetében – a templom az utolsó

⁴⁹ Eröss Ágnes: Akik maradtak: pillanatfelvétel az otthon maradt közösségekről a kárpátaljai magyar szórványban *Regio*, 2020/1.

nyilvános magyar nyelvhasználati szintér. Ezen településeken megfigyelhető, hogy a magyar nyelv mintegy szakrális nyelvvé vált.⁵⁰

Az etnikai határfenntartást elősegítő intézmények

A hétköznapi boldogulás mellett a szórvány jelenlegi helyzetének vizsgálatának másik fókusza az intézmények kérdése, amelyek az etnikai határfenntartásban és az etnokulturális átörökítésben játszanak kulcsszerepet. A szórvány magyar intézményi ellátottságában jelentős törés mutatkozik falu és város között. Míg előbbiek általában intézményhiányosak, addig utóbbiakban (és főleg a nagyvárosokban) a teljes magyar intézményhálózat kiépült (mind oktatási, mind egyházi, mind kulturális vonatkozásban). Hagyományos megközelítésben az etnikai szocializáció és átörökítés három legfontosabb intézménye a család, az oktatás és az egyház, úgyhogy a következőkben ezeket mutatom be röviden.

A családokon belül kiemelten fontos a vegyes házasságok vizsgálata, hiszen a kárpátaljai magyar szórványban a részben vagy teljesen magyar családok közül a vegyes családok aránya eléri a 60 százalékot.⁵¹ A szórványban tehát a vegyes házasság az a terep, ahol az etnokulturális szocializáció kérdéseit, illetve a családok vonatkozó döntéseinek hátterét tanulmányozni érdemes. Kovály Katalin és Ferenc Viktória elemzésükben egyszerre vizsgálják a vegyes házasságban élők felekezeti és etnikai kontextusban megnyilvánuló döntési stratégiáit, valamint azt, hogy hogyan hat minderre a felek közötti erőviszony, a vegyesség hagyománya a családban, továbbá az olyan külső körülmények, mint a település etnikai aránya vagy az intézményi ellátottság. A keresztelést, névadást, családi nyelvhasználatot, óvoda- és iskolaválasztást mintegy egymásra épülő döntési sorozatként értelmezve vizsgálják a vegyes családokban élő gyermekek etnikai szocializációját is. A szórványban élő családok hétköznapi stratégiái, döntési folyamatai, az utódok etnikai szocializációs folyamatai a kárpátaljai szórványban is a többség

⁵⁰ Ilyés, 2005. 73.; Orosz, 2007. 12–13.; Punykó Mária: „Ez egy érzés, hát mégis, hogy magyarul!” A Felső-Tisza-vidék kárpátaljai részének helye és szerepe a magyar kultúrkörben. In: Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: Poli Print, 2007. 45–65, itt: 53.

⁵¹ Tátrai – Molnár, 2020.

irányába gravitálnak, ami a magyar közösség szempontjából demográfiai, nyelvi és kulturális erózióként értelmezhető, azonban a magyar nyelv megnövekedett presztízsével, a magyar állam által kínált kedvezményekkel a magyar intézmények népszerűsége is egyre növekszik, ami valamelyest ellensúlyozza az aszimmetriákat.⁵²

A családok mellett az oktatás is fontos szerepet játszik az etnikai szocializációban a nyelv és kultúra átadásának kiemelt színhelyeként. Amíg Kárpátalján néhány évvel korábban a magyar tannyelvű intézmények küzdöttek a fennmaradásért, hogy elégséges számú gyermeket tudjanak beiskolázni,⁵³ addig jelenleg túljelentkezés van a magyar tannyelvű óvodai csoportok és iskolai osztályok többségébe.⁵⁴

A magyar oktatás iránti megnövekedett érdeklődés hátterében több tényező is meghúzódik. Egyrészt a magyar nyelv presztízsének, gazdasági hasznosságának növekedése, ami a magyar állampolgárság elérésének lehetőségén és a magyarországi munkavállalási lehetőségeken keresztül manifesztálódik. Ez több szülőt is arra sarkall, hogy a magyar nyelvű oktatásra építse gyereke boldogulási stratégiáját.⁵⁵ Másrészt fontos szerepe van a magyar intézmények kedvezőbb infrastrukturális felszereltségének. A részben vagy teljesen magyar nyelvű intézmények – elsősorban a kisebb településeken – modernebbek és jobban felszereltek, mint az állami fenntartásúak.

A fenti tényezők következtében a magyar intézményekben egyre nagyobb számban tanulnak vegyes házasságokból, illetve homogén ukrán családokból származó gyerekek, korlátozott magyar nyelvi kompetenciákkal. Igaz, a Felső-Tisza-vidéken már a magyar óvodák

⁵² Kovály Katalin – Ferenc Viktória: „Össze vagyunk mi itt keveredve”: etnikailag és felekezetiileg vegyes családok döntési stratégiái a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio*, 2020/1.

⁵³ Ferenc Viktória – Séra Magdolna: Iskolaválasztás Kárpátalján. *Kisebbségkutatás*, 2012/3. 473–513.

⁵⁴ Az óvodák esetét l. Ferenc Viktória – Nánási-Molnár Anita: Kik választják a magyar óvodákat Kárpátalján? Szülői motivációk kárpátaljai ukránok és magyarok körében a 2013-14-es forradalmi események után. *Kisebbségi Szemle*, 2018/2. 87–111.

⁵⁵ Mindezt alátámasztja, hogy a TANDEM szociológiai felmérés szerint 2016 és 2019 között mind a magyar, mind az ukrán népesség körében nőtt a magyar nyelv fontosságának megítélése (Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: TANDEM 2016–2019. Ukrán–magyar együttélés Kárpátalján. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest: BGA, 2020. 53–87).

1989-es megnyitása óta jellemző, hogy a magyar nemzetiségű gyerekek csak az összes óvoda kevesebb, mint felét teszik ki.⁵⁶ Így általános jelenség, hogy az óvodába, iskolába érkező gyermekek jelentős része nem, vagy alapszinten beszél csak magyarul. A nyelvi vegyes összetétel miatt a magyar óvodai/iskolai csoportokban a gyakorlatban nem tud megvalósulni a teljesen magyar nyelvű nevelés.⁵⁷

Elsősorban a városi, magasabb társadalmi státusú szülők körében a fenti jelenség nem teszi vonzóvá a magyar nyelvű iskoláztatást. Számukra a magyar iskolák jelen körülmények között, a megnövekedett ukrán diáklétszámmal nem garantálják a minőségi oktatást, hiszen az idő jelentős része a magyar nyelv elsajátításával megy el. Ebben a helyzetben tehát a magyar tanítási nyelvű iskolák jelentős dilemmával küzdenek: minőségi képzést nyújtsanak-e magyar nyelven, ezzel magas színvonalon kiszolgálva a magyar közösséget, vagy az iskola megmaradása, biztosabb anyagi háttér érdekében beiskolázzák-e a jelentkező ukrán gyerekeket is, akikkel biztosítható a megfelelő tanulói létszám.

Amíg azonban városon több iskola közül lehet választani, addig a falvakban kisebb a választási lehetőség. A szórványban napjainkra már igen kiterjedt óvodai hálózattal több esetben nincs kimenete, vagyis nincs helyben magyar elemi iskola vagy ukrán iskolában működő magyar elemi osztály. Utóbbi esetben a magyar iskola elérése nehézkes; általában aránytalanul nagy anyagi, energia- és időráfordítást jelent az ingázás, amit sokan nem is engedhetnek meg maguknak.

A családok és az iskola mellett az etnikai határfenntartás harmadik fontos pillére az egyház. Az egyházi intézmények és az egyház mint szervezet sokrétűen vannak jelen a kárpátaljai magyar szórványok életében is. Nemcsak a magyar nyelvhasználat (olykor kizárólagos) színtereit teremtik meg a szórványban, hanem komoly szerepet

⁵⁶ Gabóda Éva: A Felső-Tisza-vidéki magyar tannyelvű óvodák helyzete a kataszteres adatbázis tükrében. In: Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: Poli Print, 2007. 82–92. 88.

⁵⁷ Ilyés Zoltán is megállapította már másfél évtizede, hogy a római katolikus Karitásztól fenntartott nagybocskói és gödényházi magyar óvoda elsősorban szociális intézmény, ami valójában „nem magyar és nem katolikus.” (Ilyés, 2005. 73.)

játszanak oktatási és szociális szempontból is. A szórványban a közösség, a közösségi élet szervezésében is – a nagyvárosokat leszámítva – kiemelkedő feladat hárul az egyházra, a felekezeti szervezetekre. Ennek a szerepnek a betöltése azonban nagyban függ a pap/lelkész személyétől.

Az egyház határfenntartási és társadalmi kontroll szerepe azonban a hagyományos társadalmak felbomlásával, a növekvő térbeli és társadalmi mobilitással jelentősen csökkent. Úgy, ahogy a felekezeti endogámia rendszere sem volt fenntartható, a korábbi nyelvi normákat sem tudja pusztán az egyház konzerválni. A hívek, a közösség nyelvéllapotát az egyház így követni kényszerül. A magyarul nem, vagy rosszul beszélő hívők megtartására az egyházak terepenként különböző stratégiákat alkalmaznak. Az egyik gyakorlat a külön ukrán és magyar gyülekezet megszervezése. Ilyen ukrán nyelvű református és római katolikus gyülekezet működik többek között Ungváron. Ebben az esetben az egyházi alkalmakat külön időpontban szervezik; a református egyháznál például úgy, hogy a magyar nyelvű szertartás „védett”, azaz a legfrekvenciáltabb időpontra kerül. A másik stratégia az ukrán nyelvű részek beemelése a mise/istentisztelet/liturgia nyelvébe. A bevett gyakorlat ilyen formában való megváltoztatása általában csak követte – és nem előidézte – a hívek nyelvéllapot-változását, mégis egyes helyeken feszültséget okozott a kétnyelvűség bevezetése, az ukrán nyelv templomi megjelenése.

Az egyházak helyzetét nehezíti, hogy egyre kevesebb a pap/lelkész, akiknek a szórványban ukránul is tudniuk kell. Jelentős problémát jelent az is, hogy a kisebb méretű szórványok rendszerint nem tudják megfelelő szinten eltartani a papjukat, ezért lényegében a tehetősebb, nagyobb gyülekezetek tartják fenn ezen közösségek lelki gondozását – a Magyarországról érkező kormányzati támogatásokkal és segélyekkel kiegészítve.

Ahogy az már fentebb is körvonalazódott, a különféle intézmények működtetésében, fenntartásában, fejlesztésében egyre fontosabb szerep jut Magyarország nemzetpolitikájának – mintegy ernyőként lefedve az intézményeket, illetve befolyásolva a hétköznapi boldogulási stratégiákat. Ezek közül a leginkább messzeható

következményei az egyszerűsített honosításnak voltak.⁵⁸ A magyar állampolgárság megszerzése, mint azt korábbi tanulmányainkban részletesen bemutattuk,⁵⁹ etnikai hovatartozástól független stratégiává vált, amelynek segítségével nemcsak Magyarország, de az egész EU munkaerőpiaca hozzáférhetővé vált a kárpátaljaiak számára. A kárpátaljai magyarok 2001-es létszámánál jóval magasabb állampolgárság-igénylések számából – részletes adatok híján – akár arra is következtethetünk, hogy éppen a szórvány az a terep, ahol a nagyobb tömegben élő többes kötődésű, vagy magyar felmenőkkel rendelkező,⁶⁰ de egy népszámláláson magát ukránnak valló népesség élhetett ezzel a lehetőséggel.

Az egyszerűsített honosításon kívül is számos olyan intézkedés valósult meg, amely hatást gyakorolhatott a szórványterületeken élő népesség interetnikus viszonyaira, a magyarsághoz, a magyar nyelvhez való viszonyulására, vagy adott esetben az etnikai identifikációjára – legyen az pusztán az adott pályázathoz kötődő deklaratív kijelentés, vagy éppen mélyebb kapcsolódás. Ilyenek voltak például az Egán Ede Gazdaságfejlesztési program támogatásai,⁶¹ a magyarokkal foglalkozó közoktatási és egészségügyi dolgozók, valamint egyházi személyek által megpályázható fizeteskiegészítése; a magyar nyelvű oktatásban-nevelésben részt vevők támogatása; az óvodaprogram keretében megújított vagy éppen újonnan felépített, jól felszerelt magyar óvodák hálózata; a magyar nyelv iránti keresletet kielégítő, jelképes összegért igénybe vehető magyar nyelvtanfolyamok; a Magyar Házak hálózata, amelyek többsége a szórványban nyílt vagy épül (Rahó, Gyertyánliget, Szerednye, Ungvár, Munkács). Kimondottan a szórványmagyarságot célozza a Petőfi-program ösztöndíjas közösségsszervezőknek a

⁵⁸ Vö. Bárdi Nándor: Álságos állítások a magyar etnopolitikában. A külhoni magyarok és a budapesti kormányzatok magyarságpolitikája. In: Jakab András – Urbán László (szerk.): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris, 2017. 130–155. 152.

⁵⁹ Tátrai et al., 2016, 2017.

⁶⁰ A SUMMA 2017 adatfelvétele során elsősorban Ungváron volt tapasztalható, hogy magyarul nem vagy alig tudók vallották magukat magyar nemzetiségűnek (is), aminek hátterében a magyar állampolgárság felvétele állt.

⁶¹ Huszton például nagyobb számban csatlakoztak ukrán vállalkozók a Kárpátaljai Magyar Vállalkozók Szövetségéhez, ami plusz pontokat jelentett az Egán Ede gazdaságfejlesztési pályázatok értékelésekor. A pályázatokat magyar nyelven kellett elkészíteni, ami újabb keresletet támasztott a magyar nyelv iránt.

szórványtelepülésekre küldésével. E sorok írásakor azonban úgy tűnik, hogy Kárpátalján a program a nagypolitika áldozata lett.⁶²

Mindezen politikák, továbbá a már meglevő strukturális tényezők (fejlettségi különbségek Magyarország és Ukrajna között, a megváltozott geopolitikai viszonyok 2014-től) elsősorban a magyar nyelv gazdasági hasznosságát növelték meg. Ennek eredményeképp többen íratják gyerekeiket magyar iskolába, illetve a helyi magyarok mediátor szerepe is megerősödött, ami leginkább a formális és informális magyarórák tartásában, az állampolgársági ügyekben való segítségnyújtásban és az Egán Ede pályázatok ügyintézésében ölt testet. A kárpátaljai ukránok egyre nagyobb presztízsű Magyarország-képét, a magyar nemzetpolitikai intézkedések pozitív fogadtatását a TANDEM felmérés eredményei is alátámasztják.⁶³

A fent bemutatott nemzetpolitikai lépéseknek az identifikációra gyakorolt pontosabb hatása egyelőre még nem ismert. Az azonban az említett ungvári és huszti példákból is látható, hogy – legalábbis deklaratív, kategorizációs szinten – mindenképpen tapasztalhatók változások, habár a folyamat egyrészt hosszútávú, másrészt korántsem visszafordíthatatlan, hanem az aktuális (geo)politikai viszonyok függvénye.

Felhasznált irodalom

Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán: Előszó. In: uők (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Budapest: Lucidus Könyvkiadó, 2007. 7–12.

Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Budapest: Lucidus Könyvkiadó, 2007.

Bárdi Nándor: Álságos állítások a magyar etnopolitikában. A külhoni magyarok és a budapesti kormányzatok magyarságpolitikája. In: Jakab András – Urbán László (szerk.): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris, 2017. 130–155.

⁶² <https://karpathir.com/2019/11/07/a-petofi-program-osztondijasait-kulde-haza-az-szbu-karpataljarol/>

⁶³ Ferenc – Rákóczi, 2020. 65.

- Beregszászi Anikó: A magyar mint idegen nyelv oktatása Kárpátalján: elméleti kérdések és gyakorlati problémák. *THL2 – a magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*, 2016/1–2. 65–69.
- Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia című tanulmányához. *Magyar Kisebbség*, 2000/3. <http://epa.oszk.hu/02100/02169/00016/pdf/000301.pdf>
- Biczó Gábor: A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTAKI, 2005. 21–42.
- Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony: Kalligram, 2009.
- Bodó Barna: *Szórvány és nyelvhatár*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2009.
- Bodó Barna: Szórványról – másként. *Korunk*, 2014/6. 6–23.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.
- Cseke Péter (szerk.): *Szigetek – szórványok a Kárpát-medencében és Észak-Amerikában*. Kolozsvár: Komp-Press, 2016.
- Csernicskó István: Magyar nyelvű oktatás Kárpátalján: kihívások, perspektívák. In: Beregszászi Anikó – Hires-László Kornélia (szerk.): *Meszelt falakon túl. Születésnap kiadvány a Kótyuk István tiszteletére*. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológiai Tanszék – Hodinka Antal Intézet, 2015. 33–67.
- Dányi Dezső: A szlovákiai szórványmagyarság. *Regio*, 1999/3–4. 161–206.
- Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014 / 2*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2015.
- Erőss Ágnes – Ferenc Viktória – Kovály Katalin – Orosz Sándor – Tátrai Patrik: Helyzetkép a kárpátaljai magyar szórványról. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban*.

társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után. Budapest: BGA, 2020. 89–133.

Eröss Ágnes: Akik maradtak: pillanatfelvétel az otthon maradt közösségekről a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio*, 2020/1.

Ferenc Viktória – Nánási-Molnár Anita: Kik választják a magyar óvodákat Kárpátalján? Szülői motivációk kárpátaljai ukránok és magyarok körében a 2013-14-es forradalmi események után. *Kisebbségi Szemle*, 2018/2. 87–111.

Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: TANDEM 2016–2019. Ukrán–magyar együttélés Kárpátalján. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után.* Budapest: BGA, 2020. 53–87.

Ferenc Viktória – Séra Magdolna: Iskolaválasztás Kárpátalján. *Kisebbségkutatás*, 2012/3. 473–513.

Gabóda Éva: A felső-Tisza vidéki magyar tannyelvű óvodák helyzete a kataszteres adatbázis tükrében. In: Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében.* Ungvár: Poli Print, 2007. 82–92.

Gal, Susan: Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Regio*, 1991/1. 66–76.

Gödrö Irén: Bevándorlás és etnicitás – összefüggések nyomában. In: Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet.* Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 87–124.

Ilyés Zoltán: Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról.* Budapest: Gondolat – MTAKI, 2005. 64–77.

Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról.* Budapest: Gondolat – MTAKI, 2005.

- Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London: Sage, 1997.
- Keményfi Róbert: A többrétegű „szórvány” kifejezés a kisebbségkutatásban. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTAKI, 2005. 78–90.
- Kiss Tamás: Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2012/1. 24–48.
- Kovály Katalin – Ferenc Viktória: „Össze vagyunk mi itt keveredve”: etnikailag és felekezetiileg vegyes családok döntési stratégiái a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio*, 2020/1.
- Molnár József: A kárpátaljai tömb és szórványmagyarság identitástudatának eltérései. *Pro Minoritate*, 2007 Tavasz, 135–150.
- Molnár József: Etnikailag vegyes házasságok a kárpátaljai magyarok körében. *LIMES: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*, 2015. 51–62.
- Orosz Ildikó: Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás szórványban. Kárpátaljai helyzetkép. *Regio*, 2001/4. 159–180.
- Orosz Ildikó: Szórványok anyanyelvi/anyanyelvű oktatásának helyzete Kárpátalján a XXI. század elején. In: uő. (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: Poli Print, 2007. 10–44.
- Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: PoliPrint, 2007.
- Papp Z. Attila: Oktatás a (nyelv)határon: közelkép a kárpátaljai magyar szórványoktatásról. *Kisebbségkutatás*, 2015/3. 129–151.
- Péntek János: Nyelvi sziget- és szórványhelyzetek, folyamatok. *Korunk*, 2014/6. 39–45.

- Pomogáts Béla: Két és fél millió magyar szórványban. *Kisebbségkutatás*, 2002/2. 596–601.
- Punykó Mária: „Ez egy érzés, hát mégis, hogy magyarul!” A Felső-Tisza-vidék kárpátaljai részének helye és szerepe a magyar kultúrkörben. In: Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: Poli Print, 2007. 45–65.
- Séra Magdolna: Magyarok a szórványban a többségi oktatásban (interjúzás tapasztalatai Beregrákoson). *Kisebbségkutatás*, 2013/4. 122–136.
- Szarka László: A szórványhelyzet identitászerkezeti sajátosságairól. *Pro Minoritate*, 2007. Tavasz, 10–19.
- Szilágyi N. Sándor: A szórványmagyarság: probléma vagy ürügy. In: uő.: *Miegymás*. Kolozsvár: Kalota Kiadó, 1997. 476–494.
- Tátrai Patrik: A Kárpát-medencei magyar szórványok településszerkezete és főbb demográfiai jellemzői. *Kisebbségi Szemle*, 2017/1. 7–31.
- Tátrai Patrik – Erőss Ágnes – Kovály Katalin: Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *Regio*, 2016/3. 82–110.
- Tátrai, Patrik – Erőss, Ágnes – Kovály, Katalin: Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary’s growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2017/3. 203–218.
- Tátrai Patrik – Erőss Ágnes – Kovály Katalin: „A görögök magyar nyelvű ukránok.” Az etnikai identifikáció és kategorizáció változó mintázatai a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio*, 2020/1.
- Tátrai Patrik – Molnár József: Az asszimiláció „helye” a kárpátaljai szórvány népességlejlesztésében, recens demográfiai jellemzőiben. *Regio*, 2020/1.
- Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Erőss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 7–31.

Tóth Pál Péter: Diaszpóra/szórvány. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTAKI, 2005. 108–114.

Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia. *Magyar kisebbség*, 2000/2. 172–214.

TÁTRAI PATRIK – MOLNÁR JÓZSEF *

Az asszimiláció „helye” a kárpátaljai szórvány népességfejlődésében, recens demográfiai jellemzőiben¹

Egy adott területen élő népesség számának a változását a természetes szaporodás (születések és halálozások különbözete), valamint a migrációs egyenleg (ki- és bevándorlás mérlege) határozzák meg. Ha viszont a népesség egyik etnikai csoportjának demográfiáját vizsgáljuk, akkor a fenti két tényező mellett számításba kell venni az etnikai identifikáció kérdéskörébe tartozó változásokat is. Utóbbi takarhatja az egyén életében bekövetkező, különböző okokra visszavehető önidentifikációs változást, de ennél általában jelentősebb a generációk között bekövetkező változás (ilyen például, ha egy magyar anya gyermeke nem magyar lesz), azaz a demográfiai és az etnikai reprodukció mértéke közötti különbség,² amelyet elsősorban az asszimilációnak szokás tulajdonítani. Különösen látványos e különbség a Kárpát-medencei magyar szórványterületeken,³ ahol – amellett, hogy a természetes szaporodás

* Tátrai Patrik, geográfus, CSFK Földrajztudományi Intézet, főmunkatárs, E-mail: tatrai.patrik@csfk.mta.hu; Molnár József, geográfus, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Földtudományi és Turizmus Tanszék, tanszélvezető, E-mail: jozsi@kmf.uz.ua

¹ Tátrai Patrik munkáját a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

² Szilágyi N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, 2004. 157–234.

³ L. pl. Badis Róbert: *A vajdasági magyar szórványban élők demográfiai helyzete*. Zenta: Identitás Kisebbségkutató Műhely, 2011. <http://www.idkm.org> (letöltés ideje: 2015. január 23.); Tátrai Patrik: A Kárpát-medencei magyar szórványok településszerkezete és főbb demográfiai jellemzői. *Kisebbségi Szemle*, 2017/1. 7–31.

és a migráció értékei is kedvezőtlenebbek a tömbterületeknél – az asszimiláció jelensége komoly figyelmet érdemel.

Szórvány és asszimiláció összefüggése a szakirodalom alapján rendkívül szoros; Biczó Gábor⁴ értelmezésében „nyilvánvaló, hogy a diaszpórákutató komplex, az általános asszimilációelmélet kérdéséről elválaszthatatlan feladat.” Alátámasztja ezt az is, hogy az elmúlt évtizedekben egyre sokszínűbb, különböző megközelítésekkel és tematikus súlypontokkal dolgozó szórványkutatások közül talán nem volt olyan, amely a szórvány kérdéséhez ne társította volna valamilyen szinten az asszimiláció fogalmát. Sőt, a szórványosodás kifejezés egyes munkákban inkább az asszimiláció szinonimájának tűnik.⁵ Mindez a közgondolkodásban is megjelenik, ahol az asszimiláció egyértelműen összekapcsolódik a szórvány fogalmával.⁶ Magának a szórvány kérdésének a köztudatba emelése is a 19–20. század fordulóján felívelő hazai asszimilációkutatáshoz köthető.⁷ Természetesen az asszimiláció ilyen szintű beágyazottsága a szórványkutatásokba korántsem véletlen, hiszen a szórvány egyik fő jellemzője, hogy a többségi nemzettel való találkozási felület jóval kiterjedtebb, mint a tömbben, ami megteremti az „asszimilációs helyzetet”.⁸

A fentiekből következően különösen fontosnak tűnik, hogy a kárpátaljai szórványkutatás keretében külön is fókuszáljunk a szórvány asszimilációjával kapcsolatos kérdésekre. Azonban korántsem mindegy, hogy mindezt milyen módon tesszük. Ahhoz, hogy a szórványkutatásban az asszimilációt mint analitikus és operatív fogalmat tudjuk alkalmazni, egyetértve Biczó Gáborral⁹ és Ilyés

⁴Biczó Gábor: A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTAKI, 2005. 21–42. 41.

⁵Pl. Bodó Barna: Szórványról – másként. *Korunk*, 2014/6. 6–23.; Vetési László: Nagyvárosi szórványok, egyházi közösségépítések. *Korunk*, 2014/6. 24–38.

⁶Kiss Tamás: A makroperspektíva védelmében. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, 2011. 39–48. 42.

⁷Biczó, 2005. 35.

⁸Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlóknak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony: Kalligram, 2009.

⁹Biczó, 2005. 41.

Zoltánnal,¹⁰ el kell távolodni az asszimiláció térségünkben hagyományos, a társadalompolitikai diskurzusokban még mindig domináns veszteség- vagy hanyatlás-olvasatától. Ugyanakkor fontos leszögeznünk, hogy jelen munka alapvetően a demográfia makroperspektívájából vizsgálja a kérdést, és a szórvány demográfiai kutatására vonatkoztatva elfogadjuk Kiss Tamás¹¹ megállapítását, mely szerint „az asszimiláció makroszinten lehet igazán hasznos fogalom”, ahol a „vizsgálat egysége nem az egyén, hanem egy népesség etnokulturális reprodukciója.” Ebből a megközelítésből pedig számunkra is alkalmazható Szilágyi N. Sándor asszimilációértelmezése: „demográfiai értelemben asszimiláció minden olyan folyamat, amelynek eredménye valamely nyelvi, etnikai vagy felekezeti kritériumok szerint meghatározott népesség lélekszámának (nem számarányának!) és/vagy reprodukciójának egy másik, ugyanolyan kritériumok szerint meghatározott népesség javára történő csökkenése.”¹²

Kárpátalján az etnikai határátlépések leírása eddig leginkább az asszimiláció elméleti keretében történt.¹³ Ez persze két szempontból is indokolt volt: makroszinten azért, mert a rendelkezésre álló etnikai statisztikák nem tették lehetővé az árnyaltabb megközelítést, míg

¹⁰Ilyés Zoltán: Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTAKI, 2005. 64–77. 75.

¹¹Kiss, 2011. 43.

¹²Szilágyi, 2004: 160.

¹³Orosz Ildikó: Szórványok anyanyelvi/anyanyelvű oktatásának helyzete Kárpátalján a XXI. század elején. In: uő. (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: Poli Print, 2007. 10–44. Cserniczkó István (szerk.): *Megtart a szó*. Budapest – Beregszász: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság – Hodinka Antal Intézet, 2010. Dobos Ferenc: *Asszimilációs folyamatok az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 1996–2011*. Kutatási jelentés. Kézirat. Budapest: B-Fókusz Intézet, 2011. <http://www.kmkf.hu/tartalom/asssimilacio.pdf> (letöltés ideje: 2019. november 5.); Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, 2005.

elméleti szempontból Biczó Gábor¹⁴ érvel meggyőzően amellett, hogy az asszimiláció a kárpátaljai szórványban (is) releváns keretezést nyújt. Ugyanakkor kérdés, hogy a makroszintű folyamatok értelmezésénél az asszimiláció-e az egyetlen elméleti keret, amin belül az etnikai identifikáció kérdéseit vizsgálni lehet, vagy egyéb megközelítéseknek (például a hibriditás, a hibrid identitások, a kettős kötődés kérdéseinek) is van hozzáadott értéke?

A fentiek alapján jelen tanulmány célja kettős. Egyrészt a kárpátaljai szórványkutatás demográfiai keretezéseként be kívánja mutatni a kárpátaljai magyar szórványközösségek népesedési folyamatait, etnodemográfiai jellemzőit, településszerkezetét – különös tekintettel az elmúlt két évtizedre vonatkozóan. Másrészt megvizsgáljuk, hogy a demográfiai értelemben vett asszimiláció hatással van-e az egyéb demográfiai tényezőkre (természetes szaporodás, korszerkezet, migráció). Fő kérdéseink, hogy (1) a Kárpát-medence többi magyarlakta térségében a tömb és szórvány között jellemző demográfiai különbségek ugyanúgy érvényesek-e Kárpátaljára; valamint (2) tényleg univerzálisan igaz-e az, amit a szakirodalom sugall, hogy a szórvány etnodemográfiai folyamatait az asszimiláció alapjaiban határozza meg?

A kérdések megválaszolásához először bemutatjuk a kárpátaljai szórványterületek etnikai szerkezetének átalakulását a 19. század második felétől napjainkig, majd pedig feltárjuk a szórványban élő magyarok recens településszerkezeti és demográfiai jellemzőit. Végül az asszimiláció indikátorait (vegyes házasság, etnikai átörökítés, a népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi kategóriáinak eltérése) vizsgáljuk meg.

Az általunk alkalmazott makroszintű megközelítéshez, a szórvány településszerkezetének és demográfiai jellemzőinek elemzéséhez a szórvány kvantitatív lehatárolására van szükség. Jelen tanulmányban is azt a 37 települést tekintjük szórványnak, amit a kárpátaljai szórványkutatásban meghatároztunk.¹⁵

¹⁴ Biczó Gábor: Az asszimiláció, a kontaktzóna és az interkulturalitás néhány elméleti kérdése a kárpátaljai etnikai együttélési helyzetek vizsgálatában. *Szellem és tudomány*, 2014/1. 85–96.

¹⁵ A lehatárolás kérdéseit, kritériumait részletesen ld. e tematikus blokk bevezető tanulmányában: Tátrai Patrik: Bevezető: A kárpátaljai magyar szórvány kutatása. *Regio*, 2020/1.

A kárpátaljai magyar szórványtelepülések etnikai és felekezeti szerkezetének átalakulása a 19. századtól napjainkig

A napjainkban magyar szempontból szórványnak tekintett települések többsége a 19. század végén, az első magyarországi népszámlálások időszakában a magyar tömb peremét alkotta; erre az időpontra szórványként – jelen kutatás lehatárolását alkalmazva – mindössze a hegyvidék, illetve a Felső-Tisza-vidék magyarságát azonosíthatjuk. A síkvidéken elhelyezkedő nyelvhatárperemi és a völgyi, esetenként hegyvidéki fekvésű felső-Tisza-vidéki települések kettőssége nem csak tömb- és szórványhelyzet szerint különbözik, hanem a népesség betelepődése, fejlődése is gyökeresen eltérő pályát rajzol ki. A nyelvhatárperemi térségekben a magyar népesség gyarapodásának hátterében a magasabb természetes szaporulata,¹⁶ továbbá a ruszin népesség nyelvi asszimilációja áll. A görög katolikus ruszinság asszimilációja különösen feltűnő az ugocsai nyelvhatár településein.¹⁷ A városokban – a betelepedés mellett – a zsidóság nyelvi asszimilációja növelte nagymértékben a magyarok arányát különösen Ungváron és Munkácson.¹⁸ Ugyanakkor a felső-Tisza-vidéki magyar nyelvű közösségek, a máramarosi koronavárosok középkori eredetű református magyarságát nem számítva, túlnyomórészt a 18. század végétől meginduló bányászati-kohászati ipari telepítések eredményeként létrejött iparos szórványok. Sőt, ezen települések római katolikus magyarsága (például Kerekhegy, Gyertyánliget, Rahó) jelentős részben nem magyar eredetű, hanem elsősorban a Fekete-erdőből, Württembergből, Bajorországból, Felső-Ausztriából, Csehországból és a Felvidékről rekrutálódott német (és kismértékben szlovák) származású szakmunkás népesség, akiket a közös munkanyelv, felekezet és később az iskola formált magyar nyelvűvé.¹⁹

¹⁶ Kocsis Károly: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe 1941, 1999*. Budapest: MTA FKI – MTA KKI, 2001.; Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2018.

¹⁷ Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

¹⁸ A 19. század végén Ungvár lakosságának mintegy harmada, Munkács népességének közel fele volt izraelita.

¹⁹ Ilyés, 2005.

A magyar népesség gyarapodása az I. világháborúig, azaz magyar fennhatóság alatt, igen jelentős volt a ma szórványként azonosított településeken. Míg 1880-ban e településeken 37,6% vallotta magát magyar anyanyelvűnek, addig 1910-re ez az arány elérte az 50%-ot. Érdekesség azonban, hogy e növekedés teljes mértékben 1890 után ment végbe: 1880 és 1890 között még csökkent is a magyarok aránya.²⁰ Ugyanakkor jól látható, hogy a 19. század elején még egybeeső nyelvi és felekezeti határok²¹ legkésőbb a 19. század második felére elváltak egymástól: a nyelvi szerkezet jelentős átalakulásával egyidejűleg a felekezeti szerkezet alig változott a vizsgált településeken. 1880 és 1910 között mindössze az izraeliták aránya nőtt számottevően (20-ról 23%-ra), összefüggésben a zsidó népesség kimagasló természetes szaporodásával,²² amit a görög katolikusok arányának csökkenése (48,7-ről 46,5%-ra) ellenpontosított – vélhetőleg a ruszin népesség nagyobb mértékű kivándorlásának eredményeképpen. A nyelvi és felekezeti dinamika ilyen mértékű eltérése az egyre aszimmetrikusabb hatalmi viszonyok és nemzetiesítő politikák eredményeképpen kibontakozó asszimilációs folyamatoknak az eredménye.

A kárpátjai magyar szórványtelepülések etnikai szerkezetének változásait vizsgálva egyértelmű, hogy a legjelentősebb átalakulások az államhatalom-változásokkor (1918/19, 1938/39, 1944/45) következtek be (1. ábra). Ezen időszakokban főként az államtól függő elit és polgári rétegek cseréje, illetve lojalitásváltása történt meg. Utóbbi különösen jellemző volt a többnyelvű, többes kötődésű

²⁰ Ez – némileg meglepő módon, és a történeti Magyarország egészében tapasztalhatótól eltérően – a városokban történő magyar aránycsökkenés eredménye. Ungváron 7,7%-ponttal, Nagyszőlősen 9,5%-ponttal csökkent a magyar anyanyelvűek aránya 1880 és 1890 között, döntően a görög-katolikus népesség nagyobb ütemű gyarapodása (feltehetően beköltözése) és az izraeliták német anyanyelvűként való önbesorolása következtében.

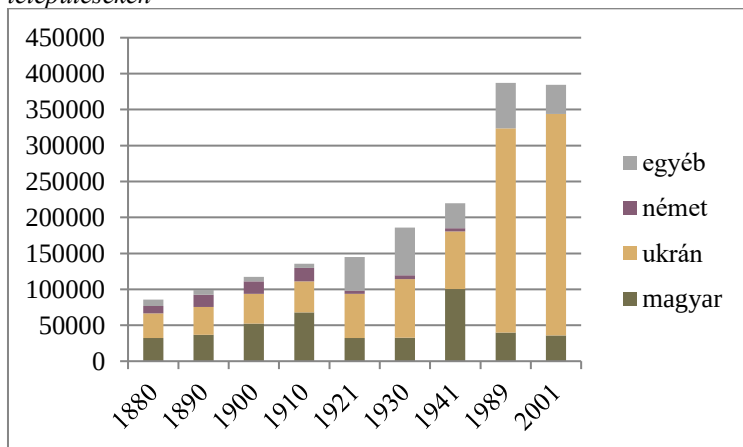
²¹ Keményfi, 2004. 234.; Csernicskó István – Fedinec Csilla: A mai Kárpátalja területének történeti-nyelvi viszonyai a 19–20. század fordulóján, kitekintéssel a mára. In: Szakál Imre (szerk.): *"Indivisibiliter ac Inseparabiliter"* *"Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul"*. Beregszász – Ungvár: RIK-U Kiadó, 2018. 141–182. 152.

²² Konrád Miklós: Demográfiai változások. In: Bányaí Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Aposztróf Kiadó, 2013. 15–26; Molnár, 2018. 85.

népesség esetében, akik a vizsgált településeken (főként Ugocsában, a Felső-Tisza-vidéken és a városokban) felülreprezentáltak voltak. A magyarok kivándorlása mellett jelentős volt a cseh és szlovák lakosság betelepülése, elsősorban a városokba, különösen Ungvárra és Munkácsra. A népességkicserélődés és az önkéntes identitásváltások mellett azonban a csehszlovák állam nemzetiesítő politikája is jelentős hatással volt: egyrészt a népesség etnikai kötődésének rögzítése nem az anyanyelvi, hanem a nemzetiségi kritérium szerint történt, ami például a zsidó és cigány népességnek a magyaroktól való statisztikai elválását jelentette. Másrészt adminisztratív módon ruszinná minősítették a magát magyarnak valló görög katolikus népességet, ami főként az ugocsai nyelvhatár zónájában jelentkezett a népszámlálási eredményekben. Emellett sok magyart külföldinek nyilvánítottak, akik így nem kerültek be a nemzetiségi statisztikákba.²³ Mindezen hatások sokkal jelentősebben jelentkeztek a szórványtelepüléseken, így nem meglepő, hogy míg Kárpátalja egészét tekintve a magyarok aránya 1910 és 1921 között 30,7-ről 18,1%-ra csökkent, addig a vizsgált településeken 50,1-ről 22,2%-ra apadt. A legjelentősebb változások a városokban történtek (Ungvár, Munkács), amelyek etnikai többsége mindig igazodott az aktuális hatalmi viszonyokhoz.

²³ Kocsis, 2001.; Keményfi, 2004.; Molnár D., 2018.

1. ábra: Az etnikai összetétel változása a szórványként azonosított településeken

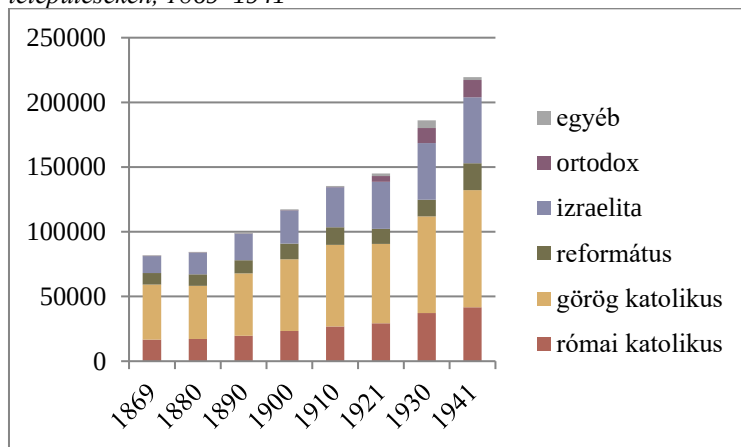

Forrás: Népszámlálások anyanyelvi (1880–1910, 1941, 2001), illetve nemzetiségi (1921, 1930, 1989) adatai

Az etnikai szerkezet ilyen nagyarányú változásával szemben a felekezeti szerkezet továbbra is meglehetősen stabil maradt. A magyar lakosság háborút követő elvándorlása a református felekezet 2%-pontos csökkenését eredményezte, amivel szemben az izraelita népesség ugyanekkora gyarapodása állt. A görög katolikus népesség csökkenése még jelentősebb volt, ugyanakkor e fogyás többsége nem valós népmozgalmat takar, hanem felekezeti konverziót; főként Máramarosban nőtt meg az ortodoxiára áttértek száma a csehszlovák állam által támogatott skizma mozgalom hatására (2. ábra).²⁴ Bár a fentiekől eltérően a római katolikus népesség aránya érdemben nem változott, mégis a háttérben egy kétirányú mozgás, a városi magyarok kivándorlása és a cseh és szlovák népesség beáramlása figyelhető meg.

²⁴ L. Riskó Marianna: *Chira Sándor munkácsi püspök élete és vértanúsága*. Budapest: Romanika Kiadó, 2017.

2. ábra: A felekezeti összetétel változása a szórványként azonosított településeken, 1869–1941

Források: Magyar (1869–1910, 1941) és csehszlovák (1921, 1930) népszámlálási adatok

A terület 1938/39-es Magyarországhoz való csatolása megfordította a trendeket, és az 1941-es népszámlálás időpontjára lényegében visszaállt az I. világháború előtti állapot. Ezt követően viszont drámai változásokat hozott a zsidó lakosság haláltáborokba hurcolása. Kárpátalja Szovjetunióhoz kerülését követően a megtorlások (málenkij robot) és a hatalomváltásokkor jellemző népességcsere újfent átalakította az etnikai struktúrát, míg a felekezeti szerkezet átalakulására a legnagyobb hatást a görög katolikus egyháznak az ortodox egyházszervezetbe való beolvasztása gyakorolta.

Az 1950-es évektől a vizsgált szórványtelepülések jelentős változásokon estek át. A mezőgazdaság átalakítása, modernizációja, a kollektivizálás eredményeképpen az addigi foglalkozási struktúra átalakult. A munkaerőt egyrészt a helyi szövetkezetek, másrészt a szocialista iparosítás révén létrejött gyárak szívták fel. A szocialista iparosítás (és urbanizáció) nem csak a városok és városi típusú települések épített (ipartelepítés, lakótelep-építések), hanem az etnikai arculatát is átalakította. Ezen új hatások növekvő térbeli és társadalmi mobilitáshoz, valamint a hagyományos, zárt falusi társadalmak felbomlásához vezettek, ami hozzájárult a vegyes házasságok

arányának és ezáltal az asszimiláció mértékének növekedéséhez is. Ugyanakkor nemcsak az iparosítás, hanem egyes monofunkcionális településeken éppen az ipari létesítmények válsága növelte az etnikai határok átjárhatóságát, főként a Felső-Tisza-vidéken.²⁵

Mindezek következtében a legutóbbi, 2001-es népszámlálás időpontjára az etnikai szerkezet alapjaiban alakult át az aktuális hatalmi viszonyoknak megfelelően. A magyar nemzetiségűek száma 36.328 főre, a magyar anyanyelvűeké 35.818 főre csökkent (1. táblázat). Jól látható tehát, hogy a magukat magyarnak vallók többen vannak, mint a magyar anyanyelvűek, ami a Kárpát-medencei szórványterületeket – Szlovákiát leszámítva – általában jellemzi, és a nyelvcsere folyamatát tükrözi. A vizsgált szórványtelepüléseken nemcsak a magyarok száma, hanem aránya is csökkent: a magyarok immár az összlakosság kevesebb mint 10%-át képezték. 2001-ben minden negyedik kárpátaljai magyar a szórványtelepülések lakosa volt. Az etnikai homogenizáció főként a városokban és a Felső-Tisza-vidéken volt látványos.

Az általunk alkalmazott szórványdefinícióból nem következik, de Kárpátalján élesen elválik a tömb a szórványtól a magyarok helyi arányát tekintve is. Míg például Erdélyben vagy a Vajdaságban a területi alapon lehatárolt szórványban jelentős a magyar többségű települések száma, addig Kárpátalján – a korábban meglehetősen éles nyelvhatárnak is betudhatóan – napjainkra egyetlen szórványtelepülésen sem éri el a magyarok aránya az 50%-ot. Az egyes megközelítésekben²⁶ „nyelvszigetként” vagy „szigetmagyarságként” aposztrofált településeken (például Beregrákoson és Viskén) is mindössze 40–45% között mozog ez az arány. Jellemző a kárpátaljai szórványra, hogy az általunk

²⁵ Gyertyánliget, Nagybecskó vagy éppen Kerekhegy ipari-bányász-szaktunika népességén belül éppen a gazdasági depresszió vezetett egyfajta ruralizálódási folyamathoz, ahol „a szomszédos ruszin mezőgazdálkodás vált kényszerűen mértékadó, legitim megélhetési normává, amely együtt járt a munkaképes fiatalabb korosztályok gazdasági migrációjával. [...] A fiatalabb generációk nem törekszenek etnikus/kulturális különbség megjelenítésére, számukra már nem releváns az idősebb korosztályok erősen a szakmához kapcsolódó magyar (esetlegesen szlovák és német) identifikációja és emlékezetkultúrája.” (Ilyés, 2005. 69).

²⁶ Pl. Orosz, 2007. 11.

szórványként beazonosított 37 településből mindössze 7-ben éri el a magyarok aránya a 20%-ot (1. táblázat).

A kárpátaljai magyar szórvány településszerkezete jelentősen eltér a tömbtől – ahogy ez a Kárpát-medence más régióiban is megfigyelhető.²⁷ A határon túli magyar kisebbségek egésze, ezen belül pedig a kárpátaljai magyarság is alapvetően rurális közösségeknek tekinthetők, abban az értelemben, hogy a városlakók aránya a magyarságon belül mindegyik régióban elmarad a többségi nemzet urbanizáltsági értékeitől. A szórványmagyarság viszont pont hogy felülreprezentált a városi terekben. Kárpátalján 10 ezer főnél népesebb településeken él a tömb magyarságának 11%-a, míg a szórványmagyarság 60%-a. E hatalmas különbség alapján egyértelműen kijelenthető – amit már Szilágyi N. Sándor és Vetési László²⁸ is hangsúlyozott –, hogy a szórvány elsősorban (nagy)városi jelenség. Mindez arra vezethető vissza, hogy a 20. század folyamán az etnikai szerkezet legjelentősebb átalakulásai pont a városokban, és különösen a nagyvárosokban (esetünkben Ungváron és Munkácson) játszódtak le, mindig az államalakító nemzet javára. E nagyvárosokban az államhatalom-váltásokhoz kapcsolódó kivándorlás és lojalitásváltás, valamint a kisebbségi pozíciót jellemző aszimmetrikus etnikai reprodukció jelentősen csökkentették a magyarok számát, amit nem tudott ellensúlyozni a magyar tömb falvaiból is jelentős mértékben táplálkozó szocialista urbanizáció. E folyamat, valamint a szláv lakosság nagyarányú betelepődése eredményeként a vegyes lakosságú területeken a korábbi magyar többségű városokban a magyarok kisebbségbe kerültek, napjainkra arányuk a legtöbb esetben 20% alá csökkent.

²⁷ L. Tátrai, 2017.

²⁸ Szilágyi N. Sándor: A szórványmagyarság: probléma vagy ürügy? In: uő.: Miegymás. Kolozsvár: Kalota Kiadó, 1997. 476–493.; Vetési, 2014.

1. táblázat: *A szóránnykutatás során szóránnytelepülésként definiált helységek magyar népessége 2001-ben*²⁹

Sorszám	Magyar név	Ukrán név	Közigazgatási egység	Összlakosság, 2001	Magyar nemzetiségűek száma, 2001	Magyar anyanyelvűek száma, 2001	Magyar nemzetiségűek aránya, 2001 (%)	Magyar anyanyelvűek aránya, 2001 (%)	100 magyar nemzetiségűre jutó magyar anyanyelvűek száma
1	Ungvár	Ужгород	Ung v	115568	7972	8124	6,9	7,0	101,9
2	Baranya	Баранинці	Ung j	1609	69	63	4,3	3,9	91,3
3	Felsődomonya	Оноківці	Ung j	2187	43	39	2,0	1,8	90,7
4	Kereknye	Коритняни	Ung j	1596	68	51	4,3	3,2	75,0
5	Ketergény	Розівка	Ung j	1348	222	214	16,5	15,9	96,4
6	Kincses	Кінчеш	Ung j	328	82	67	25,0	20,4	81,7
7	Minaj	Минай	Ung j	3088	402	416	13,0	13,5	103,5
8	Ördarma	Сторожниця	Ung j	2623	173	198	6,6	7,6	114,5
9	Szerednye	Середнє	Ung j	3505	43	34	1,2	1,0	79,1
10	Munkács	Мукачеве	Mun v	81637	6975	7870	8,5	9,6	112,8
11	Alsókerepec	Нижній Коропець	Mun j	927	79	71	8,5	7,7	89,9
12	Beregrákos	Ракошино	Mun j	3280	1493	1495	45,5	45,6	100,1
13	Kajdanó	Кайданово	Mun j	1224	180	158	14,7	12,9	87,8
14	Pósháza	Павшино	Mun j	838	20	114	2,4	13,6	570,0
15	Vinkovo	Вінкове	Mun j	76	7	7	9,2	9,2	100,0
16	Szolyva	Свалява	Szo j	16983	335	245	2,0	1,4	73,0
17	Csomafalva	Затисівка	NSz j	528	70	64	13,3	12,1	91,4
18	Gödényháza	Гудя	NSz j	592	241	284	40,7	48,0	117,8
19	Királyháza	Королево	NSz j	8064	510	415	6,3	5,2	81,4
20	Nagyszőlős	Виноградів	NSz j	25383	3633	3437	14,3	13,5	94,6
21	Oroszvölgy	Руська Долина	NSz j	442	48	48	10,9	10,9	100,0
22	Tekeháza	Теково	NSz j	1546	418	412	27,0	26,7	98,6
23	Tiszahetény	Гетиня	NSz j	753	22	13	2,9	1,7	59,1
24	Tiszasásvár	Тросник	NSz j	2222	67	44	3,0	2,0	65,7

25	Veréce	Веряця	NSz j	2032	25	17	1,2	0,8	68,0
26	Huszt	Хуст	Huszt v	28559	1706	1357	6,0	4,8	79,5
27	Visk	Вишково	Huszt j	8142	3699	3685	45,4	45,3	99,6
28	Akaszlatina	Солотвино	Técsői j	8956	2193	2176	24,5	24,3	99,2
29	Bustyaháza	Буштино	Técsői j	8506	341	308	4,0	3,6	90,3
30	Kerekhegy	Округла	Técsői j	573	20	13	3,5	2,3	65,0
31	Técső	Тячів	Técsői j	9519	2306	2153	24,2	22,6	93,4
32	Gyertyánliget	Кобилецька Поляна	Rahói j	3392	491	486	14,5	14,3	99,0
33	Körösmező	Ясіня	Rahói j	8043	809	661	10,1	8,2	81,7
34	Nagybocskó	Великий Бичків	Rahói j	9423	341	271	3,6	2,9	79,6
35	Rahó	Рахів	Rahói j	14969	1037	719	6,9	4,8	69,3
36	Terebesfjér- patak	Ділове	Rahói j	2673	84	11	3,1	0,4	13,1
37	Tiszabogdány	Богдан	Rahói j	3364	104	77	3,1	2,3	74,1
	Összesen			384422	36321	35811	9,4	9,3	98,6

rövidítések: Ung – Ungvár; Mun – Munkács; Szo – Szolyvai; Nsz – Nagyszőlősi;
v – város; j – járás

A 2001 óta eltelt időszak magyarságot érintő folyamatairól a SUMMA 2017 kutatás alapján tudunk csak részleteket.³⁰ A SUMMA 2017 a jelen kutatásban lehatárolt 37 szórványtelepülés közül 20-at érintett, amelyek a szóránymagyarság 96,8%-ának adtak otthont. A vizsgálatok a szóránynépesség számának 16,2%-os (közel 6000 fős) csökkenését detektálták 2001 és 2017 között, ami meghaladta a kárpátaljai magyarok egészére vonatkozó 13,7%-os értéket. Ebből kiindulva, 2017-ben a jelen vizsgálat által érintett 37 településen közel 30,5 ezer magyar élt, akik a kárpátaljai magyarság 23%-át alkották.

A 2001 és 2017 közötti becsült csökkenés mértéke természetesen egyenlőtlen mértékű volt. A legjelentősebb tagoló tényező a falu–város különbség. Míg a szórvány falvaiban a csökkenés mértéke 12,5% volt, addig a városokban ennél sokkal jelentősebb, 21,4%-os. Mindennek hátterében elsősorban a városokból való kivándorlás

²⁹ Adatforrás:

database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp, 2018. (letöltés ideje: 2018. március 14.); Molnár – Molnár D., 2005.

³⁰ L. Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Eröss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 7–31.

nagyobb volumene áll. A másik fontos tényező a magyarok helyi aránya. Míg a 2001-ben 20% feletti magyar arányú településeken a magyarok aránya 14,3%-kal csökkent 2001 és 2017 között, addig a 10 és 20% közötti településeken 10,9%-kal, a 10%-nál kevesebb magyart tömörítő településeken pedig 24,4%-kal. Ezek a számok – bár az arányos összefüggés nem valósul meg teljes mértékben a kis elemszám, valamint egyes kiugró esetek³¹ miatt – mégis jól érzékeltetik, hogy minél nagyobb a magyarok helyi aránya, általában annál kedvezőbbek a népesedési adatok körükben.

Még nagyobb volt a bizonytalanság, és így még hangsúlyosabb a SUMMA 2017 hiánypótló jellege, a kárpátaljai magyar szórványnépesség felekezeti összetételét illetően, hisz utoljára az 1941-es magyar népszámlálás tartalmazott erre vonatkozó kérdést (2. ábra). 2017-re a fentebb ismertetett történelmi események és folyamatok eredményeként jelentősen módosult a szórványmagyarság vallási szerkezete. A többséget továbbra is a római katolikusok alkották (44%), ám lélekszámban és arányban is megközelítették őket a református hívek (41%). A két legszámasabb vallási közösség mögött jelentősen lemaradva a görög katolikus és az ortodox hívek következnek 8,9 és 3,7%-kal. A szórványmagyarság körében, a tömbhöz viszonyítva, magasabb a római katolikusok és az ortodoxok, alacsonyabb viszont a reformátusok és a görög katolikusok aránya.

A kárpátaljai szórvány főbb demográfiai jellemzői

A kárpátaljai magyar szórvány természetes szaporodásának, migrációs egyenlegének és demográfiai értelemben vett asszimilációjának meghatározásához a módszertani nehézségekhez az alapvető demográfiai adatok hiánya társul. Ennek okai, hogy (1) a 2001-es ukrainai népszámlálás óta az országban nem történt átfogó, hivatalos, nemzetiségi alapú adatfelvétel; (2) az újszülöttek, elhalálozottak, házasságra lépők nemzetiségének a regisztrációját Ukrajnában közel két évtizede megszüntették; valamint (3) máig nem lehet hozzáférni részletes bontású népességstatisztikai adatokhoz, így

³¹ Például az Ungvár szuburbiájába tartozó Minajon, ahol 2001-ben a magyar nemzetiségűek aránya 13% volt, a magyar lakosság száma kis mértékben még nőtt is, ami elsősorban a népesség – köztük a magyar lakosság – Ungvárról történő kiáramlásának köszönhető.

nem publikusak a települési, esetleg a községi tanácsi bontású demográfiai adatok (például a születésszám).

Így a szórvány demográfiai jellemzéséhez az alábbi hozzáférhető adatbázisokat használtuk:

- Kárpátalja települési bontású nemzetiségi, illetve anyanyelvi adatai;³²
- a 2001-es népszámlálás 10%-os reprezentatív mintája.³³ Az adatbázis járási, illetve megyei alárendeltségű városok szerinti bontásban tartalmazza anonim formában a személyekre vonatkozó adatokat;
- a SUMMA 2017 felmérés települési bontású adatai;³⁴
- a megyei és járási statisztikai hivatalok, községi tanácsok szórványosan hozzáférhető községi tanácsi bontású születési és halálozási adatai;
- a református és a római katolikus gyülekezetek keresztelési és temetési adatai;
- a cigány népesség tényleges települési lélekszámának és anyanyelvének mutatói.³⁵

A természetes szaporulat

A természetes szaporodás vizsgálatára a rendelkezésre álló adatbázisok közül a SUMMA 2017 biztosította a legszélesebb körű adatforrást. Átlagolva a használható születési adatokat eredményező felmérés által lefedett 20 szórványtelepülés utóbbi években született magyar lakóinak az adatait, a 2010–2016-os évekre vonatkozóan 9,2%-os születési rátát kaptunk, ami alig tért el a kárpátaljai tömbmagyarság 9,0%-os mutatójától. A 2015–2016-os évek születési mutatóit célszerű külön is kiemelni, mivel a születési ráták a kelet-ukrajnai katonai–politikai krízis kezdete után mind országosan, mind

³² database.ukrcensus.gov.ua, 2018; Molnár – Molnár D., 2005.

³³ Minnesota Population Center. Integrated Public Use Microdata Series, International: Version 6.3 [Machine-readable database]. Minneapolis: University of Minnesota, 2014. <https://international.ipums.org> (letöltés ideje: 2014. augusztus 5.)

³⁴ Tátrai et al., 2018.

³⁵ Molnár József – Csernicskó István – Braun László: Cigányok Kárpátalján. In: Szilágyi Ferenc – Péntes János (szerk.): *Roma népesség Magyarország északi határtérségében*. Nagyvárad: Partium Kiadó, 2016. 91–108.

megyei, illetve járási szinteken visszaestek. Az elkülönítés eredményeként a szóránymagyarság vonatkozásában is jelentős visszaesést tapasztaltunk: a 2010–2014-es 9,8-ről 7,8%-re csökkent a születési rátája (a tömbben megfelelően 9,7-ről 7,5%-re).

A legmagasabb, 10%-et meghaladó születési mutatókat a Felső-Tisza menti közösségekben találtunk (Técső, Gyertyánliget, Visk), összhangban a Kárpátalját tradicionálisan jellemző, kelet-nyugati natalitási lejtővel. A legalacsonyabb – a 2010–2016-os időszakban 0%-es – értékek a kis létszámú és arányú szóránközségekben, Bustyaházán és Kerekhegyen fordultak elő. A közösségek idős korszerkezete mellett ebben az elsőnél a mintavételből adódó véletlen ingadozás is szerepet játszhatott. Ugyancsak alacsony, 5% körüli születési ráták jellemezték egyes, a magyar nyelvterület pereméhez közeli falusi szóránvölgyeket (Minaj, Katergény, Gődénháza).

A halálozási mutatók becslésénél jelentős részben az elérhető tanácsai, illetve települési szintű adatokra támaszkodtunk, azt feltételezve, hogy a magyarok halálozási mutatói nem térnek el számottevően a többségi nemzet megfelelőitől. A SUMMA 2017 kérdőíves felmérés halálozási adatai ugyanis kevésbé lettek átfogóak, mint például a születésiek.³⁶ A 2010–2016-os időszakra a felmérés által lefedett 20 szóránvölgytelepülés magyarságára 14,7%-es halálozási rátát kaptunk. A halálozás esetében nem láttuk célszerűnek külön megvizsgálni a 2015–2016-os időszakot, mivel nincsenek arra utaló adatok, hogy ez jelentősen módosult volna a nevezett időszakban. A tömbmagyarság mortalitása ugyanekkor valamivel kedvezőbben alakult, 13,1% volt.

Települési szinten kiugróan a legmagasabb mutató az egyik legkisebb lélekszámú, előregedett közösséget, a Kerekhegyen élő szóránmagyarságot jellemezte (47,6%; 2. táblázat). 20% körül volt az ungvári, valamint az ungvári agglomerációhoz tartozó katergényi magyarok halálozási rátája is. A legkedvezőbb halálozási adatok a máramarosi településeket jellemezték, de ebben jelentős szerepe lehetett annak is, hogy ezek az adatok a település teljes népességére vonatkozó értékek átvételei.

³⁶ Ennek hátterében egyrészt az áll, hogy voltak háztartások, ahol mindenki meghalt, és nem volt kit lekérdezni, másrészt azon lekérdezéseknél, ahol nem tartózkodott otthon senki, és így a szomszédok szolgáltatták az adatokat, az évekkel korábbi halálozásokra kevésbé emlékeztek az adatközlők, mint például a születésekre.

Összességében, elfogadva a SUMMA 2017 kutatás születési rátákra vonatkozó eredményeit, a kárpátaljai magyar szórvány átlagos születési rátáját az utóbbi évekre 9‰-re, a halálozást 14,7‰-re, a természetes szaporulatát -5,7‰-re becsüljük. Mindez azt is jelenti, hogy a magyar szórványközösségek 2001 és 2017 közötti létszámcsökkenésének a 28%-át a természetes fogyás okozta.

Vándorlási mérleg

A vándorlási egyenleg, a természetes szaporulat mellett, egy népcsoport létszámváltozásának a másik fontos eleme. A be- és kitelepülők számát települési szinten, illetve valamely etnikai közösségre vonatkozóan Ukrajnában a természetes szaporulatnál is nehezebb nyomon követni a migráció nyilvántartásának a hiányosságai, valamint a részletesebb bontású adatok bizalmasként való kezelése következtében. A kárpátaljai szórványmagyarság vándormozgalmának a számszerűsítésére a SUMMA 2017 felmérés adatai adtak módot. Ezek alapján az ezen vizsgálat által érintett 20 szórványtelepülés magyar népességének átlagos évi migrációs egyenlege a 2002–2016-os időszakban -8,0‰ volt. Így a szórvány vándorlási vesztesége nagyobb ütemű volt, mint a tömb magyarságé, ami ugyanakkor -7,2‰-nek adódott. E vándorlási veszteség elsősorban a külföldre irányuló kitepedésben realizálódott: a szórványtelepülésekről távozó magyarok 80,5%-a választott Ukrajnán kívüli lakhelyet, miközben a tömb megfelelő aránya csak 54,2%. A tömb-szórvány különbség hátterében hasonló okok húzódnak meg, mint Erdélyben,³⁷ azaz egyrészt a szórványban élők migrációs stratégiái hasonlóan alakulnak a többségi ukránokéhoz, másrészt ezzel párhuzamosan a meglevő magyar hálózatokon keresztül is jelentős a kiáramlásuk.

A többségi migrációs hálózatokba való fokozott betagozódásukat támasztja alá, hogy 2002–2016-ban a külföldre települő kárpátaljai szórvány magyarok mindössze 55,8%-a választotta az anyaországot, miközben a tömbmagyarság körében ez az arány 88,8% volt. Jelentősebb arányban költöztek ugyanakkor Csehországba (11,9%),

³⁷ L. Kiss Tamás: Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2012/1. 24–48.

Németországba (6,5%), Nagy-Britanniába (6,1%), Olaszországba (4,5%), Szlovákiába (3,1%).

Települési szinten a maximális vándorlási veszteséget Nagybecskö mutatta évi 20%-et meghaladó extrém nagy vándorlási veszteséggel, ami részben a minta kis elemszámával is összefügghet, de az utána következő Ungvár és Aknaszlatina 14,9 és 13,9%-es értékei valóban tükrözik a két település magyar népességének intenzív kitelepülését. Pozitív migrációs mérlege az elmúlt években csupán az ungvári agglomerációhoz tartozó Minajnak volt (8,0%), ahová elsősorban Ungvárról érkeztek betelepülő magyarok.

A kárpátaljai hétköznaphoz ugyanakkor nem csak az állandó, hanem az ideiglenes migráció is szervesen hozzátartozik, hosszú hónapokra kiürítve egyes településeket. E jelenség – társadalmi következményein túl³⁸ – demográfiai jelentőséggel is bír. Ennek mértéke azonban statisztikailag nehezen megbecsülhető, hiszen igen kevés választja el az évi 10–11 hónapot „ideiglenesen” külföldön töltőket a „végleg” elköltözőktől – akik gyakran szintén otthon töltenek 1–2 hónapot.

A végleg elköltözőkkel szemben az ideiglenes migrációban a szórványban élők nem felülreprezentáltak. Mind a tömbben, mind a szórványban a lakosok 22%-a töltött külföldön legalább egy hónapot 2016-ban. Ugyanakkor a külföldön töltött idő hossza – némileg meglepő módon – a szórványban élők esetében a rövidebb. A legalább egy hónapot külföldön töltők közül a szórványmagyarság képviselői átlagosan rövidebb időt töltöttek a vizsgált évben a határon túl (3,79 hónapot szemben a tömb 5,25 hónapjával). A célországok sorrendje bár megegyezik tömb és szórvány esetében (Magyarország, Csehország, Németország), ám tetten érhető a többségi társadalom migrációs hálózatainak a hatása is: a tömbnél magasabb arányban dolgoztak Lengyelországban, Nagy-Britanniában, Olaszországban, Szlovákiában és Oroszországban, míg számottevően kisebb arányban Magyarországon és Ausztriában.

Összességében a kárpátaljai magyar szórvány migrációs vesztesége 2001 és 2017 között több, mint 4000 főre tehető, tehát –

³⁸ Kovály Katalin – Erőss Ágnes – Tátrai Patrik: „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 2017/2. 3–22.

hasonlóan a kárpátaljai magyarság egészéhez³⁹ – a szórvány létszámcsökkenésének a 70%-át az elvándorlás okozta.

Nem és kor szerinti összetétel

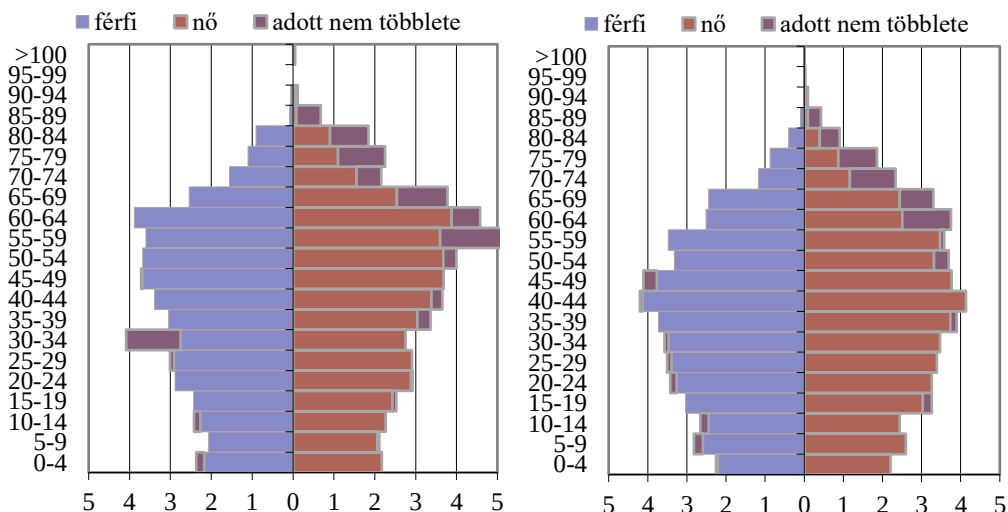
A SUMMA 2017 felmérés adatai módot adtak a kárpátaljai magyar szórvány kor és nem szerinti összetételének a jellemzésére is. A férfiak 2017-ben a szórványmagyarság 46,9%-át alkották, ami valamivel elmaradt a teljes kárpátaljai magyar népességen belüli 47,6%-os arányuktól. A fokozott nemi aszimmetria az idősebb korszerkezettel magyarázható: a férfiak átlagéletkora 40,3 évnek, a nőké 44,3-nek adódott, ami magasabbnak bizonyult a kárpátaljai nemzettrész egészére vonatkozó megfelelő értékeknél (39,4 és 43,2 év).

Az idősebb korszerkezetet a korfa is tükrözi: a szórványé „vállasabb”, míg a teljes kárpátaljai magyar népességé „pocakosabb”, azaz az előbbinél az idősebb (60–64 éves), az utóbbinál a középkorosztály (40–44 éves) a legszámosabb (3. ábra). A nemi- és korszerkezetben megfigyelhető tömb-szórvány különbségek megegyeznek a Kárpát-medence többi régiójának hasonló mutatóival,⁴⁰ és a szórvány kedvezőtlenebb demográfiai helyzetét tükrözik.

³⁹ L. Tátrai et al., 2018.

⁴⁰ Tátrai, 2017.

3. ábra: A szórványtelepüléseken élő magyarok (balra) és a teljes kárpátaljai magyar népesség (jobbra) megoszlása (%) öt éves korcsoportok és nemek szerint 2017-ben

Az önidentifikációban bekövetkező változások, az asszimiláció

A demográfiai értelemben vett asszimiláció már említett két fajtája a nemzetváltás, valamint a demográfiai és etnikai reprodukció közötti különbség,⁴¹ más megközelítésben a generáción belüli és a generációk közötti asszimiláció. Az asszimilációt közvetlenül mérni nem tudjuk, éppen ezért indirekt módon próbáljuk számszerűsíteni a jelenséget – a vegyes házasságok arányának, a vegyes házasságból származó gyerekek etnikai szocializációjának vizsgálatával, illetve az anyanyelvi és nemzetiségi kategóriák összevetésével. Ugyanakkor a generáción belüli identitásváltást, amely kárpátaljai viszonylatban is sokkal kisebb jelentőségű, mint a generációk közötti asszimiláció, nem tudjuk nyomon követni egyáltalán.

Az intergenerációs asszimiláció számszerűsítésére a 2001-es népszámlálás, illetve a SUMMA 2017 felmérés adatai adtak

⁴¹ Szilágyi, 2004.

lehetőséget. A 2001-es ukrainai népszámlálás 10%-os reprezentatív mintája 2014-ben vált elérhetővé a Minnesota Egyetem honlapján.⁴² Az adatbázis járási, illetve megyei alárendeltségű városok szerinti bontásban tartalmazza anonim formában a személyekre vonatkozó adatokat, a családok egységének megtartásával. Így az adatbázis lehetővé tette a vegyes házasságok (ahol a két fél nemzetisége eltért), valamint a népszámlálás időpontjában a velük egy háztartásban élő gyerekeik nemzeti hovatartozásának és anyanyelvének beazonosítását.

A SUMMA 2017 felmérés módszertana több szempontból is eltért a népszámlálásától. Így például a felmérés nem volt teljes körű (bár sok szempontból tekinthető reprezentatívnak), a lekérdezést zömmel helyi, magyar identitású biztosok végezték, továbbá lehetőséget adott a kettős nemzeti identitás és két anyanyelv megjelölésére is. A módszertani különbségek érdekes adatokat szolgáltatnak a census által figyelmen kívül hagyott, de – mint kiderült – nem elhanyagolható vegyes identitású csoportról, ám nehezítették a népszámlálás eredményeivel való összevetéseket, amit azonban kiegészítő számításokkal sikerült minimalizálni.⁴³ Így, bár a két adatforrás módszertana különböző, adataik összevethetők, az adott helyen jelzett megkötésekkel.

Vegyes házasságok

A vegyes házasságok aránya kiemelt fontosságú az asszimiláció szempontjából, hiszen a vonatkozó adatok azt bizonyítják, hogy – Kárpát-medencei szinten – a vegyes házasságokban a gyerekek etnikai szocializációja kiegyenlítetlen, többségük az államalkotó nemzet irányába mozdul el. Ez különösen igaz a szórványra, ahol a többségi nemzet dominanciája a meghatározó, és ahol már az etnikai összetétel következtében is kisebb az esélye a homogám magyar házasságok létrejöttének.

Mivel elemzésünk jelentős részben a SUMMA 2017 felmérésen alapul, amelyben lehetőség nyílt többes identitást deklarálni, felmerül a kérdés, hogy mit definiálunk vegyes házasságként. Jelen tanulmányban vegyesnek tekintjük azokat a házasságokat, ahol a

⁴² Minnesota Population Center, 2014.

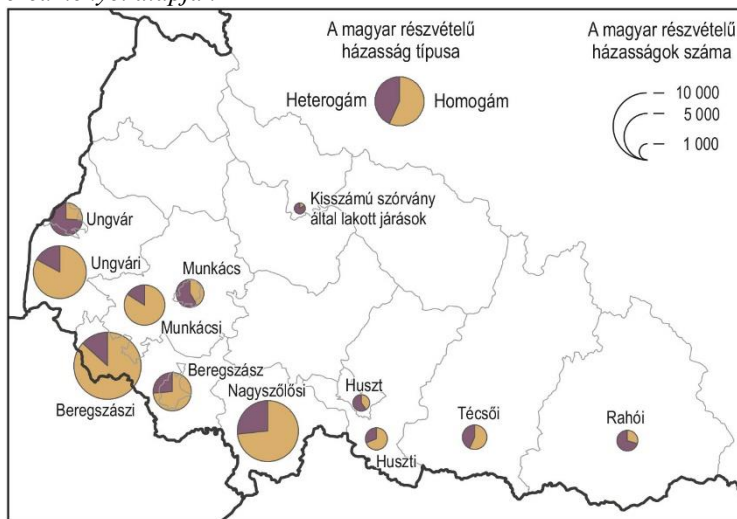
⁴³ A számítások menetét, részleteit l. Tátrai et al., 2018. 17–19.

házastársak nemzetisége eltér, vagy valamelyikük kettős identitású. Vegyes család pedig az, amelyben van a többiekől eltérő nemzetiségű, vagy kettős identitású családtag.

A 2001-es népszámlálás 10%-os mintája alapján a házas magyarok 16%-a élt nemzetiségileg vegyes házasságban Kárpátalján. Az etnikailag heterogám házasságok gyakorisága jelentős változékonyságot mutat Kárpátalja közigazgatási egységeiben. A magyar tömb járásainak falusi területein a magyarok mindössze 7–15%-a élt vegyes házasságban. Ezzel szemben a nyelvhatár városaiban a vegyes házasságban élő magyarok aránya a magyarok körében jóval nagyobb – Ungváron 59%, Munkácson 42%, Huszton 43% –, ami összhangban volt azok nemzetiségi összetételével (arányuk az össznépességben 2001-ben jóval 10% alatti volt). A Felső-Tisza-vidék három járásában a magyarok heterogámia indexe a folyó mentén felfelé haladva emelkedett, párhuzamosan a magyarok települési arányának a csökkenésével. Végül, a csupán kisszámú szórvány magyar népességgel rendelkező járásokban (Nagybereznai, Perecsenyi, Volóci, Szolyvai, Ökörmezői, Ilosvai) 4-ből 3 magyar vegyes házasságban élt (4. ábra).⁴⁴

⁴⁴ Molnár József: Etnikailag vegyes házasságok a kárpátaljai magyarok körében. *LIMES: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*, 2015. 51–62.

4. ábra: A homogám, illetve heterogám magyar házaspárok eloszlása Kárpátalja közigazgatási egységeiben a 2001-es népszámlálás eredményei alapján⁴⁵

A SUMMA 2017 felmérés alapján napjainkban a magyarok 14,8%-a él vegyes házasságban. Mivel a felmérésből kimaradtak a mintegy 2000 főt számláló kisméretű szórvány tagjai, akiknek túlnyomó többsége vegyes házasságban él, továbbá nem számítottuk be a homogám vegyes családban élőket (ahol a házaspár mindkét tagja több nemzetiséget adott meg), így a népszámlálási adattal összevethető érték valamivel magasabb (15 és 16% között lehet). A magyar–keleti szláv vegyes családok aránya a részben vagy teljesen magyar családok között 25% volt 2017-ben. Ezek alapján érdemi változás nem következett be a vegyes házasságban élők és a vegyes házasságok arányában az elmúlt közel két évtizedben.

A vegyes házasságok területi megoszlását nézve 2017-re is igaz, hogy a magyarok helyi aránya befolyásolja leginkább a vegyes házasságok arányát. Így a szórványvidékeken és a városokban jóval magasabb ez az arány. A 2001-es adatokhoz képest a Rahói járásban,

⁴⁵ Adatforrás: Minnesota Population Center, 2014.

Munkácson és Huszton visszaesett a vegyes házasságban élők aránya, míg a Técsői járásban jelentősen nőtt (2. táblázat).

2. táblázat: *A vegyes házasságok és a vegyes házasságban élők aránya a kárpátaljai magyarok körében 2001-ben és 2017-ben, %*

Közigazgatási egység	A magyar-keleti szláv vegyes házasságok aránya a részben vagy teljesen magyar házasságok között		A magyar-keleti szláv vegyes házasságokban élő magyarok aránya	
	2001	2017	2001	2017
Beregszász város	26,1	16,1	15,0	10,5
Beregszászi járás	13,2	8,2	7,1	6,5
Huszt város	59,7	48,0	42,5	31,0
Husztói járás	31,2	28,2	18,5	22,2
Munkács város	58,6	50,5	41,5	28,3
Munkácsi járás	15,9	12,8	8,7	9,6
Nagyszőlősi járás	26,6	18,7	15,4	12,8
Rahóci járás	70,4	49,6	54,3	34,7
Szolyvai járás	88,9	88,7	80,0	78,8
Técsői járás	43,0	60,6	27,4	49,1
Ungvár város	74,0	78,1	58,7	59,6
Ungvári járás	17,0	13,4	9,3	9,8
tömb	19,3	13,3	10,7	9,5
szórvány	59,2	60,4	42,1	40,6
város	..	45,6	..	28,2
faluk	..	11,2	..	8,4
<i>Kárpátalja összesen</i>	27,6	25,0	16,0	14,8

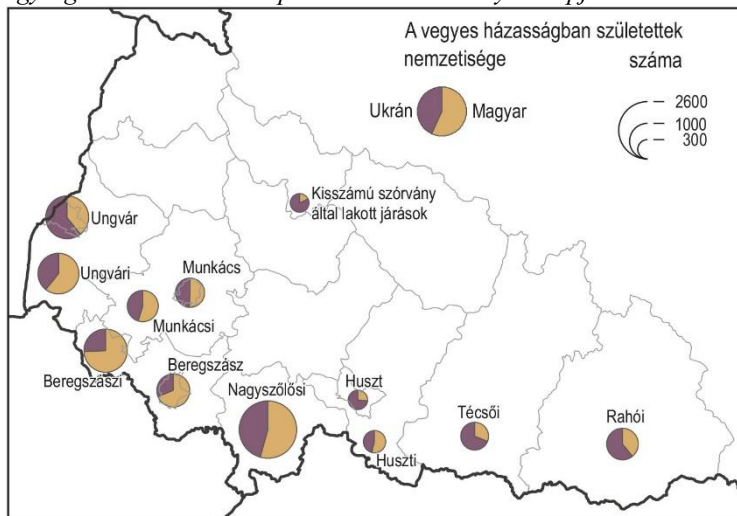
Etnikai átörökítés

Kárpátalja az egyetlen olyan határon túli magyarlakta nagyrégió, ahol – a 2001-es népszámlálás szerint – az asszimiláció nem csökkentette a magyarok számát. A vegyes házasságban születettek 52,8%-a magyarként, 47,2%-a pedig ukránként lett regisztrálva, azaz az etnikai átörökítés a megyében ukrán–magyar viszonylatban közel szimmetrikusnak tekinthető.

A vegyes házasságokon belüli etnikai szocializációnak természetesen jelentős különbségei figyelhetők meg tömb és szórvány között: a vizsgált csoport etnikai identitása a lakóhely nemzetiségi összetételével szoros összefüggésben változott (5. ábra). Az Ungvári és a Beregszászi járásokban, valamint Beregszászban a lokális többséget alkotó magyar nemzetiség irányába tolódtak el a nemzetválasztási szokások. A Munkácsi, a Nagyszőlősi és a Huszti járásokban a heterogám családok nagyrészt kiegyensúlyozott, illetve változatos etnikai arányú településeken éltek, ami a gyerekeik nemzetválasztási attitűdjeinek a közel egyenletes eloszlásában is tükröződött. Ugyanakkor a hegyvidéki, kis létszámú magyar szórványoknak otthont adó járásokban az etnikailag heterogám családi háttérű gyerekek mindössze 15%-a lett magyarként regisztrálva. Ugyancsak jelentős ukrán túlsúly jellemezte Ungvárt és Husztot, valamint a Técsői és a Rahói járást (a vegyes házasságból származók 25–40%-a lett magyar nemzetiségű), ahol a magyar népesség alacsony települési aránya volt a jellemző.⁴⁶ Összességében a szórványterületeken a vegyes házasságokból származó gyerekek 39%-a lett magyarként regisztrálva 2001-ben. Ez az érték sokkal kiegyensúlyozottabbnak számít, mint a többi Kárpát-medencei nagyrégió szórványterületének vonatkozó mutatója, sőt, lényegében a Székelyföldön kívüli tömbterületek értékeivel vethető össze.

⁴⁶ Molnár József (Молнар Йосип): Національна ідентичність нащадків етнічно змішаних (українсько-угорських) закарпатських родин за даними перепису населення та анкетного опитування. In: Berghauer, Sándor et al. (ed.): *Social Geographical Challenges and Search for Adequate Answers in East-Central Europe of the 21st Century*. Berehove: Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, 2016. 166–174.

5. ábra: Az etnikailag heterogám ukrán–magyar házaspárok szüleivel élő gyerkeiknek nemzeti megoszlása Kárpátalja közigazgatási egységeiben a 2001-es népszámlálás eredményei alapján⁴⁷

Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a vegyes házasságból származók identitáskonstrukciója összetettebb, mint azt a népszámlálás eldöntendő (vagy magyar, vagy ukrán) kategóriái sugallják. A SUMMA 2017 felmérés alkalmával a tömbben a vegyes házasságokból származó gyerekek 58,8%-a magyar nemzetiségüként lett összeírva, 5,3%-uk ukránként, 36,0%-uk kettős nemzetiségüként. Ezek az arányok szórványban megfelelően 30,6%, 11,4% és 58,0% volt. Elképzelhető, hogy a „magyar kérdezőbiztos hatás” mindkét nemzetiség esetében eltolta az arányokat magyar irányba, ám a tömb-szórvány eltéréseket nem fedte el.

A vegyes házasságban születettek anyanyelvi összetétele a tömbmagyarság településterületén hasonlóan alakult, mint a nemzetiségi: 59,9%-uk volt magyar anyanyelvű, 4,3% ukrán, 35,8%

⁴⁷ Adatforrás: Minnesota Population Center, 2014.

pedig mindkét nyelvet anyanyelvének tartotta. Szórványban a vonatkozó adatok 38,8, 12,5 és 48,7%-nak adódtak, azaz a kettős identitásúak aránya szórványban közel 10%-kal meghaladta a kettős anyanyelvűekét, a magyar anyanyelvűek aránya viszont közel ugyanannyival volt magasabb a magyar nemzetiségűekénél.

A 2001-es népszámlálás eredményeivel való összevethetőség kedvéért a SUMMA 2017 esetében is meghatároztuk, hogy az etnikailag vegyes családban született gyerekek milyen arányban lettek a lekérdezésnél magyarként megjelölve.⁴⁸ Számításaink alapján megállapítható, hogy jelentős változás az etnikai átörökítés mintázataiban sem következett be a népszámlálás óta eltelt időszakban. Az intergenerációs asszimilációt vizsgálva megállapítható, hogy a Kárpátalján 2002–2016 között az etnikailag vegyes családokban született magyar gyerekek aránya 53,0% volt, ami szinte megegyezik a 2001-es népszámlálásból számított értékkel. Ez azt jelenti, hogy napjainkban a Kárpát-medencében Magyarország határain kívül Kárpátalja az egyetlen olyan régió, ahol a magyar kisebbség etnikai reprodukciója eléri a demográfiai reprodukciót. Ennek hátterében elsősorban Magyarország gazdasági ereje, ezáltal pedig a magyar nyelv hasznossága és az utóbbi időben jelentősen növekvő presztízse állnak.⁴⁹

Az asszimiláció területi különbségeinek legfontosabb befolyásoló tényezője továbbra is a magyarok helyi aránya. Ennek megfelelően a tömb jársaiban kismértékű asszimilációs nyereség figyelhető meg (évi 0–0,2‰), míg a szórványterületeken és a nyelvhatár városaiban enyhe veszteség (–0,2–1,8‰). 2001-hez képest valamelyest csökkent mind a tömbmagyarság asszimilációs nyeresége, mind a szórvány és a nagyvárosok vesztesége, azaz némileg kiegyenlítettebbé vált az asszimilációs folyamatok területi eloszlása (4. táblázat). Ami pedig a szórvány 2002–2016 közötti összesített asszimilációs egyenlegét illeti, az számításaink szerint -114 főnek adódott. Ez bőven a hibahatáron belül van, azaz az asszimiláció a 21. században érdemben nem befolyásolta a kárpátaljai magyar szórvány lélekszámát.

⁴⁸ A számítások menetét ld. Tátrai et al., 2018. 17–19.

⁴⁹ L. Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: TANDEM 2016-2019. Ukrán- magyar együttélés Kárpátalján. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromaidan után*. Budapest: BGA, 2020. 53–87.

4. táblázat: *Vegyes házasságban született magyar gyerekek aránya Kárpátalja magyarlakta járásában 2001-ben és 2017-ben, %*

	A magyar gyerekek aránya a vegyes házasságban született gyerekek között, 2001	2001 után vegyes házasságban született magyar gyerekek aránya, 2017
Beregszászi járás	75,4	72,0
Munkácsi járás	52,8	50,3
Nagyszőlősi járás	54,2	57,5
Ungvári járás	63,9	63,1
Beregszász város	68,8	66,8
Munkács város	48,1	51,1
Ungvár város	39,6	47,3
Felső-Tisza-vidék	34,7	43,2
szórvány összesen*	39,1	47,1
Kárpátalja összesen	52,8	53,0

*A hegyvidéki járások kislétszámú magyar szórványai nélkül

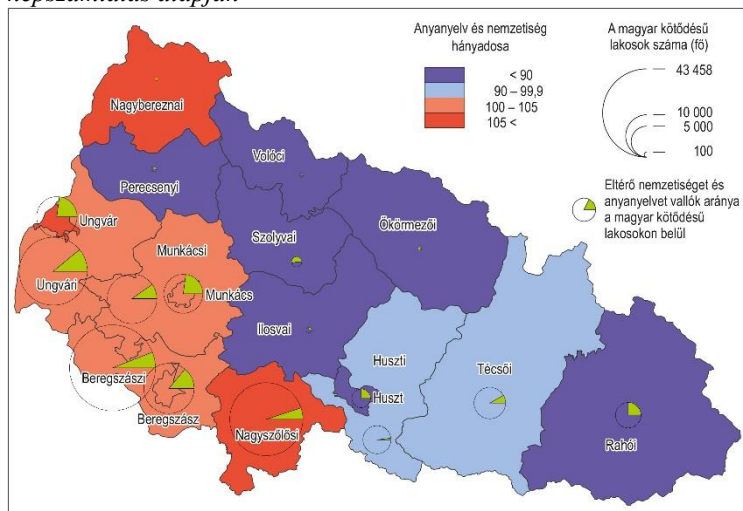
A magyar nemzetiségűek és anyanyelvűek számának különbsége, többes kötődések

Az identifikációs kérdések megértéséhez egy igen fontos mutató a magyar anyanyelvűek és magyar nemzetiségűek egymáshoz viszonyított aránya. A 2001-es ukrán népszámlálás – a korábbi gyakorlatokat követve – mindkét kategória esetében csak egy válaszlehetőséget engedélyezett, így a két kategória eltérését értelmezhetjük a hibriditás, a többes kötődések lehetséges kifejeződéseként, vagy akár az asszimiláció jeleként. Ahogy a Kárpát-

medence legtöbb régiójában, úgy Kárpátalján is a különbséget nagyrészt a magyar anyanyelvű cigányság jelenléte okozza. Ugyanakkor a kárpátaljai szórványban a különbség elsődlegesen a közösség asszimilációjának előrehaladott voltát mutatja, hiszen itt jellemző, hogy a nyelvváltást követően is megmarad még a magyar önidentifikáció. Ezért a jelenség értelmezéséhez nemcsak a különbség nagysága, hanem iránya is fontos, hiszen a tömbmagyarságot általában anyanyelvi többlet, míg a szórványt nemzetiségi többlet jellemzi.

Kárpátalján is megfigyelhető a fenti különbség, hiszen a szórványtelepüléseken kevés kivétellel nemzetiségi többlet van (6. ábra). Ahol mégsem (például Munkács) ott általában a magyar anyanyelvű cigányság jelenléte áll a háttérben. A „hibrid” magyar – azaz statisztikailag csak egy identitáskategória révén a magyarsághoz kapcsolódó – népesség az összes magyar kötődésűek 10%-át teszi ki. Míg a tömb járásaiban (Beregszászi, Nagyszőlősi, Munkácsi és Ungvári járások) ez az érték mindenütt átlag alatti, illetve átlagos, addig a magyar tömb peremén található városokban (Ungvár, Munkács, Huszt), illetve a Rahói járásban a csak egy kategória szerint magyar lakosok aránya már 25% körüli. A hegyvidéki, magyarok által alig lakott járásokban pedig összességében már minden második magyar kötődésű lakos eltérő anyanyelvet és nemzetiséget vallott. Sajátos kivételt jelent a magyar tömbhöz közeli két szórványjárás, a Huszti és a Técsői, ahol – bár (szemben a tömbterületekkel) az asszimiláció jeleként a magyar nemzetiségűek száma meghaladja a magyar anyanyelvűeket – a hibridek aránya meglepően alacsony, mindössze 2 és 8%. Ez azzal függ össze, hogy a két járás magyarsága lényegében három településen – Viskén, Técsőn és Aknaszlatinán – él, ahol a lakosság nagyobb, 20% fölötti arányát alkották (részletesen lásd az 1. táblázatban).

6. ábra: Anyanyelv és nemzetiség hányadosa, valamint a többes kötődésű népesség aránya a kárpátaljai magyarok körében a 2001-es népszámlálás alapján

A népszámlálás adatait jelentősen árnyalhatják azok a felmérések, amelyekben lehetőség nyílt egynél több nemzetiség/anyanyelv bevallására. Ezek alapján a többes kötődések, a vegyes (ukrán–magyar) önidentifikáció jelentős szerepet játszik a hétköznapiakban, elsősorban a vegyes házasságból származó utódok életében.⁵⁰ A SUMMA 2017 eredményei is azt mutatják, hogy a kettős identitás a magyar szórvány körében tömeges igazán, ahol 25,0% tartotta magát ukránnak is egyben, 1,3% pedig valamilyen egyéb etnikumhoz tartozónak. Valamivel kisebb arányban jelöltek meg a válaszadók kettős anyanyelvet: a részben vagy kizárólag magyar anyanyelvűek 22,6%-a mondta az anyanyelvének az ukránt is a szórványban és 8,3%-a a megye egészében. A magyar–egyéb anyanyelvűek aránya elenyésző volt mind megyei (0,3%), mind szórvány szinten (0,8%).

⁵⁰ Molnár, 2016.; Tátrai et al. 2018.

Konklúzió

A kárpátaljai szórvány etnodemográfiai fejlődése – csakúgy, mint a tömbé, illetve a Kárpát-medence többi régiójáé – hatalmi viszonyokba ágyazott folyamat. A mindenkori hatalom által befolyásolt aszimmetrikus többség–kisebbség viszonyok különösen a 20. század folyamán befolyásolták a terület etnodemográfiai folyamatait. Ezt mi sem mutatja jobban, mint a szórvány etnikai és a felekezeti szerkezetének szétfejlődése már a 20. század elejére. Az áhított nemzetállami célt, az etnikai homogenizációt mind a magyar, mind a szovjet/ukrán időszakokban a nemzetépítés különböző eszközeivel próbálták megvalósítani, amiben természetesen az etnikai identifikáció változásainak kitüntetett szerepe volt és van.

Napjainkban azonban az önidentifikációs változásoknak, a demográfiai értelemben vett asszimilációnak a szerepe kisebb, mint a 20. században, a kárpátaljai magyar szórványtelepülések etnikai homogenizálódásának leglátványosabb időszakában. Ennek hátterében az húzódik, hogy a szórványban már alig vannak jelen azon köztes, képlékeny identitású csoportok (zsidók, cigányok, magyar anyanyelvű görög katolikusok), akik statisztikai identitásváltása látványos változásokat eredményezett a múltban.

Az ezredforduló utáni folyamatokat tekintve feltűnő, hogy a tömbhöz hasonlóan a szórványban is a migráció az, amely a demográfiai folyamatok fő mozgatórugója. A magyarok számának csökkenése is elsősorban az elvándorlásra vezethető vissza. A 21. században az állandó és az ideiglenes migráció azok a jelenségek, amelyek a helyi, elsősorban a falusi közösségeket jelentősen megrogyasztják – demográfiai és társadalomszervezési értelemben egyaránt. Ugyanakkor a szórványhoz leginkább társított asszimiláció még mindig fontos szerepet tölt be az – inkább retrospektív jellegű – elitdiskurzusban, holott hatása a magyar közösségekre demográfiai szempontból meglehetősen csekély. Asszimiláció persze továbbra is van, de e kétirányú folyamat kiegyensúlyozottabb lett, így a 2001 és 2017 közötti időszak közel 6 ezer fős fogyatkozásának mindössze 2%-át magyarázza az asszimiláció.

Habár az asszimiláció szerepe a számszerű csökkenésben jelenleg, a 21. század elején szinte elhanyagolható, a szórvány demográfiai jellemzői – hasonlóan a Kárpát-medence többi régiójához – mégis számottevően kedvezőtlenebbek a tömbénél, mind a természetes

szaporodást, a migrációs egyenleget vagy éppen a korfát tekintve. Értelmezésünkben mindez a demográfiai és etnikai reprodukció közötti korábbi – a korfa alapján feltehetően az 1950-es és 1980-as évek közötti – szétnyílásának az eredménye. Ez az az időszak, amikor a háború utáni megtorlások, a lezárt határ miatt a presztízsvizonyok sokkal aszimmetrikusabbak voltak az ukránság javára, valamint a szocialista urbanizáció következtében ekkor alakultak át alapvetően a városok etnikai viszonyai.

A fenti jelenségeket, folyamatokat makroperspektívából, történeti időtávokban elemezve, megítélésünk szerint az asszimiláció fogalmával és eszközkészletével lehet leginkább magyarázni. Ugyanakkor mind a tereptapasztalatok, mind azon felmérések, amelyek teret engednek a többes/köztes identitások deklarálásának, azt mutatják, hogy a többes kötődések és a hibriditás is hasznos megközelítés. A többes kötődés/hibriditás mind egyéni, mind csoportszinten értelmezhető akár az asszimilációs folyamat lépcsőfokaként, állomásaként, de még jellemzőbb, hogy az egyén ebbe az identitásba természetes módon beleszületik, beleszocializálódik az újszülötti tabula rasa-ból. Összességében egy létező, és időben nem is átmeneti jellegű jelenségről van szó. Ugyanakkor jelen demográfiai megközelítésű elemzésben az etnicitás eme sokszínűségét szükségszerűen le kellett egyszerűsíteniünk.

Felhasznált irodalom

- Badis Róbert: *A vajdasági magyar szórványban élők demográfiai helyzete*. Zenta: Identitás Kisebbségkutató Műhely, 2011. <http://www.idkm.org> (letöltés ideje: 2015. január 23.)
- Biczó Gábor: A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutató. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTAKI, 2005. 21–42.
- Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlóknak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony: Kalligram, 2009.
- Biczó Gábor: Az asszimiláció, a kontaktzóna és az interkulturalitás néhány elméleti kérdése a kárpátaljai etnikai együttélési helyzetek vizsgálatában. *Szellem és tudomány*, 2014/1. 85–96.

Bodó Barna: Szórványról – másként. *Korunk*, 2014/6. 6–23.

Csernicskó István (szerk.): *Megtart a szó*. Budapest – Beregszász: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság – Hodinka Antal Intézet, 2010.

Csernicskó István – Fedinec Csilla: A mai Kárpátalja területének történeti-nyelvi viszonyai a 19–20. század fordulóján, kitekintéssel a mára. In: Szakál Imre (szerk.): *"Indivisibiliter ac Inseparabiliter" "Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul"*. Beregszász – Ungvár: RIK-U Kiadó, 2018. 141–182.

Dobos Ferenc: *Asszimilációs folyamatok az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 1996–2011. Kutatási jelentés*. Kézirat. Budapest: B-Fókusz Intézet, 2011. <http://www.kmkf.hu/tartalom/asszimilacio.pdf> (letöltés ideje: 2019. november 5.)

Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: TANDEM 2016-2019. Ukrán–magyar együttélés Kárpátalján. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromaidan után*. Budapest: NPKI, 2020. 53–87.

Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktónák elemzési lehetőségei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

Kiss Tamás: A makroperspektíva védelmében. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, 2011. 39–48.

Kiss Tamás: Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2012/1. 24–48.

Kocsis Károly: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe 1941, 1999*. Budapest: MTA FKI – MTA KKI, 2001.

Konrád Miklós: Demográfiai változások. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Aposztróf Kiadó, 2013. 15–26.

Kovály Katalin – Erőss Ágnes – Tátrai Patrik: „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 2017/2. 3–22.

Minnesota Population Center. Integrated Public Use Microdata Series, International: Version 6.3 [Machine-readable database]. Minneapolis: University of Minnesota, 2014. <https://international.ipums.org> (letöltés ideje: 2014. augusztus 5.)

Molnár József: Etnikailag vegyes házasságok a kárpátaljai magyarok körében. *LIMES: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*, 2015. 51–62.

Molnár József (Молнар Йосип): Національна ідентичність нащадків етнічно змішаних (українсько-угорських) закарпатських родин за даними перепису населення та анкетного опитування. In: Berghauer, Sándor et al. (ed.): *Social Geographical Challenges and Search for Adequate Answers in East-Central Europe of the 21st Century*. Brehove: Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, 2016. 166–174.

Molnár József – Cserniczkó István – Braun László: Cigányok Kárpátalján. In: Szilágyi Ferenc – Pénzes János (szerk.): *Roma népesség Magyarország északkeleti határtérségében*. Nagyvárad: Partium Kiadó, 2016. 91–108.

Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, 2005.

Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2018.

Riskó Marianna: *Chira Sándor munkácsi püspök élete és vértanúsága*. Budapest: Romanika Kiadó, 2017.

Szilágyi N. Sándor: A szórványmagyarság: probléma vagy ürügy? In: uő.: *Miegymás*. Kolozsvár: Kalota Kiadó, 1997. 476–493.

Szilágyi N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, 2004. 157–234.

Tátrai Patrik: A Kárpát-medencei magyar szórványok településszerkezete és főbb demográfiai jellemzői. *Kisebbségi Szemle*, 2017/1. 7–31.

Tátrai Patrik: Bevezető: A kárpátaljai magyar szórvány kutatása. *Regio*, 2019/4.

Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Eröss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 7–31.

Vetési László: Nagyvárosi szórványok, egyházi közösségépítések. *Korunk*, 2014/6. 24–38.

database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp, 2018. (letöltés ideje: 2018. március 14.)

KOVÁLY KATALIN* – FERENC VIKTÓRIA**

„Össze vagyunk mi itt keveredve”: etnikailag és felekezetiileg vegyes családok döntési stratégiái a kárpátaljai magyar szórványban

A szakirodalomban az az általános vélekedés, hogy a vegyes házasságok a kisebbség asszimilációjához vezetnek,¹ hiszen a vonatkozó adatok azt bizonyítják, hogy – Kárpát-medencei szinten – a vegyes házasságokban a gyerekek etnikai szocializációja kiegyenlítetlen, többségük az államalkotó nemzet irányába mozdul el.² Gyurgyík és szerzőtársai³ szerint az etnikailag vegyes házasságok kockázatot jelentenek a magyar etnokulturális sajátosságok újratermelésére, és asszimilációhoz vezetnek, ami különösen a szórványban élőket érinti érzékenyen. A szórvány környezetre a

* A szerző geográfus, a CSFK Földrajztudományi Intézet munkatársa. Email: kovaly.katalin@csfk.mta.hu

**A szerző nyelvész, a Nemzetpolitikai Kutatóintézet kutatója. E-mail: viktoria.ferenc@bgazrt.hu

¹ Blau, Peter M. – Blum, Terry C. – Schwartz, Joseph E.: Heterogeneity and intermarriage. *American Sociological Review*, 47 (1), 1982. 45–62. doi: 10.2307/2095041; Kalmijn, Matthijs: Intermarriage and homogamy: causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, 24 (1), 1998. 395–421. doi: 10.1146/annurev.soc.24.1.395.

² Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: A nemzeti-etnikai identitás változatlansága és alakulása. *Kisebbségkutatás*, 1999. 8 (4), 499–514.

³ Gyurgyík László – Horváth István – Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etnokulturális és társadalmi reprodukció. In: Ablonczy Balázs – Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarok a 21. században*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010.

többségi nemzet dominanciája jellemző, és már az etnikai összetétel miatt is kisebb az esélye a homogén magyar házasságok létrejöttének, illetve az olyan strukturális kényszerek, mint a beszűkült magyar oktatási útvonal is ez ellen hatnak.⁴

A szórványban élők naponta rákényszerülnek arra, hogy tudatosan vagy spontán módon, kompromisszumokkal reagáljanak a másik etnikum jelenlétére, eltérő szokásaira, nyelvére, különösen, ha a szűk családjukban szembesülnek e mássággal. A vegyes házasságban élő személyek – épp a mindennapos kompromisszumok során kialakuló készségeik által – egyfajta híd szerepet is betölthetnek, azaz biztosíthatják az etnikai és kulturális határok közötti átjárhatóságot a két nemzet között.⁵ A vegyes családok ideális környezetet teremtenek arra, hogy a benne élő személyeket két- vagy többnyelvűekké tegye, ahol nem ritka a többkultúrájúvá válás vagy egyfajta keverékkultúra, hibriditás kialakulása sem.⁶

Tanulmányunkban egy, a kárpátaljai magyar szórványban 2018 óta zajló interjúk kutatás eredményei alapján szeretnénk kifejezetten a vegyes házasságokban zajló döntésekre irányítani az olvasó figyelmét. Maga a kutatás a kérdést elsősorban az etnicitás szemszögéből vizsgálta, azonban itt semmiképpen sem lehet eltekinteni a felekezeti vagy vegyes házasságok⁷ vizsgálatától, hiszen emellett, hogy a felekezeti és etnikai határok sokszor egybeesnek, az interjúk tanulsága az, hogy a helyi közösségek (különösen a múltban) a felekezeti vagy vegyes házasságokat tekintették elsősorban „vegyesnek”, ezért a kettő vizsgálata egymástól elválaszthatatlan, a továbbiakban e kettős értelemben használjuk a kifejezést.

⁴ Bodó Barna: Szórvány és közpolitika. *Kisebbségkutatás*, 2015. 24 (3). 102–128.

⁵ Árendás Zsuzsanna: *Etnicitás és hibrid pozíciók. Fókuszban az iskolaválasztás és az iskolai szocializációhoz való viszony két Dél-Szlovákiai járásban*. Doktori Értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2010.

⁶ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Kultúrák találkozása – kultúraváltás*. Szombathely: Savaria University Press, 1996.

⁷ Maga a vegyes házasság fogalma eredetileg a vallásilag vegyes házasságokra utalt, amelyet jól példáz a szókapcsolat eredete (lat. *matrimonium mixtum*), és amelyet elsősorban a különböző keresztény felekezetekhez tartozó személyek házasságkötésére használtak (A Pallas Nagy Lexikona: <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/v1A920/vegyes-hazassag-1AE4D/>).

Elemzésünkben tehát egyszerre vizsgáljuk a házastársak felekezeti és etnikai kontextusban megnyilvánuló döntési stratégiáit, valamint azt, hogy hogyan hat minderre a felek közötti erőviszony, továbbá az olyan külső körülmények, mint a település etnikai aránya (maga a szórványlet) vagy az intézményi ellátottság. Emellett a vegyes családokban élő gyermekek etnikai szocializációjára is fókuszálunk, azzal a céllal, hogy beazonosítsuk, milyen tényezők mentén, mennyire tudatosan vagy melyik fél dominanciájával történik. Mindezekben mérföldkőnek számít az egyházi házasságkötés nyelve és helyszíne, a gyermekek vallásának megválasztása, a keresztelő rítusa, a névválasztás, a családon belüli nyelvi szocializáció, valamint az óvoda és az iskola nyelve. Ezen döntések ugyanis kihatással lehetnek a gyermek egész életére, bizonyos lehetőségeket megnyithatnak, míg másokat bezárhatnak, illetve hatással lehetnek az etnikai szocializációhoz kapcsolódó további alkufolyamatokra is.⁸

Módszertan

Kárpátaljai terepkutatásunk során három helyszínen, Gődényházán (és a vele egy közigazgatási egységet alkotó Tekeházán), Gyertyánligeten (és a vele társadalmi-gazdasági értelemben szorosan összefonódó Nagybecskón), valamint Ungváron készítettünk interjúkat. A vizsgált településeket a magyarok aránya, a tömbtől való távolságuk, valamint az intézményi ellátottságuk alapján (1. táblázat) választottuk ki, törekedve arra, hogy ezen helyszínek megfelelően reprezentálják a kárpátaljai szórányletelek különböző alaptípusait. A kiválasztott szórányleteleken a magyarok jelentős többsége etnikailag és felekezetiileg vegyes családokban él.

⁸ Kiss Tamás: Asszimiláció és határ-megerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben. In: Apró István (szerk.): *Média és identitás 2*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2016.

1. táblázat: *A vizsgált települések néhány általános jellemzője*

Település	Településtípus	Lakosok száma (2001-es népszámlálás, fő)	Magyar nemzetiségűek aránya (2001-es népszámlálás, %)	Elhelyezkedés	Magyar intézményekkel való ellátottság
Gődényháza	falu	592	41%	a magyar–ukrán nyelvhatár peremén; a magyar tömbhöz közel	KMKSZ ⁹ alapszervezet, könyvtár
Tekeháza	falu, községközpont	1546	27%	a magyar–ukrán nyelvhatár peremén; a magyar tömbhöz közel	KMKSZ alapszervezet, magyar óvodai csoport
Nagybocskó	városi típusú település	9423	4%	a magyar tömbtől távol	KMKSZ alapszervezet, magyar római katolikus óvoda
Gyertyánliget	városi típusú település	3392	15%	a magyar tömbtől távol	KMKSZ alapszervezet, magyar római katolikus óvoda, Magyar Ház
Ungvár	megyeszékhely, város	115 568	7%	a magyar–ukrán nyelvhatár peremén; a magyar tömbhöz közel	kiterjedt oktatási- kulturális hálózat

⁹ Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség

A félig strukturált interjúk beszélgetések 2018 júniusa és 2019 márciusa között kerültek lebonyolításra összesen 24 etnikailag vegyes család 46 tagjával (2. táblázat).¹⁰ Beszélgetőpartnereinket a terepre érkezve hólabda módszerrel kerestük meg, ennek eredményeképp némileg felülreprezentáltak a magasabb társadalmi státuszú és a felsőfokú végzettséggel rendelkező személyek. Fontos szempont volt, hogy minden vegyes családból megszólítsuk a többségi és a kisebbségi nemzethez tartozókat is, továbbá törekedtünk arra, hogy több generáció véleményét is megismerhessük az egyes családokon belül: ezért szerepelnek adatközlőink között nagyszülők és gyermekek is. Ennek célja a generációkon átívelő kulturális és nyelvhasználati trendek változásának megismerése volt.

Az interjúalanyokat anonimizáltuk, a 2. táblázatból azonban visszakövethető nemük, nemzetiségük, végzettségük, valamint saját és gyermekeik vallása, illetve az, hogy melyik családba tartoznak és mi az ott betöltött szerepük. Adatközlőink minden esetben maguk választhatták meg azt, hogy magyar vagy ukrán (esetleg orosz) nyelven szeretnének interjút adni. Mindez azért volt fontos, mert így beszélgetőtársaink anyanyelvükön mondhatták el történeteiket, tolmács segítségére nélkül. Ennek alapján a magát magyarnak valló 25, és ukránnak valló 21 adatközlőnk közül mindenki saját nemzetiségének megfelelő nyelven válaszolt kérdéseinkre, két ungvári interjúalanyunktól eltekintve. Utóbbiak közül egy, magát magyar nemzetiségűnek valló nővel – kérésükre – ukránul, míg egy magát ukrán nemzetiségűnek valló adatközlőnkkel magyarul beszélgettünk. Az önkéntes nyelvválasztás háttérében elsősorban a családon belül használt nyelv dominanciája áll.

Interjúalanyaink megkeresése során törekedtünk arra is, hogy a vegyes párok mindkét tagjával – lehetőleg egy időben, de külön – beszélgessünk, azonban elsősorban a falusi terepeken ez komoly

¹⁰ Az ungvári interjúk egy része (A1–A8) a Nemzetpolitikai Kutatóintézet által koordinált Családkutatás során készült, amelynek a magyar tömbben és szórványban élő vegyes párok álltak a középpontjában Kárpát-medence szerte. Az ungvári (nagyvárosi) szórványban készült interjúkat a kutatás vezetőinek (Kiss Tamás és Vita Emese) engedélyével használtuk fel, kiegészítve az általunk készített ungvári interjúkkal. Ezúton is köszönjük hozzájárulásukat.

nehézségekbe ütközött. Sok esetben ugyanis a családok férfi, de alkalmanként mindkét aktív korú tagja az év nagyobb részében (így terepkutatásaink során is) külföldön tartózkodik munkavállalás céljából, és csak időszakosan látogatnak haza. Az idősebb generáció esetében is inkább a nagymamák álltak rendelkezésünkre. Ezáltal jelentősen leszűkült a kutatásba vonható férfi alanyok köre, így végül a 46 válaszadóból csak 18 volt férfi.

Számos kutatás bizonyítja, hogy a kárpátaljaiak tradicionális értékrenddel bírnak, amelyhez hozzátartozik a magas szintű vallásosság, a házasságok magas aránya a párkapcsolatokon belül, vagy a többgenerációs együttélés is.¹¹ Mint ahogyan az a 2. táblázatban is látható, adatközlőink csaknem mindegyike házasságban él. Mindössze három adatközlőnk folytatott élettársi kapcsolatot, melynek hátterében az áll, hogy előtte már házasságok voltak, így az elválás után „nem szerettek volna még egy bonyolult bürokratikus procedúrát lefolytatni.” (A38) Igyekeztünk továbbá olyan családokat kiválasztani, akiknek már vannak gyermekeik, hogy adekvát módon ismerhessük meg az etnikai szocializációs döntések narratíváját: a vizsgált 24 családból mindössze kettő volt olyan, akiknek (még) nem volt gyermekük.

¹¹ Papp Z. Attila – Ferenc Viktória – Márton János – Morvai Tünde – Szerbhorváth György – Zsigmond Csilla: GeneZYs 2015: külhoni magyar fiatalok a Kárpát-medencében – összefoglaló adatok. In: Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2017.

2. táblázat: Az interjúalanyok alapadatai és főbb jellemzői

IDszemély	ID család	Nem	Nemzetiség	Családban betöltött szerep	Végzettség	Vallás	(Ha van) gyermekek vallása és neme	Interjúkészítés helye	Interjúkészítés ideje	Interjúkészítés nyelve
A1	Cs1	nő	magyar	feleség	felsőfokú	pravoszláv	pravoszláv (2L)	Ungvár	2019.01.27	ukrán
A2	Cs1	férfi	ukrán	férj	felsőfokú	pravoszláv		Ungvár	2019.01.27	ukrán
A3	Cs2	nő	ukrán	feleség	felsőfokú	pravoszláv	római kat. (1L)	Ungvár	2019.02.28	ukrán
A4	Cs2	férfi	magyar	férj	felsőfokú	római kat.		Ungvár	2019.02.28	ukrán és magyar
A5	Cs3	nő	magyar	élettárs	középfokú	református	római kat. (1F)	Ungvár	2019.02.21	magyar
A6	Cs4	nő	magyar	feleség	felsőfokú	római kat.	római kat. (1F); pravoszláv (1F)	Ungvár	2019.02.26	magyar
A7	Cs5	nő	magyar	feleség	középfokú	görög kat.	görög kat. (2F)	Ungvár	2019.02.28	magyar
A8	Cs6	nő	magyar	feleség	felsőfokú	görög kat.	görög kat. (1F)	Ungvár	2019.03.15	magyar
A9	Cs7	nő	magyar	feleség	felsőfokú	református	nincs gyerek	Gödénháza	2018.06.15	magyar
A10	Cs7	férfi	ukrán	férj	középfokú	pravoszláv		Gödénháza	2018.06.15	ukrán
A11	Cs8	férfi	magyar	gyermek	tanuló	református	nem releváns	Tekeháza	2018.06.16	magyar
A12	Cs8	férfi	magyar	férj	felsőfokú	református	református (1F; 1L)	Tekeháza	2018.06.16	magyar
A13	Cs8	nő	ukrán	feleség	felsőfokú	pravoszláv		Tekeháza	2018.06.16	ukrán
A14	Cs9	nő	magyar	nagyszülő	felsőfokú	görög kat.	nem releváns	Gödénháza	2018.08.17	magyar
A15	Cs9	nő	ukrán	feleség	középfokú	görög kat.	református (2F)	Gödénháza	2018.06.16	ukrán
A16	Cs10	nő	magyar	nagyszülő	középfokú	görög kat.	nem releváns	Gödénháza	2018.06.17	magyar
A17	Cs10	férfi	ukrán	férj	középfokú	pravoszláv.	görög kat. (1F; 1L)	Gödénháza	2018.06.17	ukrán
A18	Cs10	nő	magyar	feleség	felsőfokú	református		Gödénháza	2018.06.17	magyar
A19	Cs11	férfi	magyar	férj	középfokú	görög kat.	római kat. (1L)	Gödénháza	2018.06.17	magyar
A20	Cs11	nő	ukrán	feleség	felsőfokú	pravoszláv		Gödénháza	2018.06.17	ukrán
A21	Cs12	nő	ukrán	feleség	középfokú	görög kat.	református (1F; 1L)	Tekeháza	2018.06.18	ukrán
A22	Cs13	nő	ukrán	nagyszülő	középfokú	pravoszláv	nem releváns	Gyertyánliget	2018.07.25	ukrán
A23	Cs13	nő	magyar	feleség	felsőfokú	református	református (1F; 1L)	Gyertyánliget	2018.07.21	magyar

IDszemély	ID család	Nem	Nemzetiség	Családban betöltött szerep	Végzettség	Vallás	(Ha van) gyermekek vallása és neme	Interjúkészítés helye	Interjúkészítés ideje	Interjúkészítés nyelve
A24	Cs14	nő	magyar	nagy szülő	középfokú	római kat.	nem releváns	Gyertyánliget	2018.07.22	magyar
A25	Cs14	nő	ukrán	feleség	középfokú	pravoszláv	római kat. (2L)	Gyertyánliget	2018.07.22	ukrán
A26	Cs15	férfi	ukrán	gyermek	középfokú	görög kat.	nem releváns	Nagybocskó	2018.07.24	ukrán
A27	Cs15	férfi	magyar	férj	középfokú	római kat.	görög kat. (1F)	Nagybocskó	2018.07.22	magyar
A28	Cs15	nő	ukrán	feleség	felsőfokú	görög kat.		Nagybocskó	2018.07.22	ukrán
A29	Cs16	férfi	magyar	férj	középfokú	római kat.	pravoszláv (1F; 2L)	Gyertyánliget	2018.07.23	magyar
A30	Cs17	nő	ukrán	gyermek	középfokú	római kat.	nem releváns	Nagybocskó	2018.07.24	ukrán
A31	Cs17	férfi	magyar	férj	felsőfokú	római kat.	római kat. (1F; 1L)	Nagybocskó	2018.07.23	magyar
A32	Cs17	nő	ukrán	feleség	felsőfokú	görög kat.		Nagybocskó	2018.07.23	ukrán
A33	Cs18	férfi	magyar	férj	középfokú	római kat.	római kat. (1F)	Gyertyánliget	2018.07.24	magyar
A34	Cs18	nő	ukrán	feleség	középfokú	pravoszláv		Gyertyánliget	2018.07.24	ukrán
A35	Cs19	férfi	ukrán	férj	felsőfokú	római kat.	római kat. (1F)	Ungvár	2018.09.05	ukrán
A36	Cs19	nő	magyar	feleség	felsőfokú	római kat.		Ungvár	2018.09.05	magyar
A37	Cs20	férfi	magyar	élettárs	felsőfokú	református	pravoszláv (1F)	Ungvár	2018.09.07	magyar
A38	Cs20	nő	ukrán	élettárs	felsőfokú	pravoszláv		Ungvár	2018.09.07	ukrán
A39	Cs21	férfi	ukrán	férj	felsőfokú	pravoszláv	nincs gyerek	Ungvár	2018.09.07	ukrán és orosz
A40	Cs21	nő	magyar	feleség	felsőfokú	római kat.		Ungvár	2018.09.07	magyar
A41	Cs22	férfi	ukrán	férj	középfokú	pravoszláv (róm. kat.)	római kat. (1F; 1L)	Ungvár	2018.09.07	magyar
A42	Cs22	nő	magyar	feleség	felsőfokú	római kat.		Ungvár	2018.09.07	magyar
A43	Cs23	férfi	ukrán	férj	felsőfokú	pravoszláv	pravoszláv (1L)	Ungvár	2018.09.08	ukrán
A44	Cs23	nő	magyar	feleség	felsőfokú	pravoszláv		Ungvár	2018.09.08	magyar
A45	Cs24	nő	magyar	feleség	felsőfokú	görög kat.	görög kat. (1F; 1L)	Ungvár	2018.09.10	magyar
A46	Cs24	férfi	ukrán	férj	felsőfokú	görög kat.		Ungvár	2018.09.10	ukrán

* F = fiú gyermek, L = lány gyermek

A vallás szerepe a párválasztásban és az etnikai szocializációban

Kárpátalján a vallás, az Istenben való hit fontos szerepet játszik az itt élők hétköznapijaiban.¹² A szórványban különösen igaz, hogy az egyházak a hívek lelki és hitéleti gondozása mellett a közösség megtartásában is alapvető fontosságúak.¹³ Ezért érdemes megvizsgálnunk a vallás párválasztásban betöltött szerepét, a vegyes családok hitélettel kapcsolatos stratégiáit, a vallás tovább örökítésének mikéntjét.

Beszélgetőtársaink felekezeti hovatartozását illetően vegyes a kép (2. táblázat), amit leginkább az adott település vallási szerkezete befolyásolt. A felekezeti hovatartozás – a görög katolikusokat leszámítva – általában illeszkedett az etnikai affiliációhoz: így általánosan elmondható, hogy pravoszláv adatközlőink döntő többsége (két kivétellel) ukrán ajkú volt, a római katolikus és a református felekezetekhez többnyire magyar ajkú interjúalanyaink tartoztak, két római katolikus adatközlőnk kivételével. A római katolikus ukrán ajkú adatközlőink mindegyikének egyik szülője magyar nemzetiségű, római katolikus vallású volt. Az etnikailag legheterogénebb vallási csoportot a görög katolikusok képezték, ahol 12 adatközlő közül 6 volt magyar ajkú, míg 6 ukrán. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a vizsgált családok között számos felekezeti vegyes házassági kombináció létezik.

Interjúalanyaink egybehangzó véleménye alapján az mondható el, hogy a párválasztás során nem tartották szem előtt sem az etnikai, sem a vallási szempontokat. A felekezeti vegyes házastársak megismerkedésének történeteiből kiderül, hogy nem

¹² Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: TANDEM 2016–2019. Ukrán-magyar együttélés Kárpátalján. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin. (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., 2020.; Papp Z. és tsai, 2017.

¹³ Ilyés Zoltán: Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd. (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005. 64–77.; Punykó Mária: „Ez egy érzés, hát mégis, hogy magyarul!” A Felső-Tisza-vidék kárpátaljai részének helye és szerepe a magyar kultúrkörben. In: Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelv-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: PoliPrint, 2007.

„beletörődtek” az eltérő vallási vagy etnikai hovatartozásba, sokkal inkább fel sem merült ez a kérdés számukra.

„Valahogy én ezen akkor nem is gondolkodtam. Így alakult. Tehát amikor mi megismerkedtünk, akkor nem volt, hogy na, mi most akkor össze fogunk házasodni.... De aztán láttam, hogy olyan, amelyet szerettem volna, és nem volt fontos, hogy ő ukrán vagy magyar, vagy milyen vallású.” (A42)

Az is elmondható, hogy az általunk vizsgált vegyes családokban, amíg a nemzetiségi kérdéseknél néhol előkerült az etnikai szempont az idősebb generáció részéről, addig egyetlen interjúalanyunk sem említette, hogy szülei vagy közvetlen rokonsága ellenezte volna a más felekezethez tartozó személlyel való házasságra lépést. Adatközlőink visszaemlékezése alapján, míg néhány évtizeddel ezelőtt még „szankcionált” volt a más felekezethez¹⁴ vagy más etnikumhoz tartozó személlyel házasságra lépni, mára – a Szovjetunió szétesését követő migrációs folyamatok által széttrórdelt falusi közösségekben, a modernizáció felgyorsulásával – ez teljesen megszokottá, társadalmilag elfogadottá vált,¹⁵ így az egyes családokban sem merül fel problémaként.

„Mikor én mentem 82-ben férjhez, akkor nagyon nagy gond volt az, hogy én görög katolikus vagyok, a férjem pedig református. Az én anyósom engem nagyon nem akart emiatt. És eltelt 20 év, és az én generációm ezeket a dolgokat már egyáltalán nem veszi számításba.... Egyáltalán nem zavar, hogy a lányaim vegyes házasságot kötöttek, mert itt ez megszokott dolog.... Olyan kevert

¹⁴ „Korábban a vallási endogámiát az egyének családi szocializáció révén sajátították el, és ennek betartását szolgálta az egyház erkölcsi fegyelmező ereje is. Azokat, akik megszegték az egyház erre vonatkozó szabályait, különböző szankciókkal sújtották (pl. a reformátusoknál az 'elhajlók' eltiltásra kerültek az úrvacsorától, a görög katolikusoknál az eukarisztia szentségétől stb.).” L. Pilipkó Erzsébet: “Melyik templomba jár, amelyiken kereszt vagy amelyiken kakas van?”. Egy magyar-ruszin házasság története. *Honismeret*, 2003. 31 (1). 70.

¹⁵ Molnár József: Etnikailag vegyes házasságok a kárpátaljai magyarok körében. *LIMES: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*, 2. 2015a. 51–62.

családok vannak, hogy nincsen már tiszta református család színté. A családok össze vannak teljesen keveredve.” (A16)

Mindegyik interjúalanyunk arról számolt be, hogy mindkét házastárs kultúrájához és vallásához tartozó egyházi ünnepeket megülik (jellemzően a karácsonyt és a húsvétot), esetleg eljárnak egymás templomába. Ezekben a családokban magától értetődő, hogy a karácsonyi időszakban a december 24-ét ugyanúgy tartják, mint a január 6-át, vagy saját családi körben, vagy rokonlátogatás formájában (általában a szülők vagy testvérek meghívásának eleget téve).

„Nálunk mindig kettőt ünnepeltünk. Két Mikulás volt, két karácsony, két húsvét, és nagyon kellemes emlékeim vannak.... Én is igyekszem, persze nem biztos, hogy olyan jól sikerül, megtartani mindkét ünnepet, vagyis mindkettőnek van nálunk helye.... Mindkettőt tartani kell, majd a gyerekeink eldöntik, ha felnőnek, hogy melyiket részesítik előnyben.” (A1)

Meg kell említenünk, hogy a szórványlétnek köszönhetően, az etnikai arányokból adódóan, nem csak az általunk vizsgált családokban, de a vizsgált településeken általában sem ritka a vegyesség. Így adatközlőink már házasságuk megkötése előtt is találkozhattak a másik nemzet vallásával, hagyományaival vagy nyelvével. Mindez szintén hozzájárult ahhoz, hogy a társadalmilag elfogadott vegyes házasságokat a családban is elfogadóbban kezeljék.

Mint ahogyan az a bevezető részben is elhangzott, az etnikai szocializációs folyamatokban meghatározó szerep jut az egyházi rítusok megválasztásának is, ami jelentős hatással lehet az egyének és családok egész életére. A szertartás rítusának megválasztása (házasságkötés, keresztelés) ugyanis a vallás gyakorlásának helyszínét és nyelvét is magával hozza.¹⁶ Az ezzel kapcsolatos döntések egyes esetekben az egyéni életpálya, míg más esetekben a család, a gyerekek érdekeinek figyelembevételével születnek. A szórványban élők esetében azonban az is döntő szerepet játszik, hogy melyek azok a vallási intézmények (elsősorban a templom), amelyek

¹⁶ Keszeg Vilmos: A szórványsors autobiografikus megjelenítése. In: Jakab Albert Zsolt (szerk.): *A beszélés antropológiája*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Kriza János Néprajzi Társaság, 2018.

egyáltalán elérhetőek számukra, ami az (általában) hiányos intézményrendszer miatt sokszor lemondásokkal is jár.¹⁷

Ami a vizsgált családok házassági szertartásával kapcsolatos jellemzőket (esküvő nyelve, helyszíne, szokások) illeti, az az általános megállapítás tehető, hogy „az erősebb fél” akarata teljesült. Általában azon a nyelven és abban a templomban zajlott az esküvő, amit a domináns fél preferált, vagy aki fontosabbnak vélte ezen rítusok megtartását.¹⁸

Az is elmondható, hogy az ifjú pár igyekezett mindkét nemzet tradícióit és hagyományait beemelni az esküvői szertartások során, eleget téve mindkét család elvárásainak. Arról is több adatközlőnk számolt be, hogy az egyházi esküvő két nyelven zajlott, vagy tolmács, vagy az eskető pap által. Ha a szertartás domináns nyelve az ukrán volt, beemeltek bizonyos magyar énekeket/részeket a szertartásba, vagy a prédikáció zajlott két nyelven, esetleg az eskü szövegét mondták el mindkét nyelven. Meg kell azonban említenünk, hogy az ukrán nyelven zajló esküvők nagyobb számban fordultak elő, mint a kétnyelvűek. Csak magyar nyelven zajlóról pedig egyik interjúalanyunk sem számolt be. Egyik adatközlőnk minderről így nyilatkozott:

„Nem volt igény kétnyelvű esküvőre, mert ezek olyan magyarok, akik tudnak ukránul is, úgyhogy velük nem nehéz. Ukrajnában élnek, úgyhogy tudnak ukránul is.” (A15)

Akadott olyan pár is, akik egy harmadik, mindkét fél számára „semleges” templomot választottak esküvőjük helyszínéül.

„A római katolikusban volt... A férjem az görög katolikus, akkor most így jön ki, igen. Ő görög katolikus, én pedig református. Úgyhogy ő nem akart jönni az én templomomba, én pedig az ő templomjába, úgyhogy választottunk egy harmadik templomot, de

¹⁷ Gődényházán például nincs pravoszláv templom, ezért a beköltöző pravoszlávok a görög katolikus templomban keresztelték gyerekeiket. Erről részletesen lásd lentebb.

¹⁸ Hasonló következtetésre jutott Pilipkó Erzsébet is: *Ütköző identitások. A kárpátaljai magyar görög katolikusok etnikai és vallási identitástudatának vizsgálata az 1989-es változások kapcsán.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2007a.

az én, na a mi tiszteletesünk is ott volt, a református. Úgyhogy két tiszteletes volt együtt.... De az a lényeg, hogy a mi papunk, a református, ő vitte az ukránt. A tiétek, na a római katolikus pedig a magyart. Úgyhogy ez, ez furcsa is volt számomra.” (A5)

Olyan felekezetiileg heterogám pár is volt interjúalanyaink között, akik nem szerették volna megsérteni a párjuk szüleit azzal, hogy nem egyik vagy másik szülő vallása szerinti templomban esküdnek, ezért nem tartottak egyházi szertartást. Volt továbbá olyan adatközlőnk is, aki eredetileg pravoszlávnak volt megkeresztelkedve, de felesége hatására áttért a római katolikus vallásra,¹⁹ „mert azt szerette volna, ha közösen járnak templomba, nem külön helyre. Vagy ne legyen azon vita, hogy melyik templomba kereszteljék a gyerekeket.” (A42). Esetükben mindkét gyerek római katolikus vallású lett.

Akadtak olyan, az idősebb generációhoz tartozó adatközlőink is, akik polgári esküvőjük után több évtizeddel tartották csak meg templomi esküvőjüket. Ennek oka abban keresendő, hogy a szovjet időszakban tilos volt a templomi esketés, ami különösen az állami szférában dolgozókat érintette (tanárok, hivatalnokok stb.), elbocsátásokkal és egyéb megtorló intézkedésekkel járt. A nagybocskói házaspárok közül hárman is beszámoltak arról, hogy noha esküvőjük idején házhoz hívták a papot, aki titokban összeadta őket, amikor a településen felszentelésre került az új római katolikus templom 1998-ban, úgy döntöttek, hogy templomi szertartás keretein belül is megerősítik házassági fogadalmukat.

Ami az utódok megkeresztelését illeti, Kárpátalján a vegyes felekezeti házasságok esetében az egyes egyházak szigorú előírásokkal rendelkeznek. A református egyház előírásai alapján a születendő gyermeknek neme szerint kell követnie a szülők vallását, azaz a fiú az apját, a lány az anyját. A katolikus egyház előírásai ezzel szemben kizárólagos jellegűek: minden születendő gyereket a

¹⁹ Pilipkó szerint ennek oka az, hogy a mai fiatalabb generáció esetében már a szülők sem részesültek intézményesült vallásos nevelésben, ezért a felekezetváltásból nem csinálnak hitkérdést, vallásuk hitéletét elsősorban külsőségekben élik meg. L. Pilipkó, 2007a.

maga egyháza számára követel, amit adott esetben az esküvő alkalmával reverzáliissal kell megerősíteni.²⁰

Az általunk vizsgált családokban született gyerekek vallásának megválasztását és a keresztlő helyszínét illetően az a megállapítás tehető, hogy az egyéni stratégiák érvényesültek. A gyermek vallása a domináns fél akarata szerint került megválasztásra, nem pedig az egyház követelményei, vagy az adott településre jellemző tradíciók alapján. Noha a helyiekkel folytatott beszélgetések során többen is említették, hogy a vegyes felekezetű családok esetében a fiúk az apa, a lányok az anya után kell, hogy felvegyék a vallást, terepkutatásunk eredményei alapján az derült ki, hogy mindez csupán mintegy retrospektív narratívaként van jelen a vizsgált közösségekben, a kurrens gyakorlatokban azonban nem érvényesül. Ha egyik fél alá is írt reverzálist az esküvőjük alkalmával, nem ennek alapján választottak felekezetet gyermeküknek, azt csupán az egyházi szertartás formalitásaként kezelték. Azokban az esetekben, amikor a házastársak nem tartották be az egyháznak tett ígéretüket a gyermekek vallásának megválasztását illetően, az egyház részéről való szankciókról nem számoltak be adatközlőink.

Interjúalanyaink között volt olyan házaspár is, akik még kapcsolatuk elején megegyeztek abban, hogy az esküvő ukrán nyelvű, pravoszláv szertartás szerint zajlik majd, cserébe viszont a gyerekeik római katolikusnak lesznek keresztelve. Ezen kompromisszumos megoldást be is tartották. Volt olyan eset is, ahol a két gyereknek eltérő lett a vallása, más-más templomban keresztelték őket. Itt „*az első esetben a férjemnek volt, meg az ő családjának a döntő szava. A második esetben pedig én döntöttem.*” (A6)

Amikor egy felekezetiileg heterogám házaspár gyermeke (vagy gyermekei) számára egy harmadik vallást választottak (mintánkban három ilyen eset volt), általában a településen megtalálható gyülekezettel/templommal összefüggésben hoztak döntést. Gődényháza például pravoszláv templom hiányában a beköltöző pravoszlávok fokozatosan áttértek a görög katolikus vallásra, és a gyermekeiket is görög katolikusnak keresztelték.

²⁰ Pilipkó Erzsébet: *Identitás és hit I. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 174. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2007b.

A gyerekek névválasztása

Kutatásunk rámutatott arra, hogy a vegyes házasságban született gyermekek névválasztásánál az olyan etnikailag semleges alapelvek, mint a név jelentése, népszerűsége, a környezetben való előfordulása (a családban, a baráti társaságban már túl sok ilyen nevű van), a vezetéknévvel való együtthangzás, ugyanolyan fontosak, mint egy homogám házasságban. Emellett azonban a szülők törekednek átmeneti megoldást találni, azaz jellemzően nemzetközi, vagy mindkét nyelvre lefordítható neveket választanak. Gyermekeik nevét igyekeznek úgy megválasztani, hogy az *„mindkét nyelven jól hangozzon, hogy legyen rendes fordítása mindkét nyelven”* (A1) vagy *„legyen semleges, nemzetközi, se nem ukrán, se nem magyar.”* (A3).

Adatközlőink tudatában vannak annak, hogy ennek a döntésnek súlya van, bántó lehet, ha csak egyik vagy másik félnek kedveznek, amikor nevet választanak.

„Pont emiatt választottunk neki semleges nevet. Bárhogy semleges, nemzetközi nevet, hogy ne legyen bántás se az én részemről se, de se az ő részéről se. Mert én akartam egy kicsit modernebb magyar neveket, de hát gondoltam a páromra is. Meg az, hogy nálunk van ez az utónév, hogy fog hangzani, hogy például, mit tudom én, Alex Taraszovics? Mert a gyerekemnek azért már ukrán vezetékeve van.” (A8)

Az alábbi idézetben egy ukrán ajkú feleség érvel amellett, hogy miért nem lehet teljesen ukrán neve a vegyes házasságban született gyermeküknek:

„Én egy olyan nevet szerettem volna, ami magyarul is és ukránul is jól hangzik. A Dániel az magyarul is szép, így ez lehetséges lett volna. Nem lehetett Nazar, mert az egyáltalán nem magyar név, vagy Osztáp, ezek teljesen ukrán nevek. Olyan nevet szerettem volna, amit itt is, meg ott is használni tudunk.” (A3)

Azonban egyes esetekben a semlegesség mögé rejtett jóindulat sem elegendő. Egyik magyar női adatközlő az alábbiakban arról számol be, hogy a nemzetközi (európai) név miatt bántódott meg

az ukrán férje családja, úgy vélik, ez a név inkább magyar, mint szláv.

„A Márkra, azért nem nagyon pozitívan reagáltak. Azért inkább úgy tekintették, hogy az egy magyar név. Vagy inkább ilyen valamilyen európai származású.” (A6)

Érdekes jelenség figyelhető meg az olyan semleges nevek használata kapcsán, amelyeknek mindkét nyelven létezik megfelelőjük, de ezek hangzásban, írásmódban némileg eltérőek. Példaként említhető az adatbázisból a Sándor – Olexander, a Katica – Kátya, az Illés – Ilja, a Lacika – Vaszilij, a Szofika – Szofijka, az Andris – Andrij párosok, valamint a Jenő – Zsenya, Jevhenyij névalakok. Ezeket a vegyes házasszülők jellemzően felváltva, szinonimaként használták a beszélgetésekben, amikor a gyerekeikről volt szó. Olyan is előfordult, hogy az ukrán fél következetesen az ukrán változatot, a magyar fél pedig a magyart használta.

„Semleges, inkább semleges, és a nagyobbiknak az apja adott nevet.(...) Rajzfilmet néztünk, tehát Illja, Illja volt, mondom Illés! Meg magyarul is, meg angolul is jól hangzik, igen, mondom, legyen Illés. Illés, akkor Illés.” (A7)

Több családnál előfordul az apa nevének öröklése is, akár lányok esetében. Az alábbi idézet arra is jó példa, hogy egy olyan tradicionális társadalomban, mint amilyen a kárpátjai, sok családban az apa dönt a névválasztásról is. Mivel ez esetben az apa képviseli a vegyes pár ukrán felét, ezért a gyerek egy szláv hangzású nevet kapott.

„Mivel az apukája Oleg, ezért ő utána kapta a nevét. Ő másat akart, de azt mondták, hogy az apja kell, hogy nevet adjon neki, mert akkor boldog lesz. De az Olga magyarul is jól hangzik, ezért beleegyeztem.” (A44)

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a névválasztáshoz – a többség esetében – explicit stratégia kapcsolódik, aminek a célja, hogy a házaspárok elkerüljék a konfliktust, egymás megbántását. Azonban amikor egyes szülők a gyerekeikhez szólnak, vagy utalnak rájuk egy harmadik féllel (például az interjú készítőjével) folytatott beszélgetésben, akkor már a nevek magyar vagy ukrán változatát

használják annak megfelelően, hogy ők a magyar vagy az ukrán fél a családban. Ez utóbbi jelenség a gyermekek etnikai szocializációjára hatással lehet, hiszen egyidejűleg használatban van egy ukrán és egy magyar megnevezés, ami az etnikai vegyesség természetességét jelentheti számára.

A családon belüli nyelvi stratégiák jellemzői, a gyerekek elsődleges nyelvi szocializációja

A szórványban élő interjúalanyok számára a többnyelvűség a mindennapok részét képezi. Kutatási terepeink közül Gődényháza a magyar nemzetiségűek aránya 41%, Gyertyánligeten 16%, Ungváron 7%, Nagybecskón pedig mindössze 4% (1. táblázat). Az alacsonyabb magyar arány ezeken a településeken nemcsak a vegyes házasságok megkötésének esélyét növeli, de a mindennapi nyelvhasználatot és a gyermekek nyelvi szocializációját is befolyásolja, hiszen a környezetre (az utca, az iskola, a munkahely stb. színtereire) a többségi nyelv dominanciája jellemző. Kutatásokból tudjuk, hogy a környezet etnikai összetétele meghatározó arra nézve, hogy a vegyes házasságban született gyermekek milyen anyanyelvűek lesznek: a többségében magyarulterületeken több vegyes házasságban született gyermek lesz magyar anyanyelvű, és ahogy csökken a magyarok aránya, úgy növekszik az ukrán anyanyelvűként szocializálódott gyermekek részesedése.²¹ Vagyis a szórvány környezet általában az ukrán dominanciája felé viszi el a gyermek nyelvi szocializációját.

Tulajdonképpen maga a vegyes házasság is egy kétnyelvű közeg,²² ugyanakkor a családban az épp összekerülő vegyes pár dönti el, hogy mennyire kiegyensúlyozottan tartják meg a két fél nyelvét, kultúráját, és ebből mit adnak át a következő generációnak. Például, ha a szülők határozott célja az, hogy gyermekük kétnyelvűvé váljon, különböző stratégiákat alkalmazhatnak ennek elérése érdekében, ami következetes nyelvválasztási döntésekkel jár a mindennapokra nézve.

²¹ Molnár, 2015a.

²² Karmacsí Zoltán: „*Рóка у нїчї жувєє.*” *Stratégiák az etnikailag heterogén családokban nevelkedő gyermekek nyelvi szocializációjában Kárpátalján.* Törökbalint: Termini Egyesület – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont, 2020.

A gyermekek nyelvi szocializációjára vonatkozó stratégiák azonban nem önmagukban születnek, hanem egy tágabb társadalmi keretben. Ide olyan befolyásoló tényezőket sorolhatunk, mint az országos nyelvpolitika, a nyelvek iránti attitűd, a nyelvek presztízse, vagy a többnyelvűség családi hagyományai.²³

Karmacsi²⁴ a kárpátaljai vegyes házasságokból származó gyerekek nyelvi szocializációját kutatva arra mutat rá, hogy a szülők nem igazán tudják megindokolni a nyelvválasztási döntéseiket, a családon belüli nyelvhasználat legtöbbször a másik fél nyelvtudásának hiánya, illetve mert „így alakult”, „így szoktuk meg” kritériumok mentén születik. A kutatás arra a következtetésre jut, hogy a szülők a gyermekük nyelvi szocializációját a legtöbbször nem előre explicit módon megfogalmazott stratégia mentén valósítják meg.

A gyermekek nyelvi szocializációjának eredményét, azaz, hogy a családi nyelvhasználat/stratégiák hatására az ő etnikai szocializációjukat végül mi jellemzi, e kutatásban részletesen nem vizsgáltuk, hiszen a gyerekekkel, egy-két eset kivételével, nem kerültünk közvetlen kapcsolatba, s ennek elemzésére az egyszerű interjú módszer egyébként sem lett volna megfelelő. Egy 2014-es kutatás²⁵ eredményeiből azonban tudjuk, hogy az a nyelv, amely a családi nyelvhasználatban dominál, végül a gyermekek nemzeti öntudatának meghatározójává is válik. Ezért e fejezet további részében a családon belüli nyelvhasználat leírásával foglalkozunk.

A szülők saját anyanyelvi egynyelvűsége, vagyis a házastársuk anyanyelve ismeretének hiánya, ahogy az előbb idézett kutatás is rámutat, megakadályozhatja a családban a többnyelvűséget, valamint a gyermek tervszerű kétnyelvűségének kivitelezését. A szórványban élő magyar interjúalanyaink esetében ez a probléma nem áll fenn, hiszen életük valamely szakaszában (a vegyes családban születettek már otthon, vagy a tömbházak udvarán, az utcán, míg mások az iskolában vagy az egyetemen) ukrán-magyar kétnyelvű beszélővé váltak, és nagyon sokan közülük oroszul is jól tudnak, a mindennapok

²³ Beregszászi Anikó – Csernicskó István: Nyelvválasztás: a nyelvek közötti „munkamegosztás” a többnyelvű közösségekben. In: Csernicskó István (szerk.): *Nyelvek, emberek, helyzetek*. Ungvár: PoliPrint, 2010. 7–13.

²⁴ Karmacsi, 2020.

²⁵ Molnár József: *Intergenerációs asszimilációs folyamatok az etnikailag vegyes kárpátaljai családok gyerekei körében*. Domus szülőföldi ösztöndíj, kutatásjelentés, 2015b.

során ezt a nyelvet is használják.²⁶ A másik oldalon ugyanakkor, a vegyes házasságban élő ukrán fél jellemzően nem beszél jól magyarul, a magyar nyelv iránti attitűdjük szerint pedig igen eltérőek alanyaink. Volt olyan, aki nagyon szeretne magyarul tudni (a motivációk között a magyarországi kiköltözés, az állampolgárság, a jobb megélhetés is megjelent), de volt olyan is, aki teljesen elzárkózik ettől a lehetőségtől (köztük az „ittthon kell boldogulni, ukránul” vezérmotívum a mérvadó). Többen jelezték, hogy jártak magyar tanfolyamra,²⁷ és a környezet által is próbálják elsajátítani a nyelvet, de nehéznek találják.

Azon ukrán partnerek esetében is, akik attitűdje pozitív a magyar nyelv felé, leginkább egy passzív nyelvtudásról vagy konyhanyelvről beszélhetünk, ami lehetővé tenné a családon belüli többnyelvű kommunikációt, mert ha megszólalni nem is kényelmes az ukrán félnek magyarul, de ért mindent, ami a környezetében zajlik, ha magyarul folyik a kommunikáció. Interjúalanyaink szerint a magyar nyelvhasználat a családban nem jelent konfliktust számukra:

„K: És a férjeddal ukránul beszéltek?

A: A férjemmel csakis ukránul, de a jelenlétében is, egyáltalán nem jelent gondot vagy valamilyen konfliktusokat, hogyha ő mellette én beszélek a gyerekekkel magyarul. Ő sokat ért, csak nem tudja kifejezni magát.” (A6)

„Szóval nálunk az a helyzet, hogy ő is, akar vagy nem, de ráragad. Szóval, ha én két évvel ezelőtt megtehettem magamnak azt, hogy kibeszélem őt előtte valakivel, akkor ma már ez nem sikerül. Ma már mindig rám néz, azt mondja, figyelj ide, tudom jól, hogy te miről

²⁶ Már az interjúból is érződik, hogy a nyelvhasználatra jellemző a kölcsönszavak vagy a szláv nyelvek hatására módosult mondat szerkezetek használata. Ezen kívül megjelenik egy sajátos kevert, kárpátaljai nyelvjárás is.

²⁷ A magyar nyelvtanulás iránti igény kárpátaljai ukránok részéről egyre erőteljesebb. Felnőtt nyelvtanfolyamokon 2016 óta van lehetőség részt venni Kárpátalja-szerte, kifejezetten az ukrán többségű, szórvány területeken. L. Eröss Ágnes – Ferenc Viktória – Kovály Katalin – Orosz Sándor – Tátrai Patrik: Helyzetkép a kárpátaljai magyar szórványról. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin. (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., 2020. 89–135.

beszél. Szóval, ő érti már, rendesen érti. Írni nem nagyon, tanítgatom, de beszélni, szóval, már egyedül.” (A8)

Bár a magyar nyelv iránti attitűdök, a nyelv presztízse a többségi nemzet részéről Kárpátalján kedvezőnek tekinthető,²⁸ mégis a magyar fél (mivel többnyelvű) alkalmazkodik ukrán partneréhez: vagyis a családi nyelvhasználat az ukrán domináns kétnyelvűség felé tart, amire a szórványkörnyezet is ráerősít.

A gyerekek etnikai-nyelvi szocializációja kapcsán elmondható, hogy jellemzően az édesanya dominanciájával történik. Ha az édesanya a magyar, akkor a gyermek jobban fog tudni magyarul, mint az olyan párok esetében, ahol az apa a magyar fél. Ennek természetesen a fordítottja is igaz: ha az édesanya ukrán, a gyerek szocializációja inkább ebbe az irányba fog eltolódni. Ezt az alaphelyzetet módosíthatja, ha az egyik fél (jellemzően az apa) tartósan külföldön dolgozik, mert akkor még kevésbé vesz részt a családi nyelvi egyensúly alakításában. Ez a jelenség mindhárom kutatási terepen tetten érhető volt (ilyen családok például a Cs9, Cs14 és a Cs17). Nagybocskón egy olyan esetet is megismerhettünk, ahol a magyar apát, amikor a fia egyéves volt, elvitték katonának, és csak hároméves korában jött vissza. A fia nem ismerte meg, nagyon sokáig csak „katona bácsinak” hívta, így nem is tanult meg magyarul sem, míg a lánytestvére, aki már az apa jelenlétében szocializálódott, beszél magyarul is.

A kutatásba bevont, gyermekkel is rendelkező vegyes családok száma 22: közülük 11 olyan van, ahol az édesanya magyar, és 11 olyan, ahol az édesanya ukrán. Az alábbi táblázatban (3. táblázat) az édesanya nemzetisége/nyelve szerint csoportosítottuk a nyelvi szocializációs mintákat, ugyanakkor, ahogy azt korábban is említettük, kutatásunk csak egy pillanatfelvétel, ezért a táblázatban közölt nyelvi szocializációs minták is csak egy ideiglenes állapotot, és nem végleges eredményt tükröznek. Mivel családi mintákról van szó, ebben a táblázatban a családok kódjaival azonosítjuk az eseteket, s ugyanígy járunk majd el az óvoda és iskolaválasztás kapcsán is.

²⁸ Beregszászi Anikó: A magyar mint idegen nyelv oktatása Kárpátalján: elméleti kérdések és gyakorlati problémák. *THL2 a magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*, 2016. 1–2. 65–69.

3. táblázat: *Az anya nemzetisége és a gyermekek nyelvi szocializációja*

A család kódja	Az anya nemzetisége	A gyermek nyelvi szocializációjának típusa	Megjegyzés
Cs24	magyar	egy szülő – egy nyelv	
Cs19	magyar	egy szülő – egy nyelv	tudatos stratégia, háromnyelvű gyermek
Cs1	magyar	egy szülő – egy nyelv	nagyszülői hatás
Cs6	magyar	egy szülő – egy nyelv	inkább magyar domináns
Cs13	magyar	egy szülő – egy nyelv	nagyszülői hatás
Cs22	magyar	magyar domináns	
Cs10	magyar	magyar domináns	
Cs3	magyar	kétnyelvű	spontán, nagyszülői hatással
Cs23	magyar	kétnyelvű	átmenetben: kezdetben magyarul, most inkább ukránul kommunikál
Cs5	magyar	kétnyelvű	spontán
Cs4	magyar	kétnyelvű	spontán, nagyszülői hatás
Cs8	ukrán	egy szülő – egy nyelv	ukrán domináns, a második gyereknél már teljesen az anya dominál
Cs12	ukrán	egy szülő – egy nyelv	ukrán domináns
Cs18	ukrán	kétnyelvű	spontán
Cs2	ukrán	ukrán domináns	
Cs11	ukrán	ukrán domináns	
Cs15	ukrán	ukrán domináns	

A család kódja	Az anya nemzetisége	A gyermek nyelvi szocializációjának típusa	Megjegyzés
Cs9	ukrán	ukrán domináns	a magyar nagyszülők hatása érvényesül, az apa külföldön
Cs16*	ukrán	ukrán domináns	a gyereken, akit a magyar nagyszülők visznek óvodába, érezhető a nyelvi hatás
Cs14	ukrán	ukrán domináns	a magyar nagyszülő nem tudja ellensúlyozni
Cs17	ukrán	ukrán domináns	korai magyar nagyszülői hatás
Cs20	ukrán	ukrán domináns	korai magyar nagyszülői hatás

* Ebben az egy esetben a magyar férj interjúja alapján töltöttük ki a táblázatot, mivel az ukrán anyával nem készült interjú.

A magyar anyák között a leggyakoribb eset (5 család) az „egy szülő – egy nyelv” stratégia, vagyis az eltérő anyanyelvű felek a saját nyelvükön szólnak a gyerekekhez. Ezt akár egy tudatos tervezés eredményének is tekinthetnénk, de csak egy családban mondták el, hogy ezt a stratégiát nem véletlenül, hanem a gyermek többnyelvűségének elérése érdekében alkalmazzák. Vagyis, a többi családnál kevésbé tudatosan alkalmazzák ezt a szocializációs típust.

„Hát ez érdekes, mert én a fiammal magyarul beszélek. A férjemmel oroszul beszélek, de viszont a férjem a gyerekekkel ukránul beszél. Hát és ilyen három nyelv kavarodás van. A fiam az tökéletesen megoldja: amikor balra néz rám, akkor magyarul beszél velem, amikor jobbra néz, a férjemmel akkor ukránul. Oroszul is tud. Az orosz és az ukrán nyelvet emiatt keveri, de nagyon szépen átkapcsolódik magyar nyelvre.” (A8)

Másik négy esetben is kétnyelvű nyelvi szocializációt figyelhetünk meg, de itt nem válnak szét a nyelvek a szülők szerint, hanem a spontán nyelvi keveredés által váltak kétnyelvűvé a gyerekek életük egy pontján. Van olyan gyerek, aki már a magyar nyelv elvesztésének

fázisában van, túljutva a kétnyelvűség átmeneti szakaszán. Az egyik interjúalanyunk fontosnak tartotta, hogy a gyerekének átadjon valamit a magyar nyelvből is, de azt is hozzátette, hogy erről nem volt megegyezés. Amikor a gyerek másfél évesen elkezdett beszélni, csak magyarul tette azt, de mivel a környezete inkább ukrán, jelenleg az ukrán nyelv dominál a beszédében, magyarul inkább csak ért.

„Amikor megszületett Olga, megfogadtam magamnak, hogy én vele magyarul fogok beszélni. És azóta jobban, többet beszélek magyarul. Könyveket is olvasok. (...) minél több nyelvet tud, annál jobb. Angolul is beszélünk vele, jár angol órákra gyerekeknek. Ezt a nyelvet [a magyar] én át tudom adni, hogy mondják, mint viselő, ezt én át tudom adni, ezért beszélek neki magyarul.” (A44)

A magyar anyák körében két eset azt bizonyítja, hogy a szórványban, vegyes házasságban is létezik magyar domináns nyelvi szocializáció, de ez csak olyan családban fordult elő, ahol magyar édesanya van.

A 11 ukrán anya nyolc esetben egyértelműen csak a saját anyanyelvét adta tovább a közös gyerekeknek, amit nem túl hatékonyan, esetleg a magyar nagyszülők kompenzáltak. Másik három esetben az apa igyekezett a magyar nyelv átadásán munkálkodni, és egyfajta “egy szülő – egy nyelv” stratégia körvonalazódik, de eredményében ez sem túl hatásos. Egy olyan eset van csupán az ukrán édesanyák körében, ahol a gyerek kétnyelvűvé vált, de ez spontán történt, nem tudatos stratégia eredményeként. Az alábbi idézet egy magyar férfitől származik, akinek az ukrán felesége tanfolyamon is tanult magyarul, bevallása szerint a konyhanyelvet beszéli, ettől függetlenül a pár egymás között és a gyerekekkel is elsődlegesen az anya nyelvén kommunikál.

„Párommal főleg ukrán nyelven, de a gyerekekkel pedig kevert, de többnyire inkább ukrán nyelven. A gyerekek egymás között ukránul. Ukránul, de vannak szavak, amiket csak magyarul használnak.” (A4)

Egy vegyes házasságban szocializálódott, az interjú ideje alatt már felnőtt nő arról mesélt, hogy a magyar nyelv helyét két generáció alatt hogyan vette át az ukrán: 10 éves koráig az apja magyar szüleivel

éltek, ezért „ő a magyar nyelvet a nagymama és a nagypapa miatt tudta.” (A30). Míg a nagyszülőkkel éltek, ukránul soha nem beszéltek a családban, egyedül az ukrán anyjukkal. Ez a kevert nyelvhasználat akkor normális volt, természetesen és könnyedén mentek át egyik nyelvről a másikra. Mikor bátyjával óvodások lettek, egyáltalán nem beszéltek ukránul, viszont ott már „csak ukránul kellett beszélni, mert minden gyerek ukrán volt.” (A30). Amikor 10 éves lett, elköltöztek a nagyszülőktől, és az ukrán nyelv kezdett dominálni a család mindennapjaiban „mert anyu csak ukránul tudott, és ugye az anya mindig meghatározóbb, és hát apu keveset volt otthon, mindig dolgozott.” (A30). A nagyszülőkkel tehát kihalt a magyar nyelv a családból, jelenlegi férjével és gyerekeivel is kizárólag ukránul beszélnek.

Ahogy az előző idézetből is látszott, a családi nyelvhasználatot a nagyszülőkkel töltött idő, a többgenerációs együttélés is nagyban befolyásolhatja (a falvakban akár még a dédszülők is a családdal laknak). Amennyiben a vegyes házaspár összeköltözik valamelyikük szüleivel, a velük való kommunikáció során az előzékeny nyelvhasználat stratégiája valósul meg, vagyis a „bekerült” alkalmazkodik, és nem az idősebb generáció tagjai. Egy ungvári magyar feleség mesélte el, hogy ukrán férje elutasította a magyar nyelvtanulást, a magyar iskolát, emiatt a gyermek ukrán domináns kétnyelvű volt kezdetben, de a magyar nagyszülői közeg ezt ki tudta egyensúlyozni. Jelenleg is a magyar fél családja szinte az egyetlen közeg, ahol a gyerek nyelvhasználatja magyar.

„A gyerek későn kezdett el beszélni, mert gondolkozott, hogy melyik nyelven beszéljen, kezdjen el beszélni, mert az egyik oldalról csak a magyar, a másik oldalról csak az ukrán. És a gyereknek könnyebben ment az ukrán, úgyhogy ukránul kezdett el beszélni legelőször. De utána úgy, hogy a munka alapon nekem el kellett utazni hosszabb időre, úgyhogy a gyerek a nagymamánál volt, ott csakis a magyar ment. Úgyhogy akart, nem akart, a magyar nyelvet megtanulta.” (A5)

Egy másik családban egy életszakaszban az ukrán fél szüleivel éltek együtt, ami befolyásolta a nyelvhasználatot, és az egyik gyerek emiatt később tanult meg magyarul, csak a magyar iskolában.

„Az idősebbik csak 4 éves korától tanulta a magyar nyelvet, mert nem volt rá lehetőség, az anyósommal éltünk. De most már, mivel harmadik osztályt fejezi, tehát jól tudja. A kisebbiknek pedig fordítva: ameddig én vele voltam otthon, és még nem járt óvodába, tehát nagyon jól, jóformán azt is mondhatnám, hogy csak magyarul tudott. De az óvoda adja magát, meg a környezet, ezért most inkább, inkább ukránul tud.” (A6)

A gyermekek nyelvi szocializációjában az anya mellett tehát egyértelműen jut szerep a tágabb családnak, a nagyszülőknek, s majd az intézményes szocializáció színhelyeinek.

Óvoda- és iskolaválasztási stratégiák

A gyerekek nyelvi szocializációját nagymértékben befolyásolja az óvoda és az iskola tannyelve, azaz a másodlagos nyelvi szocializáció színtereinek nyelvi közege. A következőkben azt tekintjük át, milyen döntési mechanizmusokat követnek a vegyes házasságban élő szülők, amikor óvodát vagy iskolát választanak a gyermekük számára.

Jelenleg az Ukrajnában kialakult kedvezőtlen gazdasági helyzet és a nehéz megélhetési körülmények inkább a magyar intézmény választásának kedveznek az ukránnal szemben.²⁹ Amellett, hogy a magyar iskola a magyar nyelv és kultúra, hosszú távon pedig a magyar közösség megmaradásának záloga, a magyar nyelvtudás újabban a boldogulás egyik fontos szimbólumává is vált: *„mert most ez divik, a magyar iskola jó, a magyarok támogatják, magyarba utazhatnak.”* (A36). Azonban a magyar nyelvű intézményhálózat elérhetősége, befogadóképessége, illetve a szülők személyes tapasztalatai az iskolai tannyelvekkel, a családjukban jelenlévő narratívák (a nagyszülők nyomása), illetve az a tény, hogy melyik nemzetiségű fél tanul majd otthon a gyermekkel (általában az anya), felülírhatja ezeket a trendeket.³⁰

²⁹ Ferenc Viktória – Nánási-Molnár Anita: Kik választják a magyar óvodákat Kárpátalján? Szülői motivációk kárpátaljai ukránok és magyarok körében a 2013–14-es forradalmi események után. *Kisebbségi Szemle*, 2018. 3 (2), 87–111.

³⁰ Papp Z. Attila: Az iskolaválasztás motivációi és kisebbségi perspektívái. *Kisebbségkutatás*, 2012. 21 (3), 399–417.

Az óvodaválasztás az interjúk tanúsága szerint praktikus okok (például a közelség) alapján történik. 22 érintett családból 12-ben az ukrán tannyelvű óvodára esett a választás, 9-ben a magyar óvodát választották, és egy családban Gődényházán (Cs9) a testvérek eltérő nyelvű óvodába jártak, mert csak később nyílt meg a magyar csoport, és csak a fiatalabb testvérnek volt lehetősége odajárni. Az iskolaválasztás a vizsgálat időpontjáig 18 családnál zajlott le, ebből hat választott magyar iskolát a gyermekének (további kettő tervezi), 12 pedig ukránt (további egy tervezi). Bár a magyar–ukrán megoszlás nagyjából megegyezik az óvodai és iskolai szinten, azt is meg kell jegyezni, hogy nem ugyanazok a gyerekek mennek magyar iskolába, akik korábban magyar óvodába jártak (4. táblázat).

4. táblázat: *Az óvoda és az iskola tannyelvének megválasztása*

A család kódja	Az óvoda tannyelve	Az iskola tannyelve
Cs1	magyar	magyar (terv)
Cs11	magyar	nincs még terv
Cs14	magyar	ukrán
Cs16	magyar	ukrán
Cs17	magyar	ukrán
Cs18	magyar	ukrán
Cs19	magyar	magyar
Cs6	magyar	magyar (terv)
Cs13	magyar	ukrán
Cs8	ukrán	ukrán
Cs10	ukrán	ukrán
Cs12	ukrán	ukrán
Cs15	ukrán	ukrán
Cs2	ukrán	ukrán
Cs20	ukrán	magyar
Cs22	ukrán	magyar
Cs23	ukrán	ukrán (terv)

A család kódja	Az óvoda tannyelve	Az iskola tannyelve
Cs24	ukrán	magyar (5.-től ukrán)
Cs3	ukrán	ukrán
Cs4	ukrán	magyar
Cs5	ukrán	magyar
Cs9	ukrán és magyar (később nyílt a csoport)	ukrán

Mint ahogyan azt a módszertani fejezetben már kifejtettük, vizsgálati terepeink kiválasztásának egyik szempontja az volt, hogy az intézményi ellátottság szerint különböző településeket vonjunk be a kutatásba (lásd 1. táblázat). Gödényháza például nem található sem magyar, sem más nyelvű oktatási intézmény, ezért a faluból származó gyerekek a szomszédos Tekeházára járhatnak magyar vagy ukrán nyelvű óvodába, majd ukrán iskolába. A legközelebbi magyar iskola Nagyszőlősen található, 12 km-re a falutól. Az eljutást iskolaidőszakban buszokkal segítik, vagy a szülők egymással összefogva autókkal szállítják a gyerekeket. Nagybecskón és Gyertyánligeten működik magyar nyelvű római katolikus óvoda. A legközelebbi magyar iskola Aknaszlatinán található, 22 km-re az egyik, 12 km-re a másik falutól, ami a rossz útviszonyok miatt szinte áthidalhatatlan távolságot jelent. Végül Ungváron a magyar nyelvű oktatási vertikum teljes (alap-, közép- és felsőfokú oktatás) és évszázados hagyományra tekint vissza. 1990 után egy második magyar nyelvű képzést biztosító középiskola is nyílt, illetve 2010, főként pedig 2014 után újabb magyar óvodai csoportok indultak. Ungvár, mint nagyváros, egyébként is számtalan alternatívát kínál az oktatás terén, bár a városi léptékű távolságok és a tömegközlekedés szervezetlensége miatt az eljutás okozhat nehézségeket, főleg a gyerekek kiskorában.

Az intézmények elérhetősége és befogadóképessége így mindenütt problémát jelent, amit a szülők sokszor meg is említenek az intézményválasztási indokok között. Ungváron például többen jelezték, hogy akaratuktól függetlenül nem tudtak bekerülni a magyar intézménybe, illetve azt is problémaként definiálták, hogy az intézmény valójában nem alkalmas a magyar nyelv elsajátítására, mert

a megnövekedett számú ukrán gyerek miatt alkalmanként a nevelők is ukránul kommunikálnak. Egy kétgyerekes vegyes család második gyereke az idősebb (ukrán) testvér után először egy ukrán bölcsődébe és óvodába járt, ahol a közelség, a logisztika és a jó felszereltség, valamint a jó pedagógusok voltak a választás szempontjai. Kicsit később átírták a magyar óvodába, ahol elmondásuk szerint szinte csak ukránul kommunikáltak az óvónők, ráadásul a gyerek nem szeretett oda járni, ezért néhány nap után visszavitték az ukrán óvodába.

„De abban a [magyar] csoportban is ukrán óvó nénik voltak. Ukránok, akik tudnak magyarul. Szóval, mondom nincs értelme változtatni azokat az ukránokat ezekre az ukránokra, ha itt is, meg ott is ukránok vannak. Egymás között ukránul beszéltek, de hallottam egy pár szót, hogy a gyerekekkel is magyarul beszélnek, de egymás között ukránul. Mondom, ha tényleg egy magyar csoport lett volna, ahol csak magyarul beszélnek, akkor lehet, de így nem láttam értelmét: itt is ukránok, ott is ukránok. Akkor minek a gyerekekben kárt okozni és ovit cserélni.” (A3)

A magyar intézményválasztás mellett érvelők szerint a településen a gyerek amúgy is megtanul ukránul, a környezet ezt a nyelvet erősíti, ezért a magyart az iskolában kell támogatni a fenti problémák megoldása mellett. A magyar iskolaválasztás ezzel a többnyelvűség kialakulását eredményezi, amit az interjúalanyok saját tapasztalatai is igazolnak.

*„Feleség: A kisebb már utolsó éves az oviban. Én nagyon szerettem volna, hogy ő tudjon más nyelveket, mondjuk magyarul, legalább úgy, mint én.
Férj: Az ukránt megtanulja, itt a városban, meg persze velem is társalog. Jó lenne adni neki lehetőséget, hogy többet ismerjen.
Feleség: Ismerjük a helyzetet az országban. Én hálát érzek nagymamám felé, hogy volt lehetőségem magyarul megtanulni, mert ez csak a hasznomra vált.” (A1 és A2)*

A magyar iskolaválasztást az ukrán fél nem utasítja el, több családban támogatóan viszonyulnak hozzá, és hosszú távú lehetőségeket látnak benne. Az alábbi interjúrészletben is megjelenik

az a szempont, hogy a gyerek majd jobban boldogul, ha magyarul is megtanul, esetleg Ukrajnán kívül tanul majd tovább.

„A: A férjem teljesen, és az ő családja is abszolút, 100 százalékosan támogatott, tehát nem is vártam ilyen reakciót. Gondoltam, hogy fogja ellenezni. Mert jövőben, hát lehetséges, hogy azért mégiscsak a gyermekeink nem Ukrajna területén fogják a további sorsukat. Tehát én nem látom, hogy itt lenne nekik valamilyen jövőjük.

K: Milyen szempontjaid voltak iskolaválasztásnál?

A: Hát, hogy közel legyen egyértelmű, és hogy magyar nyelvű legyen.” (A6)

A magyar iskola vagy óvodaválasztás akár a családban használt korábbi nyelvi stratégiát is átalakíthatja. A magyar intézményt választó szülők például elkezdik otthon is többet használni a magyar nyelvet, mert ezzel is szeretnék a gyerek iskolai előmenetelét támogatni:

„K: És te a fiaddal inkább oroszul beszélsz?

A: Beszélttem igen, most meg magyarul.

K: Most magyarul?

A: Igen. Próbálok inkább magyarul. Több legyen a magyar. Úgyis az órákat kell, a leckéket otthon kell csinálni. Úgyhogy magyar.” (A7)

Az ukrán nyelvű intézmény mellett döntők körében szinte azonosak az érvek, mint a magyar iskolaválasztók között, csak ellenkező előjellel (magyarországi továbbtanulás vs. helyben boldogulás; saját pozitív vs. negatív tapasztalat a tannyelvekkel; a környezet nyelvi hatásainak eltérő megítélése: ukránul úgy is megtanul vs. magyarul külön megtanul). Klasszikus eset, amikor az anyuka ukrán, aki attól tart, hogy a gyerekekkel nem tud majd foglalkozni, ha az magyar iskolába jár.

„Hazajön az iskolából a gyerek, és arra kér, hogy segítsék neki fogalmazást írni vagy akármit, nem tudom, házi feladatot. És én nem fogok tudni neki segíteni magyarul, igaz, a grammatikával vagy akármmivel. S tudom azt, hogy a férjem se fog leülni vele

tanulni, mert ő dolgozik, többnyire elfoglalt, és a gyerekekkel jelen időben nekem kell foglalkozni, így oda kell adnom őket, ahol segíteni is tudok majd nekik. Ha magyar lennék és magyarul beszélnék, akkor természetesen magyar iskolába járna, mert tudnám, hogy bármelyik pillanatban tudnék neki segíteni a házi feladatokban.” (A3)

A magyar édesapa ugyanebben a családban úgy véli, hogy a magyar nyelvet úgy is megtanulja majd a gyerek (a családi nyelvhasználatra mindeközben az ukrán dominancia jellemző), és a helyben boldoguláshoz az ukrán nyelvű oktatás járul jobban hozzá:

„Az idősebbik az ukrán nyelvű iskolába jár. Úgy döntöttünk, hogy ukrán nyelvű iskolába járjon, mert a magyar nyelvet azt úgyis megtanulja, és könnyebb lesz neki tanulni és továbbtanulni a későbbiekben, hogy ha ukrán nyelvet fog, ukrán nyelven fogja fejezni a sulit.” (A3)

Ukrán párja határozott ellenvéleménye készítette arra az alábbi ungvári magyar nőt, hogy ukrán iskolát válasszon a gyermeküknek. A döntést ő is elfogadta a saját iskolai életútján szerzett nehézségek (magyar iskola után ukrán nyelvű továbbtanulás) miatt. Már az óvoda kiválasztásánál is az ukrán mellett döntöttek, mert nincs „igazi” magyar csoport Ungváron és mert a baráti társaságban alkalmazott döntések után mentek. Itt is megjelenik az a vélemény, hogy magyarul majd otthon megtanul, és az ukrainai továbbtanuláshoz inkább az ukrán nyelvtudás kell. Ebben az esetben a barátoknak is hatása volt a döntésre.

„Ukránba jár a gyerek. Ennek több oka is van, azért, mert egy ok az, hogy a férjem nem engedélyezte a magyarba. Meg visszagondolva, hogy nekem milyen nehéz volt a magyar iskola után. Úgyhogy én is úgy gondoltam, hogy magyarul így is, úgy is megtanul otthon, írni-olvasni megtanul. De ha itt fog továbbtanulni, az ukrán jobban kell neki, mint a magyar. Ha külföldre, mondom, ő így is úgy is megtanul magyarul. (..) meg itt is az is szerepet játszott, hogy a baráti gyerek, a baráti társaságunknak a gyerekei mind oda mentek. Úgyhogy egy

szempontból azért is döntöttem úgy, hogy jó legyen, meg menjen oda. Az iskola tetszik.” (A5)

A fentiek alapján láthattuk, hogy 22 esetből kilenc magyar óvodát, hat magyar iskolát választott (kettő pedig tervezi) a gyermeke számára, ami a szórvány környezethez viszonyítva kedvezőnek mondható. A szülők az intézményválasztással kapcsolatban hozott döntéseikhez gyakran érveket is fel tudnak sorakoztatni, amelyek között főként a több nyelv elsajátítása, a boldogulás vagy a továbbtanulás helyszínei jelentek meg. A helyben elérhető oktatási intézményhálózat azonban nagyban befolyásolja, hogy a szülők stratégiai érvényesülni tudnak-e a gyakorlatban.

Következtetések

Tanulmányunkban a kárpátaljai magyar szórványban élő, etnikailag és felekezetiileg vegyes párok döntési stratégiáit a vallás, a nyelvhasználat és az oktatási intézményválasztás mezőiben vizsgáltuk. Elemzésünket egy 2018-ban és 2019-ben végzett empirikus kutatásra alapoztuk, amelynek során 24 család 46 tagjával készítettünk félig strukturált interjúkat magyar és ukrán nyelven.

Kutatásunk eredményei alapján elmondható, hogy a vizsgált családok körében nem élesedtek ki az etnikai és vallási különbségek, mindennapjaikban természetes módon keveredtek a nyelvek, a kulturális és vallási szokások. E keveredés mögött azonban ott lapulnak a mindennapos, inkább spontán, mintsem tudatos döntések, kompromisszumok, amelyek mozgatórugóiként a kutatás az alábbi befolyásoló tényezőket azonosította:

1) *A családon belüli dominancia:* a kialakított hagyományok és hétköznapi döntések általában a családon belüli erőviszonyoktól függték, vagyis annak a házastársnak a vallása, szokásai öröklődtek nagyobb eséllyel tovább, aki erélyesebben állt ki mellettük, vagy akinek fontosabb volt kultúrájának átörökítése. A gyermekek etnikai szocializációjában meghatározó szerepe van az anyának, valamint az együtt élő családtagok (nagyszülők vagy a külföldön dolgozó apa hiányzó alakja) is erősíthetik egyik vagy másik fél dominanciáját. Ez alól kivételt képez a gyermekek névválasztása, ahol általában semleges és vagy/nemzetközi nevek választására törekedtek interjúalanyaink.

2) Az *intézményi ellátottság*: ahogyan a vallásgyakorlásban, úgy az óvoda- és iskolaválasztásban is meghatározónak tűnik, hogy a településen melyik felekezet temploma, milyen nyelvű iskola vagy óvoda érhető el. Ez utóbbi kapcsán a magyar intézmények melletti döntés a szórványhelyzethez és a korábbi kárpátaljai intézményválasztási trendekhez képest viszonylag magas a vizsgált vegyes családok körében. Az intézmények befogadóképessége nem is igazán tud reagálni a megnövekedett keresletre.

3) *Makrogazdasági, politikai kontextus*: bár explicit módon egyik család sem említette, hogy Ukrajna az Euromajdant követő, lefelé tendáló gazdasági mutatói, belpolitikai válsága és külpolitikai feszültségei a vegyes házasságon belüli döntésekre hatással lenne, ám nem nehéz észrevenni ennek a tágabb kontextusnak a hatásait adatközlőink életében. A nyelvi szocializáció kapcsán az ukrán nyelv átadása magától értetődő, de a magyar nyelv elsajátítása is pozitív narratívaként jelenik meg a vizsgált családokban, ami új jelenség, különösen szórványközegben.³¹ A vizsgált családok látják a többnyelvűség hasznát, és bár az ukrán nyelv a domináns, a magyar nyelv sincs alárendelt szerepben. A magyar nyelv és a magyar intézmények megnövekedett népszerűsége a többségiek körében is összefügg azzal, hogy a magyar nyelvtudás egy potenciális menekülési útvonal a család számára. A magyar állampolgárság könnyített megadásával, valamint a magyar nyelv presztízsének növekedésével a magyar nyelv és nemzetiség egyfajta tőkévé kovácsolódott össze, így „ma megéri magyarnak lenni Kárpátalján”.³²

Összességében azt mondhatjuk el, hogy a vegyes családokban élő házastársak és azok gyerekei egyfajta híd szerepet töltenek be az ukrán és a magyar közösség életében, ugyanis jelen van a kétnyelvűség lehetősége, illetve az, hogy az ilyen családokban felnövő gyermekek mindkét nemzet kultúráját és hagyományait magukban hordozzák, lojalitást vállalva mindkét nemzet irányába. Ugyanakkor a szórvány adottságai, úgy mint a magyar intézmények hiányos rendszere, vagy a többségi nyelv dominanciája a környezetben, a többségi fél számára

³¹Séra Magdolna: Magyarok a szórványban a többségi oktatásban (interjúzás tapasztalatai Beregrákoson). *Kisebbségkutatás* 2013/4. 122–136.

³²Kovály Katalin: *Az etnikai kapcsolati tőke szerepe a vállalkozások térszerveződésében kelet-közép-európai befektetések példáján*. PhD dolgozat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2019. 113. Megjelenés alatt.

kedvezőbb döntési stratégiákat eredményez. Ám Kárpátalján a 2014-es euromajdani események és az azt követő gazdasági összeomlás, majd a magyarországi nemzetpolitikai válaszlépések óta³³ a szórvány helyzete is némileg képlékenyebbé vált. A többségi félnek jelen esetben nem feltétlenül érdeke csak a saját szempontjából vizsgálni a család jövőjét, a vegyességben rejlő kétnyelvűség, a többes kötődés, a kulturális hibriditás lehetősége most értékesebbnek tűnhet, mint valaha.

Felhasznált irodalom

Árendás Zsuzsanna: *Etnicitás és hibrid pozíciók. Fókuszban az iskolaválasztás és az iskolai szocializációhoz való viszony két Dél-Szlovákiai járásban*. Doktori Értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2010.

Beregszászi Anikó: A magyar mint idegen nyelv oktatása Kárpátalján: elméleti kérdések és gyakorlati problémák. *THL2 a magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*, 2016. 1–2. 65–69.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István: Nyelvválasztás: a nyelvek közötti „munkamegosztás” a többnyelvű közösségekben. In: Csernicskó István (szerk.): *Nyelvek, emberek, helyzetek*. Ungvár: PoliPrint, 2010, 7–13.

Bodó Barna: Szórvány és közpolitika. *Kisebbségkutatás*, 2015. 3. 102–128.

Blau, Peter M. – Blum, Terry C. – Schwartz, Joseph E.: Heterogeneity and intermarriage. *American Sociological Review*, 47 (1), 1982. 45–62. doi: 10.2307/2095041.

Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: A nemzeti-etnikai identitás változatlanlansága és alakulása. *Kisebbségkutatás*, 1999. 8. (4.) 499–514.

³³ Tátrai Patrik – Erőss Ágnes – Kovály Katalin: Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 66 (3), 2017. 203–218.

Erőss Ágnes – Ferenc Viktória – Kovály Katalin – Orosz Sándor – Tárai Patrik: Helyzetkép a kárpátaljai magyar szórványról. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin. (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., 2020. 89–135.

Ferenc Viktória – Nánási-Molnár Anita: Kik választják a magyar óvodákat Kárpátalján? Szülői motivációk kárpátaljai ukránok és magyarok körében a 2013–14-es forradalmi események után. *Kisebbségi Szemle*, 3 (2), 2018. 87–111.

Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: TANDEM 2016–2019. Ukrán-magyar együttélés Kárpátalján. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin. (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., 2020. 53–89.

Gyurgyík László – Horváth István – Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció. In: Ablonczy Balázs – Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarok a 21. században*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010.

Ilyés Zoltán: Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.

Kalmijn, Matthijs: Inter-marriage and homogamy: causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, 24 (1), 1998. 395–421. doi: 10.1146/annurev.soc.24.1.395.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Kultúrák találkozása – kultúraváltás*. Szombathely: Savaria University Press, 1996.

Karmacs Zoltán: „Рóка у лїчї жувє.” *Stratégiák az etnikailag heterogén családokban nevelkedő gyermekek nyelvi szocializációjában Kárpátalján*. Törökbálint: Termini Egyesület – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont, 2020.

- Keszeg Vilmos: A szórványsors autobiografikus megjelenítése. In: Jakab Albert Zsolt (szerk.): *A beszélés antropológiája*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Kriza János Néprajzi Társaság, 2018.
- Kiss Tamás: Asszimiláció és határ-megerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben. In: Apró István (szerk.): *Média és identitás 2*. Budapest: Média tudományi Intézet, 2016.
- Kovály Katalin: *Az etnikai kapcsolati tőke szerepe a vállalkozások térszerveződésében kelet-közép-európai befektetések példáján*. PhD dolgozat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2019. Megjelenés alatt.
- Molnár József: Etnikailag vegyes házasságok a kárpátaljai magyarok körében. *LIMES: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*, 2, 2015a. 51–62.
- Molnár József: *Intergenerációs asszimilációs folyamatok az etnikailag vegyes kárpátaljai családok gyerekei körében*. Domus szülőföldi ösztöndíj, kutatásjelentés, 2015b.
- Papp Z. Attila: Az iskolaválasztás motivációi és kisebbségi perspektívái. *Kisebbségkutatás*, 2012/3. 399–417.
- Papp Z. Attila – Ferenc Viktória – Márton János – Morvai Tünde – Szerbhorváth György – Zsigmond Csilla (2017): GeneZYs 2015: külföldi magyar fiatalok a Kárpát-medencében – összefoglaló adatok. In: Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2017.
- Pilipkó Erzsébet: “Melyik templomba jár, amelyiken kereszt vagy amelyiken kakas van?”. Egy magyar-ruszin házasság története. *Honismeret*, 2003/1. 70–73.
- Pilipkó Erzsébet: *Ütköző identitások. A kárpátaljai magyar görög katolikusok etnikai és vallási identitástudatának vizsgálata az 1989-es változások kapcsán*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2007a.

Pilipkó Erzsébet: Identitás és hit I. *A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 174. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2007b.

Punykó Mária: “Ez egy érzés, hát mégis, hogy magyarul!” A Felső-Tisza-vidék kárpátaljai részének helye és szerepe a magyar kultúrkörben. In: Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. Ungvár: PoliPrint, 2007.

Séra Magdolna: Magyarok a szórványban a többségi oktatásban (interjúzás tapasztalatai Beregrákoson). *Kisebbségkutatás*, 2013/4. 122–136.

Tátrai Patrik – Eröss Ágnes – Kovály Katalin: Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 66 (3), 2017. 203–218.

Internetes forrás

A Pallas Nagy Lexikona. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/v1A920/vegyes-hazassag-1AE4D/> (letöltés ideje: 2020. január 14.).

TÁTRAI PATRIK – ERŐSS ÁGNES – KOVÁLY
KATALIN*

„A görögök magyar nyelvű ukránok.” Az etnikai identifikáció és kategorizáció változó mintázatai a kárpátaljai magyar szórványban¹

„Az 1989 előtti utolsó népszámláláson [1977-ben – a szerzők] Szatmárnémetiben megesett példa: A népszámlálást végző megkérdezi, milyen nyelven beszél a következő ház lakója. Megtudja, magyarul. Így köszön, kérdezi az adatokat.

– Nemzetisége?

– Görög katolikus.

– Nem a vallását kérdezzük, ilyen rovat nincs a kérdőívben. (A kérdezett nem érti, és kitartóan görög katolikusnak vallja magát.)

– Magyar vagy román?

– Román.

– A kérdező: Miért nem mondta? Románul folytatja a kérdezést.

– A kérdezett: Kérem, tessék magyarul mondani, mert én nem tudok románul.

– Most mondta, hogy román.

– Kérem, én batizi görög katolikus vagyok.

– Nem a vallását kérdeztem, a nemzetiségét.

* A szerzők a CSFK Földrajztudományi Intézet munkatársai. E-mail: tatrai.patrik@csfk.mta.hu; eross.agnes@csfk.mta.hu; kovaly.katalin@csfk.mta.hu

¹ Tátrai Patrik munkáját a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

– Tessék románt írni, nehogy baj legyen belőle.”²

Bár a fenti jelenet nem Kárpátalján, hanem a vele szomszédos romániai Szatmárban játszódott le, kontextusa mégis tökéletesen megegyezik az általunk vizsgált ugocsai, mai kárpátaljai területek jellemzőivel, sőt, tovább általánosítva kiválóan példázza az egész régióra jellemző etnikai-felekezeti komplexitást, illetve az etnikai határtermelés, kategorizáció hatalmi viszonyokba való beágyazottságát.

Az etnikai kategorizáció és klasszifikáció kérdése az elmúlt évtizedekben mind a hazai, mind a nemzetközi (elsősorban angolszász) szakirodalomban is egyre nagyobb teret kap. Régióinkhoz képest fontos különbség azonban, hogy az amerikai szerzők jelentős része a külső kategorizáció kérdésköre alatt leggyakrabban azt érti, hogy az egyén önmeghatározása ellentmondásba kerül az állam, a hatalom által létrehozott (népszámlálási) kategóriákkal, osztályozással és terminológiával.³ További jellemzőjük, hogy – a vegyes házasságból származók önidentifikációja mellett⁴ – elsősorban a rassz alapú külső kategorizációt vizsgálják.

Kelet-közép-európai kontextusban az etnikai klasszifikáció kérdése leginkább a cigányság kapcsán merül fel.⁵ Ugyanakkor a térségben legalább ilyen fontos kérdés a külső, a bőrszín alapján nem

² Bura László: A keleti szertartású kereszténység múltja és jelene Szatmárban. Magyar görög katolikusok a Szamosháton (Szatmár megyében). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2001/3–4. 103–120. 117.

³ Pl. Nagel, Joane: Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture. *Social Problems*, 1994/1. 152–176.; Aspinall, Peter: The conceptualisation and categorisation of mixed race/ethnicity in Britain and North America: Identity options and the role of the state. *International Journal of Intercultural Relations*, 2003/27. 269–296.; Marrow, Helen: To be or not to be (Hispanic or Latino): Brazilian Racial and Ethnic Identity in the United States. *Ethnicities*, 2003/4. 427–464.

⁴ Qian, Zhenchao: Options: Racial/Ethnic Identification of Children of Intermarried Couples. *Social Science Quarterly*, 2004/3. 746–766.; Brunsmma, David: Interracial Families and the Racial Identification of Mixed-Race Children: Evidence from the Early Childhood Longitudinal Study. *Social Forces*, 2005/2. 1131–1157.

⁵ Pl. Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.; Tátrai Patrik – Pálóczi Ágnes – Pásztor István Zoltán – Péntes János: Etnikai besorolási gyakorlatok: a cigányság külső kategorizálását befolyásoló tényezők. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2017/2. 44–64.

elkülönülő, sokszor évszázadok óta együtt élő nemzetiségek klasszifikációjának vizsgálata, ami eddig kevesebb figyelmet kapott. Elsősorban baranyai,⁶ gömöri⁷ és zobor-vidéki⁸ esettanulmányokból kapunk átfogó képet a népszámlálási és lokális etnikai besorolás különbségeiről. Jelen tanulmány tágabb vizsgálati terepén, Kárpátalján az etnikai kategorizáció kérdése eddig elsősorban néprajzi megközelítésben, az ugocsa-i görög katolikus népesség kapcsán,⁹ illetve szociálkonstruktivista megközelítésben¹⁰ jelent meg, de ezen munkák vizsgálati terepe a magyar tömb területére esett. Hiányzik azonban a szórványtelepülések etnikai kategorizációs gyakorlatainak vizsgálata, holott éppen ezeken a területeken a leglátványosabb a többes kötődések és a köztes identitások jelensége. Továbbá eddig még nem került sor az etnikai klasszifikációs rendszerek átfogóbb, több megközelítésű vizsgálatára sem.

Éppen ezért jelen tanulmány célja az etnikai kategorizáció működési mechanizmusainak feltárása, a szimbolikus befogadási és kirekesztési stratégiák bemutatása egy etnikailag és felekezetiileg vegyes településen, Gödényházán. Az ukrán-magyar nyelvhatár mentén fekvő faluban az évszázadok során mind a falu népességében bekövetkezett változások, mind a külső, politikai-államhatalmi

⁶ Hoóz István: A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In: Hoóz István – Kepecs József – Klinger András (szerk.): *A Baranyában élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Pécs – Budapest: MTA RKK – Baranya Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya – Állami Gorkij Könyvtár, 1985. 19–53;

⁷ Keményfi Róbert: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék, 1998.

⁸ Tátrai Patrik: Asszimiláció vagy hibriditás? Értelmezési keretek a Zoborvidék etnikai átalakulásához. *Néprajzi Látóhatár*, 2017/1–4. 95–112.

⁹ Geszti Zsófia: Mi és a másikon. Felekezetek közötti konfliktus és vallási identitás Tiszabökényben. *Tabula*, 2001/1. 34–59; Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.; Domokos Vera: Etnikai és felekezeti elhatárolódás a naptárváltás tükrében. In: Beregszász Anikó – Papp Richárd (szerk.): *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest–Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2005. 30–55.; Pilipkó Erzsébet: *Ütköző identitások*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2007.

¹⁰ Hires-László Kornélia: Etnikai kategóriák a beregszásziak mindennapi diskurzusáiban. In: Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többségtudás, regionalitás, nyelvoktatás*. Ungvár: RIK-U, 2017. 121–136.

változások révén olyan komplex identitáskonstrukciók – és elhatárolási technikák – fejlődtek ki, amelyek napjainkig dinamikusan változnak. Ez, illetve ezek hatása az egyének identifikációjára teszi Gődényházát izgalmas kutatási tereppé.

Célunk, hogy terepkutatásaink alapján mutassuk be az (etnikai) kategória-határok elmosódását és újratermelődését, valamint a „nemzetiség” és „anyanyelv” terminusok helyi használatának sajátosságait. Mindezek alapján vizsgáljuk az egyes klasszifikációs rendszerek (a külső minősítés, az önbevallás) jellemzőit, egymáshoz való viszonyát. Kérdésünk, hogy hogyan alakul a felülről rögzített, rigid kategóriák egyéni és közösségi használata egy etnikailag és vallásilag is diverzifikált településen? Mennyiben és hogyan befolyásolják ezek a külső kategóriák az egyének önmeghatározását? Mennyiben válnak a csoportképzés tényezőivé?

A kutatás eredményei 2017 és 2019 között több hullámban lebonyolított terepmunkán és adatgyűjtésen alapulnak. Gődényházára először 2017-ben jutottunk el a SUMMA 2017 demográfiai felmérés keretében.¹¹ Ekkor kontrollfelmérést végeztünk a település népességének nemzetiségi, felekezeti és főbb korcsoportos megoszlásával kapcsolatban – a külső minősítés módszerét alkalmazva, amelyet a települést jól ismerő személy segítségével végeztünk el.¹² Mindezt össze tudtuk vetni a SUMMA 2017-ből nyert, kérdezőbiztosokkal felvett etnikai önbevallásos adatokkal. A kontrollfelmérés során tapasztalt „inkonzisztenciák”, azaz a felekezeti és az etnikai/nyelvi határok jelentős eltérései sarkalltak arra, hogy a 2018-ban induló szórványkutatás keretében egy hetet töltsünk a településen, majd 2019-ben is több alkalommal visszatértünk. Ekkor a helyi lakosokkal készített félig strukturált interjúk segítségével próbáltuk megérteni és elemezni az etnikai kategorizáció mindennapi működését.¹³

¹¹ L. jelen tematikus blokkban Tátrai és Molnár tanulmányát.

¹² Adatközlőnk református, a település lakosait jól ismerő korábbi hivatalnok volt. A felmérés a jelenlevő és nem az állandó lakosság adatait rögzítette. A külső minősítés módszerének vegyes településeken való alkalmazásáról l. pl. Hoóz, 1985.; Keményfi, 1998.; Tátrai, 2017.

¹³ A terepkutatás módszereiről részletesebben ld. e tematikus blokk bevezető tanulmányát.

Etnikai kategorizáció „felülről” és „alulról”

A bevezető szatmárnémeti jelenet természetesen nem csak 1977-ben, hanem lényegében bármikor játszódhatott volna a rendszeres népszámlálások 19. század végi kezdete óta. Ekkortól – Magyarországon 1880-tól – a hatalom számára fontos lett nem csak az „objektív” statisztikai adatok gyűjtése (például a lakosság száma, foglalkozása, végzettsége stb.), hanem a lakosok identitásának a mérése is az anyanyelvre vagy éppen a nemzetiségre irányuló kérdéseken keresztül. Éppen ezért maga a népszámlálás is egy fontos hatalomtechnikai eszköznek tekinthető,¹⁴ amely régiókban hatékonyan szolgálja a nemzetállamok nyelvi-nemzeti homogenizáló és központosító törekvéseit, lényegében azok 19. századi megszületése óta. Kertzer és Arel fogalmazza meg, hogy a modern nemzetállamok az embereket – a könnyebb kontrollálás érdekében – kategorizálják.¹⁵ Azonban ezek a kategóriák nem feltétlenül igazodnak a mindennapokban használt kategóriákhoz. „Ez egyrészt azt jelenti, hogy egyes megnevezések mögött rejlő identitásokat nem tartanak számon különálló etnikumként, másrészt pedig azt, hogy egy adott etnikum megnevezésére több – egymással nem mindig azonos jelentéssel és társadalmi konnotációval rendelkező – etnonim is használatos lehet.”¹⁶ A nacionalizmus és az etnopolitika hozta létre azokat a – népszámlálásokban is alkalmazott – standard etnikai kategóriákat, amibe az addig sokféle, sokszor etnikai kategóriák mentén nem leírható népességet aztán besorolták.¹⁷

A hatalom tehát a kategóriák létrehozásával és szabályozásával a komplex társadalmi valóságot próbálja radikálisan leegyszerűsíteni.¹⁸

¹⁴ Urla, Jacqueline: Cultural politics in an age of statistics: numbers, nations and the making of Basque identity. *American Ethnologist*, 1993/20. 818–843.

¹⁵ Kertzer, David – Arel, Dominique: Censuses, identity formation, and the struggle for political power. In: Kertzer, David – Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 1–42. 3.

¹⁶ Horváth István: Az etnikai kategóriák és a klasszifikáció változó logikái – fogalmi rendszerezési kísérlet. *Erdélyi Társadalom*, 2006/2. 101–115. 101.

¹⁷ Aschauer, Wolfgang: Etnikai térképezés és etnopolitika. Magyarország és a magyarok példája. *Föld és Ember*, 2009/1–2. 37–61.

¹⁸ Eriksen, Thomas Hylland: *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press, 1993. 60–62.

Ezen elképzelés értelmében az emberek kulturális identitását/kötődéseit statisztikailag le lehet írni egy, kölcsönösen kizárólagos kategóriával.¹⁹ A válaszadás az anyanyelvi/nemzetiségi kérdésre kötelező volt, a kérdésekre – a fenti elgondolásnak megfelelően – csak egy választ lehetett adni.

Az etnikai önbevallás így aztán nem csak egyéni, hanem csoportszinten is releváns kérdés, ami meghatározta az egyes etnikai csoportok statisztikai nagyságát, ezáltal pedig az etnikai hierarchiát, a kisebbségek érdekvégyesítési lehetőségét mind helyi, mind országos szinten, adott esetben pedig politikai autonómiát és különböző erőforrások fölötti rendelkezést²⁰ – azaz összességében a hatalmi viszonyokat. Így a népszámlálás a nemzetek közötti választás és verseny terepe lett, ami, nem meglepő módon, a népszámlálások etnikai adatainak közvetett vagy közvetlen politikai befolyásolását indukálta.²¹ Mindez azt is jelenti, hogy az etnikai hovatartozás nem csak egyszerű statisztikai kategória, hanem kijelölt státus, hatalmi pozíció is egyben, amelyet több esetben az egyének igazolványaiban is feltüntettek.²²

Utóbbira, valamint az etnikai statisztikák kiemelt jelentőségére a leggyakrabban idézett példa az egykori Szovjetunió, amely – szakítva a cári Oroszország gyakorlatával – már nem csak az anyanyelvre, hanem a nemzetiségre is rákérdezett. Ugyanakkor ez a nemzetiségfogalom inkább jelentette az objektívebben megragadható etnikai eredetet, származást, semmint a kulturális hovatartozást, a választott nemzetiséget.²³ Annak ellenére, hogy nyilvánvalóan „kitalált” jellege volt e kategóriának, a nemzetiséget mint esszenciális és lényegében megváltoztathatatlan attribútumot feltüntették az

¹⁹ Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991. 166.

²⁰ Horváth, 2006. 106.

²¹ Kertzer – Arel, 2002.

²² Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

²³ Hirsch, Francine: The Soviet Union as a work-in-progress: ethnographers and the category of nationality in the 1926, 1937, 1939 Censuses. *Slavic Review*, 1997/2. 251–278; Arel, Dominique: Interpreting “Nationality” and “Language” in the 2001 Ukrainian Census. *Post-Soviet Affairs*, 2002/3. 213–249.

egyének útlevelében és minden személyes dokumentumában.²⁴ Természetesen ez a gyakorlat – a Szovjetunióhoz való csatolása után – kiterjedt Kárpátaljára is.²⁵

A rendszerváltást követően viszont Kelet-Közép-Európa egyes országaiban – jellemzően azokban (mint például Magyarország, Csehország, Lengyelország), ahol nincs olyan domináns kisebbség, amelyik fenyegetné az ország integritását, a fennálló etnikai hierarchiát – lehetővé tették a többes nemzetiségi és anyanyelvi bevallásokat, amelynek eredményeképp a korábbinál jóval többen deklaráltak egynél több nemzetiséget/anyanyelvet.²⁶ Bebizonyosodott, hogy az addig sokszor homogénnek tűnő népesség egy részét a többes kötődések, köztes identitások jellemzik.²⁷

Más országokban, ahol a népszámlálási módszertan nem változott, elsősorban az egyes etnikai kategóriák (például a nemzetiség, az anyanyelv) különbségéből lehet következtetni a többes identitásokra. Erre jó példa Ukrajna, ahol a legutóbbi, 2001-es népszámlálás szerint a népesség igen jelentős hányadának eltér a nemzetisége és az anyanyelve – elsősorban a magukat ukránnak valló orosz anyanyelvűeknél,²⁸ de látványos a különbség az ukrainai lengyelek esetében is, akiknek 85–90%-a nem lengyel anyanyelvű napjainkban.²⁹ Ehhez hasonlóan a kárpátjai magyar nyelvű görög

²⁴ Dave, Bhavna: Entitlement through numbers: nationality and language categories in the first post-Soviet census of Kazakhstan. *Nations and Nationalism*, 2004/4. 439–459.

²⁵ Csernicskó István – Molnár József: Valós és/vagy konstruált valóság az ukrainai népszámlálásokban. *Regio*, 2015/3. 46–79.

²⁶ A többes kötődés deklarálásának lehetősége az adott ország etnopolitikájának is jó fokmérője, bár magukat a népszámlálási adatokat természetesen nagy mértékben befolyásolja a népszámlálás konkrét módszertana (például a kérdések sorrendje, kötelező-e megválaszolni, stb.) – l. Papp Z. Attila: Az etnikai adatgyűjtés módszertana a Magyarországgal szomszédos országok népszámlálásaiban. *Statisztikai Szemle*, 2010/1. 5–28.

²⁷ Pl. Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.; Homišinová Mária: *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, 2008.

²⁸ Karácsonyi Dávid – Kocsis Károly – Kovály Katalin – Molnár József – Póti László: East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 2014/2. 99–134.

²⁹ Lagzi Gábor: „Lengyelek, de másak”. *Lengyel kisebbségi közösségek a volt Szovjetunió területén és Lengyelország nemzetspolitikája*. Budapest: EÖKK, 2009.

katolikusokat is a többes kötődések, valamint nemzetiségi és anyanyelvi önbevallásuk diszkrepanciája jellemzi. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a „nemzetiség” és az „anyanyelv” ukrainai értelmezése nem egyértelmű, keveredik benne a primordialista és a konstruktivista elképzelés.³⁰ Így aztán azok, „akik – bár ukránnak érzik magukat – szülei egykor (akár önként, akár vélt vagy valós kényszerből) orosznak (vagy másnak) vallották magukat, csupán etnikai származásukat megtagadva vallhatták ’ukrán etnikai származásúnak’ magukat.”³¹

A fenti, makro-perspektivikus megközelítést azonban jelentősen árnyalják a mikroszintű tapasztalatok. Az etnikai kontaktzónákban – mint amilyen a kárpátaljai szórvány is – sokszor az etnikai identifikáció dinamikus változása, átalakulása figyelhető meg, ami azonban nem csak az etnikai önbesorolás változását – avagy demográfiai megközelítésben a kisebbségek etnikai reprodukciójának a többség javára történő csökkenését – jelenti. Egyes térségekben átalakulóban van a hagyományos etnikai/nemzeti kategóriarendszer, illetve az azt leíró terminusok; az etnikai identitás megjelölésekor az egyértelműnek tűnő (egyszavas) besorolás helyett differenciált kifejezésekkel, hibrid kategóriákkal határozzák meg a kisebbségi származásúak nemzeti affinitását, asszimilációs hajlandóságát.³² Mindez gyakran az auto- és heteroidentifikáció (avagy etnikai identifikáció és etnikai kategorizáció) egymástól való eltávolodásában manifesztálódik.³³

³⁰ Arel, 2002.

³¹ Csernicskó – Molnár, 2015. 62–63. Ugyanakkor fontos változás a szovjet örökséghez képest, hogy a személyi igazolványokban már nincs rögzítve a nemzetiség.

³² Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.; Ilyés Zoltán: A kalászi színjátszók esete a szlovák nyelvtörvénnyel. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 447–458.; Tátrai, 2017.

³³ Jenkins, Richard: Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizáció és hatalom. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 127–147.; Song, Miri – Aspinall, Peter: Is racial mismatch a problem for young 'mixed race' people in Britain? The findings of qualitative research. *Ethnicities*, 2012/12. 730–753.; Kiss Tamás: Asszimiláció és határ-megerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes

Az etnikai kategorizáció, a külső besorolás a mindennapi élet szerves része, amelyet a szakirodalom gyakran a kizárási technikák részeként azonosít.³⁴ Ezt támasztják alá az etnikai klasszifikáció mechanizmusait elemző kutatások is, amelyek hangsúlyozzák az ön- és külső minősítés szituativitását, rugalmasságát, változékonyságát – párhuzamosan a társadalmi változásokkal, illetve igazodva az egyéni és csoportérdekekhez.³⁵ A hatalmi pozícióból történő külső identifikációnak közvetlen hatása van a kívülről sokszor egységesnek látszó csoport önidentifikációjára is, így a külső kategorizáció – mint például a személyi igazolványban rögzített nemzetiség – az identitás forrásává válhat, amely ezáltal megváltozhat, avagy folyamatosan átalakulhat.³⁶

Utóbbi gondolatkör átvezet minket a minősítő szerepéhez a klasszifikáció folyamatában. Mind a hazai,³⁷ mind a nemzetközi³⁸ példák azt mutatják, hogy a minősítő személye döntő hatással van a kategorizációra. Cigány–nem cigány viszonylatban általában (nem cigány minősítő esetében) a kizárást szokták kiemelni, ami elsősorban a bizonytalan/köztes esetek cigányként való megjelölését jelenti. Régiók egyéb viszonylataiban (például magyar–román vagy magyar–ukrán) azonban a minősítők jelentős részben a saját nemzetiségükhöz sorolják a bizonytalan/köztes eseteket,³⁹ ezáltal is „erősítve” a saját nemzetiséget. De ugyanilyen fontos lehet a

családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben. In: Apró István (szerk.): *Média és identitás 2*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2016. 47–88.

³⁴ Ahmed, Patricia – Feliciano, Cynthia – Emigh, Rebecca Jean: Internal and External Ethnic Assessments in Eastern Europe. *Social Forces*, 2007/1. 231–255.

³⁵ Jenkins, 2005.

³⁶ Jenkins, 2005. 146.; Stewart, Michael: A roma/cigány „etnicitás” az antropológiai vizsgálódás homlokterében. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 33–47. 44–46; Song – Aspinall, 2012.; Tanczos Vilmos: „Hát mondja meg kend, hogy én mi vagyok!” A csángó nyelvi identitás tényezői: helyzetjelentés a 2011-es népszámlálás kapcsán. *Pro Minoritate*, 2012/ősz. 80–112.

³⁷ Pl. Ladányi – Szelényi, 2004.

³⁸ Pl. Telles, Edward – Lim, Nelson: Does it Matter Who Answers the Race Question? Racial Classification and Income Inequality in Brazil. *Demography*, 1998/4. 465–474; Ahmed et al., 2007.

³⁹ Ahmed et al., 2007.

kérdőbiztos/kutató nemzetisége is, amely egyfajta „megfelelési kényszer” válthat ki a minősítőnél.⁴⁰

Gődényháza: etnikai és felekezeti változások

A 2001-ben 592 fős Gődényháza (ukr. Гудя) a Nagyszőlősi járásban, az ukrán–román határ mentén, Nagyszőlőstől 12 km-re fekszik. A falu egy közigazgatási egységet alkot a vele szomszédos, másfélezer lelkes Tekeházával (ukr. Текowo), ahol a községi hivatal központja, valamint a legközelebbi oktatási intézmények (óvoda, iskola) található. Gődényháza jelenlegi egyetlen közintézménye – a templomokon kívül – egy falusi könyvtár. KMKSZ alapszervezete van, de aktivitása korlátozott. A két település vonzásközpontja a járási székhely, Nagyszőlős.

A település morfológiailag két részre osztható: a hagyományos falumagra, amelynek központi terén a görög katolikus templomot és paplakot, a település klubházként és könyvtárként szolgáló épületét és egy vegyesboltot találunk. A református templom, amely körül napjainkban is a legtöbb református magyar család él, párszáz méterre helyezkedik el (1. ábra). A település újabb része a Tekeháza felé eső út mentén 1990 után, a kolhoz földterületének privatizálása nyomán alakult ki, és alapvetően kétemeletes családi házak alkotják.

1. ábra: Gődényháza áttekintő térképe

⁴⁰ Tánczos, 2012.; Tátrai, 2017.

Gödényházán az ukrán elemi iskola egészen a 2000-es évek végéig működött. A faluban a magyar tanítási nyelvű elemi osztályt a helyi emlékezet szerint az 1950-es évek végén, a szakirodalom szerint az 1970-es évek elején⁴¹ zárták be – hivatalosan a „szülők kérésére” –, majd 1990 után újraindult, és a 2000-es évek elején szűnt meg újfent. A Szovjetunió összeomlása, majd Ukrajna elhúzódó válsága súlyosan érintette Gödényházát is: a kolhoz felszámolása, a környező városban elérhető munkahelyek megszűnése nyomán jelentős elvándorlás indult meg az 1990-es években, amely azóta is apasztja a falu lélekszámát. A külföldi munkavállalás sokszor időszakos és a cirkuláris migráció jelenségével írható le. Ha az egész család nem is vándorol el, jellemzően az aktív korú népesség, elsősorban a férfiak, többnyire külföldi (magyarországi, csehországi) munkával biztosítják a család megélhetését.⁴² Ennek következtében a munkaképes korú férfiak tartós távolléte mellett a falu jelenlevő népességét a nők, a gyermekek és az idősek alkotják. Ez sajátos problémákat okoz a falu életének megszervezésében, különösen a felmerülő fizikai munkák (kaszálás, fűnyírás, házak és állatok körüli teendők) ellátása tekintetében. Összességében azt mondhatjuk, hogy ma Gödényháza egy periférikus, népességfogyással jellemezhető, intézmény- és szolgáltatáshiányos falu. Utóbbiak, azaz a szolgáltatások és intézmények legközelebb Tekeházán, de leginkább Nagyszőlősen érhetők el.⁴³

Az elmúlt három évszázadban a falu etnikai és felekezeti összetétele jelentősen átalakult. A középkorban lényegében kizárólag kismemesek által lakott magyar faluba⁴⁴ vélhetően a 18. század első felében költöztek jelentősebb számban görög katolikus ruszin lakosok. Bár a munkácsi görög katolikus püspökség 1747-es

⁴¹ Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 1993; Orosz, Ildikó: Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás szórványban. Kárpátaljai helyzetkép. *Regio*, 2001/4. 159–180.

⁴² 2017-ben az aktív korúak közel 1/3-a vállalt munkát külföldön: felük Magyarországon, 18%-uk Csehországban, kisebb hányaduk pedig Szlovákiában és Németországban.

⁴³ Gödényháza részletesebb bemutatását ld. Erőss Ágnes – Ferenc Viktória – Kovály Katalin – Orosz Sándor – Tátrai Patrik: Helyzetkép a kárpátaljai magyar szórványról. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest: BGA, 2020. 89–133.

⁴⁴ Szabó István: *Ugocsa megye*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937.

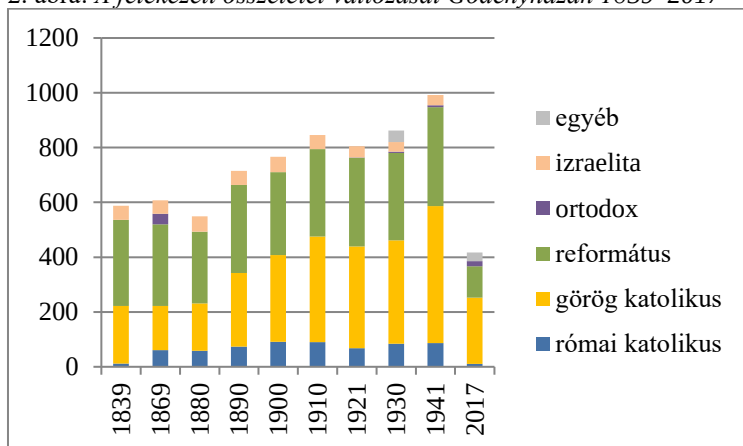
összeírása még nem említi a falut, illetve az 1773-as *Lexicon locorum* is református magyar településként írja le, 1792-ben már 170, 1806-ban 279, 1828-ban pedig 290 görög katolikus lakosról tudósítanak a sematizmusok és népességregiszterek.⁴⁵

A 19. század közepén még többségben levő reformátusok aránya fokozatosan csökkent, míg a görög katolikusoké – magasabb fertilitásuk és feltételezhető vándorlási többletük miatt – nőtt, így egy évszázad alatt a felekezeti arányok megfordultak (2. ábra). Azonban míg a 19. század elején a térségben még jellemzően egybeestek a felekezeti és etnikai határok,⁴⁶ addig a 19. század közepétől ezek egyre inkább eltávolodtak. Erről tanúskodnak a sematizmusok is, amelyek szerint a gödényházi görög katolikusok prédikációs nyelve a 19. század végétől már a magyar, habár a templomi nyelvváltás csak fáziskéséssel követte a lakosok nyelvállapotát.⁴⁷

⁴⁵ Magyarország helységeknek 1773-ban készült hivatalos összeírása (*Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*). Budapest: Magyar Békeküldöttség, 1920.; Bendász István – Koi István: *A munkácsi Görög katolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Főiskola, 1994.; Udvari István (szerk.): *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*. Nyíregyháza: Vasvári Pál Társaság, 1990; Nagy Lajos: *Notitiae politico-geographico-statisticae Hungariae, partiumque eidem adnexarum*. Buda, 1828.

⁴⁶ Keményfi, 2004.

⁴⁷ Pilipkó, 2007.

2. ábra: *A felekezeti összetétel változásai Gődényházán 1839–2017*

Források: 1839: Fényes, 1839; 1880–1941: népszámlálási adatok; 2017: saját adatfelvétel

Az 1880-as népszámlálás időpontjában mintegy kétharmadában magyarok lakta település a századfordulóra közel homogén magyar nyelvűvé vált, köszönhetően az időszak nemzetiesítő légkörének, a görög katolikus ruszin lakosság asszimilációjának.⁴⁸ Ebben az időszakban az etnikai-nyelvi folyamatok (magyarosodás) és a felekezeti dinamika (görög katolikusok térnyerése) teljesen elváltak egymástól. A falu egynyelvűvé válása ellenére azonban a szegregált felekezeti térszerkezet, a felekezeti endogámia, valamint a görög katolikusok kedvezőtlenebb társadalmi helyzete⁴⁹ továbbra is fennmaradt, és fenntartotta a belső szimbolikus határokat.

A fent vázolt etnikai folyamatokat az I. világháborút követő hatalmváltás fordította meg (3. ábra). Csehszlovák uralom alatt egyrészt a falu mintegy tizedét kitevő magyar zsidóságot többnyire külön kategóriába sorolták, másrészt jellemző volt a görög katolikusok (mint “elmagyarosított szlávok”) statisztikai leválasztása

⁴⁸ Pilipkó, 2007.

⁴⁹ Kresz Mária – N. Fekete Magda – Kovári Zsuzsa – Göntér Zsuzsanna – Vagács András (1944): Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya ugcsoi kutató-táborának anyaga. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, kézirat.

is.⁵⁰ A Magyarországhoz visszacsatolás rövid periódusa után a szovjet időkben is folytatódott a két világháború közötti gyakorlat, azaz a görög katolikusok ukránná minősítése, valamint a nemzetiség rögzítése a személyi igazolványban.⁵¹ Emellett jelentős változás volt a görög katolikuság ortodoxiába kényszerítése.⁵² Mindezek ellenére – a helyiek értékelése szerint – egészen az 1970-es évekig Gödényháza magyar település volt, ami – a statisztikai adatok tükrében – inkább csak a falu domináns nyelvére vonatkoztatható.

Ez a helyzet az 1970-es évektől kezdett megváltozni, két tényező nyomán. Egyrészt a helyi magyar iskola bezárásával a magyar közösség az etnikai szocializáció egyik legfontosabb intézményét veszítette el, beszűkítve a magyar nyelvhasználati színteret is. A másik tényező a Kárpátalja hegyvidéki területeiről, az Ökörmezői járásból az ukrán/ruszin népesség betelepülése az előregedő, elnéptelenedő faluba. A betelepülő, magasabb fertilitású, ukrán nyelvű, görög katolikus és ortodox vallású népesség egyrészt megváltoztatta a nemzetiségi arányokat, a falu közvetítő nyelve, a lingua franca egyre inkább az ukrán lett, másrészt a görög katolikus liturgián belül az ukrán részek kezdtek dominálni, harmadrészt az etnikai és felekezeti vegyes házasságok emelkedő száma⁵³ révén egy el- és

⁵⁰ Botlik József: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646-1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1997. 227–229.

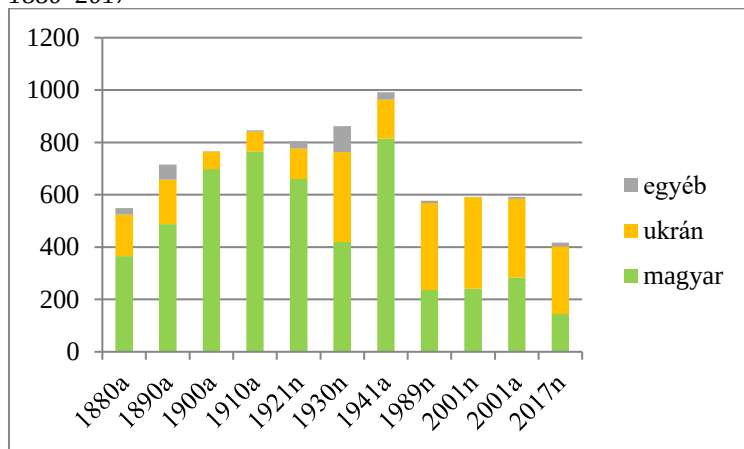
⁵¹ Keményfi, 2004.

⁵² Botlik, 1997.

⁵³ A helyi társadalom a II. világháború előtt a felekezeti vegyes házasságokat kifejezetten szankcionálta, habár már a 19. századból is vannak adatok elszórtan megkötött görög katolikus–református vegyes házasságokra. A hagyományos társadalom fellazulásával, a felekezeti jelentőségének csökkenésével azonban egyre elfogadottabb lett a vegyes házasság – bár még az 1980-as években is sok esetben rosszállást vont maga után. A helyben elérhető református anyakönyvek alapján az 1980-as évektől valóban megnövekedett a vegyes házasságok aránya, ám tévedés lenne azt gondolni, hogy előtte a vegyes házasságok aránya alacsony lett volna. Bár a rendelkezésre álló adatok rendkívül hiányosak, megállapítható, hogy a református anyakönyvekben szereplő házasságokon belül a vegyes felekezeti házasságkötések aránya már az 1950-es évektől meglehetősen magas, 30–40% közötti tartományban mozgott, ami az 1990-es évektől megemelkedett, és az elmúlt évtizedben már meghaladta a 80%-ot (beleszámítva az 1990-es évektől növekvő számú református–római katolikus vegyes házasságokat). A görög katolikus egyháztól nem sikerült helyben hasonló részletességű adatokat szerezni. Mindössze az tudható, hogy a 2008 óta kötött 15 házasságnak közel a

visszaukránosodási folyamat indult el. Mindezen folyamatok eredményeképpen az 1989-es népszámlálás időpontjára az ukrán népesség már többségbe került.⁵⁴ A legutóbbi ukrainai népszámlálás (2001) szerint a magyar nemzetiségűek száma Gödényházában 241 fő (41%), a magyar anyanyelvűeké pedig 284 fő (48%) volt (3. ábra).

3. ábra: Az etnikai/nyelvi összetétel változásai Gödényházában 1880–2017

a=anyanyelv; n=nemzetiség

Források: 1880–1941, 2001: népszámlálási adatok; 1989: Kocsis, 2001; 2017: saját adatfelvétel (külső minősítés)

fele vegyes rítusú (4 református, 2 pravoszláv és 1 római katolikus partnerrel). Mindezek alapján állíthatjuk, hogy Gödényházában napjainkban a vegyes házasságok aránya összességében meghaladja az 50%-ot, éppen ezért is társadalmi elfogadottsága magas, mind az etnikai, mind a felekezeti vegyes házasság a helyi társadalmi normák részévé vált.

⁵⁴ Az 1989-es népszámlálás pontos nemzetiségi adatai nem ismertek. Kocsis Károly (2001) becslése szerint a magyarok aránya 47% volt ekkor, míg Orosz Ildikó (2001) adatai szerint 69%. Botlik és Dupka (1993) a helyi KMKSZ-szervezetektől bekért adatok alapján 1989-re 38%-ra, 1991-re 49%-ra teszi a magyarok arányát.

Az auto- és heteroidentifikáció jellemzői a statisztikák alapján

A fent vázolt népszámlálási statisztikák alapján egyértelmű, hogy Gődényháza az etnikai, nyelvi és felekezeti határvonalak az elmúlt százötven évben csak részben estek egybe. E jelenség háttérében pedig elsősorban a képlékeny identitású görög katolikus népesség tagjai állnak, akiknek a változó etnikai hetero- és autoidentifikációja alakította át akár rövid időn belül is már számottevően a település etnikai képét – legalábbis a statisztikák szerint. Például az 1989-ben és 1991-ben a KMKSZ-alapszervezetektől begyűjtött, vélhetően külső minősítésen alapuló adatok szerint a magyarok száma 230-ról 311-re, aránya 38-ról 49%-ra nőtt.⁵⁵ A különbség háttérében természetesen nem a demográfiai folyamatok állnak, hanem az átalakult társadalmi keretek (így a Szovjetunió összeomlása, a szabadabb légkör, a magyar intézményrendszer megújulása) hatására bekövetkező identifikációs változások, ami különösen a többes kötődésű népesség etnikai kategorizációjára gyakorolt befolyást. A fenti jelenség statisztikai leképződésére a legutóbbi népszámlálás is jó példa. A 2001-es népszámlálás alapján a 100 magyar nemzetiségűre jutó magyar anyanyelvűek száma (117,8) – messze meghaladva a kárpátaljai átlagot (104,8) – az egyik legmagasabb azon települések közül, ahol nem a magyar anyanyelvű cigány lakosság okozza a különbséget.

A többes kötődések, a szituatív identitás nem csak az anyanyelvi és nemzetiségi önbevallások összehasonlításából tűnnek ki. Jelentős különbség tapasztalható az etnikai/felekezeti kategorizáció eredményeiben is, attól függően, hogy a besorolás az auto- vagy a heteroidentifikáció módszerével történik. A SUMMA 2017-hez kapcsolódóan elvégzett külső minősítéses adatfelvétel során kikristályosodott, hogy református adatközlőnk elsősorban – de nem kizárólagosan – felekezeti alapon határozza meg a falu lakosainak etnikai hovatartozását. A magyar nyelvi kompetencia, a „magyar anyanyelvűség” Gődényháza nem olyan fontos kritériuma a magyarsághoz tartozásnak, mint Kárpát-medence legnagyobb részén.⁵⁶ A felmérés eredményeként kiderült, hogy a falu jelenlevő

⁵⁵ Botlik – Dupka, 1993.

⁵⁶ L. a Kárpát Panel 2007 Kárpátaljára vonatkozó adatait (Molnár Eleonóra – Orosz Ildikó: Kárpát Panel – Kárpátalja gyorsjelentés 2007. In: Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk): *Kárpát Panel 2007, gyorsjelentés. A Kárpát-medencei*

népessége – főként a kivándorlás miatt – számottevően zsugorodott, és a maradék népességen belül a magyarok aránya – a 2001-es népszámláláshoz képest – ugyancsak csökkent (1. táblázat). A felekezeti dinamika szintén követte a korábbi trendeket, így a reformátusok aránya tovább csökkent, míg a görög katolikusoké nőtt. A 144 magyarnak minősített lakos 79%-a református, 11%-a görög katolikus, 8%-a pedig római katolikus. A 144 magyaron kívül 14 lakosról adatközlőnk nem tudta eldönteni, hogy magyarok vagy ukránok.⁵⁷ E 14 lakosból 13 a görög katolikus felekezethez tartozik, és némileg meglepő, hogy a 14 főből mindössze kettő vegyes házasságból származó fiatal, akiknek a besorolása általában nehézséget szokott okozni. Mindez annak köszönhető, hogy a helyi életben a felekezeti hovatartozás elvileg egyértelmű iránymutatást ad a nemzetiségről, és mindössze a görög katolikusok minősítése képlékeny. Összességében a 2017-es felmérés külső minősítéséből jól látható, hogy elsősorban a református felekezetűek lettek magyarnak minősítve,⁵⁸ míg a görög katolikusok közül csak az egyértelműen magyar érzelműeket, kötődésűeket (például a KMKSZ-tagok) gondolta a református adatközlő magyarnak, akik az összes görög katolikus mintegy 10%-át teszik ki.

magyarok helyzete és perspektívái. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, 2007. 185–243.; itt: 190–193); illetve újabban Veres Valér: The minority identity and the idea of the ‘unity’ of the nation: the case of Hungarian minorities from Romania, Slovakia, Serbia and Ukraine. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2015/1. 88–108.

⁵⁷ A besorolás folyamán adatközlőnk természetesen sokkal több lakost minősített, köztes, differenciált és nem standard kategóriákkal, de mivel az etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdést, a népszámláláshoz hasonlóan, eldöntendőként tettük fel, a legtöbb lakos domináns etnikai affinitása meghatározható volt.

⁵⁸ Mindössze egy felekezetiileg vegyes házasságból származó reformátust minősített ukránnak az adatközlőnk.

1. táblázat: *Gődényháza etnikai összetétele a 2001-es népszámlálás, valamint a 2017-es felmérés alapján*

	népesség	magyar	ukrán	orosz	vegyes (m-u)	magyar %	ukrán %
2001a	592	284	301	7		48,0	50,8
2001n	592	241	350			40,7	59,1
2017n	417	144	259		14	34,5	62,1

a = anyanyelv; n = nemzetiség

A 2017-es külső minősítéses felmérés adatai jól összevethetők a SUMMA 2017 önbevalláson alapuló adataival, annak ellenére, hogy a SUMMA 2017 keretében csak 18 részben vagy teljesen magyar háztartás került lekérdezésre, így mindössze ezen háztartások adatai hasonlíthatók össze. A két adatsort összevetve nagyfokú egyezés figyelhető meg. Mindebben azonban fontos szerepet játszik, hogy a lekérdezett településrészen felülreprezentáltak a reformátusok, a 18 háztartásból a külső minősítés szerint 14, az önbevallás szerint 11 homogén református, így a klasszifikációs küzdelem gyújtópontjában levő görög katolikusok vonatkozásában viszonylag szűk lehetőség kínálkozott az auto- és heteroidentifikáció összehasonlítására. A két adatsor között – némileg meglepő módon – nem is az etnikai besorolásban tapasztalható a legnagyobb különbség, hanem a felekezeti (2. táblázat). Ennek a háttérében részben a római katolikus lakosság jelenléte áll, akiknek nincs saját templomuk a településen, így nem jelennek meg önálló, könnyen azonosítható közösségként. A reformátusként azonosított görög katolikusok esetében pedig megjelenik az a családi összetartást biztosító gyakorlat, amely alapján a felekezeti vegyes házasságok domináns tagja irányába billen a család közös templomi részvétele, illetve az utódok keresztelése.

2. táblázat: Az etnikai-felekezeti klasszifikáció külső minősítés és önbevallás alapján Gődényháza 18 háztartásában 2017-ben

	összlétszám	magyar			ukrán		m-u	
		ebből: ref	gk	rk	gk	ref	gk	ref
külső minősítés	43	35	3	0	4	1	0	0
összesen		38			5		0	
önbevallás	44*	32	6	1	2	0	2	1
összesen		39			2		3	

m-u: magyar–ukrán kettős nemzetiségű; ref: református; gk: görög katolikus; rk: római katolikus

*Az önbevallás szerinti összlétszámban megjelenő plusz egy fő magyar és református

A két adatsor közötti mérsékelt eltérések ellenére azonban mégis kirajzolódik a településen domináns felekezeti alapú etnikai kategorizáció, hiszen a külső minősítés során közelebb esik egymáshoz a reformátusok és a magyar nemzetiségűek száma, mint az önbevallás szerint. Auto- és heteroidentifikáció vizsgálata tehát összességében megerősíteni látszik e két klasszifikációs módszer eltérő, nem koherens logikáját, valamint azt, hogy az etnikai vegyesség különböző formái elsődlegesen a görög katolikus népesség jellemzői. Ugyanakkor a falu nyelvi-etnikai dominanciájának megváltozásával, valamint a vegyes házasságok, a vegyes családok és vegyes élethelyzetek terjedésével nem kizárólag rájuk terjed ki a vegyesség, a nyelvcsere és az asszimiláció jelensége.

A vegyes házasságok arányának emelkedése Gődényházán azt eredményezte, hogy a településen belüli etnikai határok egyre inkább elmosódtak, bár a 2017-es felmérésünkből még mindig kirajzolódik az egykori etnikai-felekezeti szegregáció nyoma. A vegyes házasságokat napjainkban már nem lehet egyszerűen csak egyéni határátlépésnek titulálni.⁵⁹ Mindez közrejátszik abban, hogy Gődényházán – hasonlóan néhány közeli, reformátusok és görög katolikusok lakta településhez⁶⁰ – az etnikai-felekezeti kategorizációnak sajátos hétköznapi gyakorlata alakult ki.

⁵⁹ Vö. Kiss, 2016.

⁶⁰ L. Geszti, 2001.; Keményfi, 2004.; Domokos, 2005.; Pilipkó, 2007.

Az etnikai kategorizáció és identifikáció hétköznapi gyakorlatai

Gődényházán – hasonlóan az ugoccai nyelvhatár többi, reformátusok és görög katolikusok lakta településéhez⁶¹ – az etnikai identifikációban és kategorizációban meghatározó szerepe van a vallásnak. Mindez azért sem meglepő, mert a faluban napjainkig a vallásosság átszövi a mindennapokat, lakóinak életében az istentisztelet/liturgia, az egyéb egyházi események és ünnepek jelentik a legfontosabb közösségi eseményeket, találkozási lehetőségeket. A faluban alapvetően a reformátusok számítanak magyarnak, a görög katolikusok pedig ukránnak.

„Mi magyarnak tartjuk magunkat és az úgy van, hogy ha református, akkor magyar.”⁶²

Így tehát első pillantásra úgy tűnik, hogy az etnikai és a felekezeti határok egybeesnek, azonban a terepi megfigyelések jelentősen árnyalják ezt a jelenséget, és a beszélgetésekből az bontakozik ki, hogy az etnikai identifikáció alapjai több síkon értelmezendők. Egyrészt fontos megjegyezni, hogy a református=magyar sokkal erősebb, sokkal elfogadottabb alapvetés, mint a görög katolikus=ukrán, ami azt jelzi, hogy elsősorban a reformátusok tartják fenn a magyar nyelvi közösségen belüli határokat, mintegy szimbolikusan kirekesztve a magyarságból a görög katolikusokat.

„Amíg Magyarországon lehet valaki magyar akkor is, ha római katolikus, görög katolikus vagy református, addig itt meg azt mondták, hogy ha református, akkor az a magyar.”⁶³

Ezen etnikai határtermelés arra az időre nyúlik vissza, amikor még a felekezeti különbségek mögött valós etnikai-nyelvi különbségek voltak. Ugyanakkor a múltban, a görög katolikusok 19. század végi nyelvi asszimilációja ellenére több olyan aktus is volt, amely újra megerősítette a különbségeket. Ilyen volt például a görög katolikusok statisztikai leválasztása a magyarságról a csehszlovák időkben, valamint a görög katolikusok többségének kötelező ukrán

⁶¹ Vö. Geszti, 2001.; Keményfi, 2004.; Domokos, 2005.; Pilipkó, 2007.

⁶² Középkorú református magyar nő. Interjúalanyaink magyarként vagy ukránként való megjelölése elsősorban az anyanyelvüket, és az interjúszituációban előtérbe helyezett etnicitásukat tükrözi.

⁶³ Középkorú református magyar nő.

nemzetisége a szovjet időszakban, valamint ennek rögzítése a „paszportban”.

„Ők [az adatközlő szülei] egyszerűen nem is figyeltek arra, hogy mit írnak a szovjet paszportba, hogy kicsodák ők. Ők tudták, hogy ők kicsodák, hát ukránul nem tudtak beszélni, és be van írva, hogy ukrán. Abszurdumok voltak.”⁶⁴

Ahogy erre számtalan nemzetközi példa is van,⁶⁵ a szovjet időszakban rögzült külső etnikai besorolás idővel belső azonosulást is kiváltott a görög katolikusok egy részénél, de egyben azt is jelentette, hogy a nyelvi és nemzetiségi azonosulás eltávolodott egymástól. A magyar anyanyelv nem feltétlenül jelentett magyar nemzetiséget, amit a 2001-es népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi adatai világosan mutatnak.

„Nálunk úgy mondják: a görög az ukrán, a református az magyar. A szovjet időben a görög vallásúakat ukránoknak írták be. De a görögök magyar nyelvű ukránok. Én görög katolikus vagyok, de hát mi mindig magyarul beszéltünk otthon.”⁶⁶

Napjainkban azonban a fokozódó vegyesség hatására a görög katolikusok és a reformátusok közti csoport- (és kategória-)határ sem olyan egyértelmű. Volt olyan vegyes házasságban élő református nő interjúalanyunk, aki a görög katolikus liturgiát látogatja és annak a közösségnek az aktív tagja. Ennek okaként pedig azt említi, hogy az a közösség aktívabb, és a liturgia időpontja alkalmasabb. Egy másik, görög katolikus adatközlő viszont éppen a református gyülekezetbe jár, hogy együtt mehessen templomba a család. Tovább árnyalja az „aki magyar, az református” alapvetést, hogy a gödényháza magyar közösség társadalmi-kulturális életét formáló lakosok („kovászemberek”) között felülreprezentáltak a görög katolikusok.

A változásokban nagy szerepe van a görög katolikus közösség fokozatos egynyelvűsödésének, ukránosodásának. A magyar ma már inkább csak a görög katolikusok idősebb generációjának a nyelve.⁶⁷ E folyamatot a helyiek egyértelműen a hegyvidéki ukrán nyelvű

⁶⁴ Középkorú görög katolikus magyar nő.

⁶⁵ L. pl. Jenkins, 2005.

⁶⁶ Idős görög katolikus magyar nő.

⁶⁷ A nyelvi ukránosodást jól érzékelteti a sírfeliratok nyelvének változása. A temetőben a sírfeliratok hozzávetőleg háromnegyede magyar nyelvű, ugyanakkor az idő előrehaladtával egyre több ukrán nyelvű felirat van. Az utóbbi két évben eltemetettek között már csak 1-2 magyar, míg 5-6 ukrán nyelvű sírfelirat található.

népesség 1970-es évektől datálható beköltözésével magyarazzák. A beköltöző körülbelül 15 család és az őshonos lakosok közötti különbség legalább olyan fontos lett, mint a hagyományos felekezeti alapú különbségtétel.

„Nálunk ezek az ukránok szinte mind azok, akik leköltöztek ide a faluba.”⁶⁸

„Itt mindenki magyar volt, de beköltöztek a felvidékiek.”⁶⁹

A beköltözőkre a helyi magyarok a „hucul”, „felvidéki” vagy „hegyi” elnevezéssel utalnak, vagy általánosságban úgy beszélnek róluk, mint az alsókalocsaiakról (helyi használatban: „a kolocsávaiai”), függetlenül attól, hogy tényleg Alsókalocsáról vagy egyéb településről származnak-e. A faluba valóban sok betelepülő érkezett Alsókalocsáról, akik ugyan tényleg hegyvidékiek (verhovinaiak), de azon belül nem a huculok, hanem inkább a bojók néprajzi csoportjához tartoznak.⁷⁰ A beköltöző ukrán/ruszin népességre alkalmazott, sokszor pejoratív felhanggal használt „hucul” elnevezés nemcsak Gödényházán, hanem a környező ugocsai magyar falvakban is általános.⁷¹ Bár a beköltözők egy része sértőnek tartja e megnevezést, Gödényházán a „hucul” megnevezés olyannyira elterjedt a hétköznapi nyelvben, hogy maguk az érintettek is gyakran említik így magukat, noha tisztában vannak vele, hogy ők valójában nem huculok. Ahogyan az egyik Gödényházára beköltöző interjúalanyunk fogalmaz:

„Én nem vagyok hucul, mi verhovinaiak vagyunk. A huculok azok fentebb laknak, de mi nem onnan vagyunk. De minden magyar úgy mondta, hogy mi huculok vagyunk. De én is, ha valakinek el akarom magyarázni, hogy kik vagyunk mi, azt mondom, hogy mi huculok vagyunk. Mert ők [a magyarok] így ismernek minket.”⁷²

⁶⁸ Középkorú görög katolikus magyar nő.

⁶⁹ Idős görög katolikus magyar nő.

⁷⁰ A ruszinok – földrajzi elhelyezkedés szerint – néprajzilag a síkvidékiekre (dolisnyákok) és a hegyvidékiekre (verhovinaiak) tagolhatók. Utóbbiak, nyugatról keleti irányban, tovább tagolódnak lemkókra, bojókra és huculokra. A gödényházai betelepülők kibocsátóterülete, az Ökörmezői járás a bojók településterületéhez tartozik, míg Kárpátalján a huculok tőlük keletebbre, a Rahói járás területén élnek.

⁷¹ Geszti, 2001.; Domokos, 2005.

⁷² Idős görög katolikus ukrán nő.

Az autochton lakosság a beköltözőket homogén, görög katolikus, ukrán nyelvű csoportnak tekintette. Ugyanakkor többségük pravoszláv vallású volt, de „*már átmentek a görög katolikusokhoz, mert nincs pravoszláv templom, csak Tekeházán, az meg messze van.*”⁷³ Kezdetekben a nevüket sem tudták, és az új lakosokat aszerint nevezték meg, hogy melyik régi család házába költöztek be, amit a beköltözők esetenként nehezményeztek.

Az első beköltöző családok közül többen magyarul is megtanultak, a később érkezőkre azonban ez már nem jellemző. A falu korábbi nyelvi normáinak átalakulását, be nem tartását a magyar közösség részéről persze nem mindenki fogadta örömmel, mert „*hát hogy bejöttek ezek, és már a miénkek tanultak ukránul, nem ők magyarul*”.⁷⁴ A nyelvek dominanciaváltozására világít rá a görög katolikus liturgia nyelvének átalakulása. Napjainkban már csak néhány magyar ének csendül fel, valamint minden hónapban két-háromszor a Miatyánk is magyarul hangzik el. A magyar nyelv szakrális térbe való megjelenését többen sérelmezik, amire a magyarok általában az autochton–allochton különbség felelegetésével válaszolnak, az „*ősibb*” jelenléttel, a „*nemesi*”⁷⁵ leszármazással kompenzálva a jelenlegi egyenlőtlen nyelvi presztízviszonyokat.

„*Nem mondhatom, hogy nem haragusznak a Miatyánkért az ukránok, mert ők csak úgy tudják, de azért ebből soha nem volt konfliktus, hogy miért így van, miért úgy; mutattam is, hogy mindenütt, fent is a Máté, itt is a Fülöp, ki van írva, hogy magyarul van minden, ezt régen magyarok építették, és a mi falunk nemes magyar falu volt régen, csak magyarok voltak.*”⁷⁶

A beköltöző ukrán lakosság etnikai kategorizációs gyakorlata némileg eltér a magyarokétól. Számukra a görög katolikus felekezet ukrán/ruszin vallás, így aztán a felekezeti és etnikai kategóriahatárok elválását a felekezeti és nyelvi attribútumok elválasztására redukálják le.

⁷³ Idős görög katolikus ukrán nő.

⁷⁴ Idős görög katolikus magyar nő.

⁷⁵ Külön érdekesség, hogy több idősebb magyar görög katolikus adatközlőnk is a falu nemesi múltjára hivatkozik a közösség önmeghatározása során, és ebből a szimbolikus erőforrásból a református lakosság sem rekeszti ki őket, holott a kismesek a faluban kizárólag a reformátusok közül kerültek ki.

⁷⁶ Idős görög katolikus magyar nő.

„Ez a falu olyan volt, hogy az idős emberek mind magyarul beszéltek. Ők nem voltak magyarok, egyszerűen csak ez egy olyan falu volt, hogy itt magyarul beszéltek. [...] Ukránok voltak, csak magyarul beszéltek... Vannak itt reformátusok is, ők szintén magyarul beszélnek. De ezek a mi szomszédjaink mind görög katolikusok voltak, de beszéltek magyarul.”⁷⁷

„A görög katolikusok között is vannak magyarok. Hogy mondjam, ők nem magyarok... vagyis görög katolikusok, csak egymás között magyarul beszélnek.”⁷⁸

A fenti idézetek többségéből már érzékelhető, hogy az etnikai és felekezeti kategorizáció nem feltétlenül az anyaországban, illetve a tömbben használt terminusok/fogalmak/jelentések mentén történik. A helyi „magyar” vagy „ukrán” terminusok nem elsősorban az etnikai, hanem inkább a vallási hovatartozást jelölik, így használatukat nem lehet egyértelműen megfeleltetni a nemzetiségi kategóriákkal. Sokszor az érzékelhető, hogy a felekezeti és etnikai kategóriák megnevezései – legalábbis a standard használathoz képest – „csereszabatosak”, így a református és a magyar, illetve a görög katolikus és az ukrán sokszor, de nem kizárólagosan egymással megfeleltethető. Így aztán Gödényházán „görög” és „magyar” templom van, illetve a faluban „ukránok” és „reformátusok” laknak.

„Ez nem egy nagy falu, de nemzetiségekből van elég. Vannak ukránok is, reformátusok is. Sose volt ezzel gond.”⁷⁹

A fentiek következtében az etnikai és felekezeti terminusok sokszor keveredő értelmű megadása mellett a beszélt vagy használt nyelv megadása fontos információ az etnikai orientáció, az identitás árnyalatai szempontjából.

Következtetések

A kárpátaljai magyar szórvány etnikai kontaktzónaként kiváló példa az etnikai kategorizáció komplexitásának megragadására. Az elmúlt évszázadokban lezajlott etnikai folyamatok – amelyek közül elsősorban a különböző migrációs hullámokat, továbbá a mindenkori hatalmi viszonyokba ágyazott asszimilációs folyamatokat emelnénk

⁷⁷ Idős görög katolikus ukrán nő.

⁷⁸ Idős görög katolikus ukrán nő.

⁷⁹ Idős görög katolikus ukrán nő.

ki – olyan vegyes élethelyzetekkel jellemezhető, multietnikus régiót hoztak létre, ahol a hagyományostól eltérő, a tömbben vagy az anyaországban szokatlan etnikai kategóriák a hétköznapiak részei. E vegyes közegben az etnikai kategorizáció különböző formái (a külső és az önidentifikáció egyaránt) a társadalmi élet fontos tényezői, és átszövik a mindennapokat.

A vegyesség egyik legfontosabb következménye – ahogyan más, kulturális értelemben vett határtérsegekben is –, hogy az etnicitás szituatív és társadalmi viszonyokba ágyazott.⁸⁰ A kárpátaljai szórványon belül Gődényházára, illetve az ugocsai nyelvhatár vidékére fókuszálva első pillantásra úgy tűnhet, hogy az etnikai és felekezeti határok együtt mozognak, valójában azonban mind a helyi tapasztalatok, mind a statisztikai adatok azt mutatják, hogy az etnikai, a nyelvi és a felekezeti hovatartozás gyakran elválik egymástól – elsősorban a görög katolikus népesség esetében. Mindezek eredményeként jelentős különbségek tapasztalhatók az egyes etnikai klasszifikációs rendszerek, elsősorban az önbevallás és a külső minősítés között.

Terepkutatásunk alapján az etnikai kategorizálásban, valamint a klasszifikációs rendszerek közötti eltérésekben az alábbi tényezők játszzák a legfontosabb szerepet.

1. *Felekezeti hovatartozás.* Ahogy az a környező ugocsai falvakban is megfigyelhető, az etnikai kategorizációban a legfontosabb alapvetés, hogy a reformátusok magyarok, habár a vegyes házasságok terjedésével már ez az összefüggés is csökkenőben van. Ugyanakkor a görög katolikus=ukrán tézist általában valamivel árnyaltabban fogalmazzák meg a helyiek.

2. Ez az árnyaltság elsősorban a *nyelvtudás, a nyelvhasználat* megjelölésében jelentkezik. A magyar nyelvhasználat megjelölése fontos információ helyben az etnikai orientációt illetően is.

3. *Külső kategóriák internalizálása.* A beszélgetésekből, valamint a külső minősítés folyamatából kiderül, hogy a csehszlovák és a szovjet időszakban ruszinnak, majd ukránnak minősített görög katolikusok egy része az idők során azonosult a szovjet időszakban a „paszportba” bejegyzett ukrán nemzetiséggel. Mindezt erősítette, hogy a helyi református közösség is gyakran ukránként emlegette és

⁸⁰ Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996/1. 3–25.

emlegeti a görög katolikusokat (a nyelvi kompetenciától függetlenül). A magyar nyelvi közösségen belül a – felekezeti, illetve esetenként a nemzetiségi alapú – határok fenntartása egyben a görög katolikus magyaroknak a magyarságból való szimbolikus kirekesztését is jelenti. Ez a jelenség azonban szintén szituatív, amit mi sem példáz jobban, minthogy a helyi magyarság szervezőemberei között többen is görög katolikusok.

4. A falun belül, az etnikai és felekezeti határok jelentőségének csökkenésével, a különbségtermelés új dimenziói jelentek meg, ami – helyenként felülírva a tradicionálisan legfontosabb felekezeti határokat is – az *autochton–allochton kettősségben* manifesztálódik. Ugyanakkor az *autochton–allochton* határ flexibilitását, esetlegességét jól érzékelteti a falut behálózó, az újonnan betelepődők és a – részben görög katolikus, részben református; részben magyar, részben ukrán nyelvi preferenciájú – „őslakosok” között megkötött vegyes házasságok sokasága.

5. Az etnikai kategorizáció működésének feltárását nehezíti, hogy a helyben használt *etnikai terminusok egyben felekezeti terminusok* is, és mint ilyenek „csereszabatosak”. Mindez tovább fokozza az etnikai kategorizációs rendszerek komplexitását és bizonytalanságát.

A tanulmányban bemutatott, az ugozsai nyelvhatár jelentős részét jellemző klasszifikációs rendszerek működési mechanizmusa rendkívül összetett, korántsem egységes és nem állandó. Külső, elsősorban politikai változások, az egymással vetélkedő nemzetépítések, vagy egyes nemzetpolitikai lépések (mint amilyen például a görög katolikusok ukránná minősítése, vagy napjainkban a magyarországi egyszerűsített honosítás) jelentősen befolyásolták és befolyásolhatják az identifikáció és kategorizáció jellemzőit.

Felhasznált irodalom

- Ahmed, Patricia – Feliciano, Cynthia – Emigh, Rebecca Jean: Internal and External Ethnic Assessments in Eastern Europe. *Social Forces*, 2007/1. 231–255.
- Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.
- Arel, Dominique: Interpreting “Nationality” and “Language” in the 2001 Ukrainian Census. *Post-Soviet Affairs*, 2002/3. 213–249.
- Aschauer, Wolfgang: Etnikai térképezés és etnopolitika. Magyarország és a magyarok példája. *Föld és Ember*, 2009/1–2. 37–61.
- Aspinall, Peter: The conceptualisation and categorisation of mixed race/ethnicity in Britain and North America: Identity options and the role of the state. *International Journal of Intercultural Relations* 2003/27. 269–296.
- Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996/1. 3–25.
- Bendász István – Koi István : *A munkácsi Görög katolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Főiskola, 1994.
- Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.
- Botlik József: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1997.
- Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1993.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.
- Brunsma, David: Interracial Families and the Racial Identification of Mixed-Race Children: Evidence from the Early Childhood Longitudinal Study. *Social Forces*, 2005/2. 1131–1157.
- Bura László: A keleti szertartású kereszténység múltja és jelene Szatmárban. Magyar görög katolikusok a Szamosháton (Szatmár megyében). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2001/3–4. 103–120.
- Csernicskó István – Molnár József: Valós és/vagy konstruált valóság az ukrainai népszámlálásokban. *Regio*, 2015/3. 46–79.
- Dave, Bhavna: Entitlement through numbers: nationality and language categories in the first post-Soviet census of Kazakhstan. *Nations and Nationalism*, 2004/4. 439–459.
- Domokos Vera: Etnikai és felekezeti elhatárolódás a naptárváltás tükrében. In: Beregszász Anikó – Papp Richárd (szerk.): *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest–Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2005. 30–55.
- Eriksen, Thomas Hylland: *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press, 1993.
- Eröss Ágnes – Ferenc Viktória – Kovály Katalin – Orosz Sándor – Tátrai Patrik: Helyzetkép a kárpátaljai magyar szórványról. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest: BGA, 2020. 89–133.
- Fényes Elek: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben IV*. Pest: Trattner, 1839.
- Gesztai Zsófia: Mi és a másíkok. Felekezetek közötti konfliktus és vallási identitás Tiszabökenyben. *Tabula*, 2001/1. 34–59.

- Hires-László Kornélia: Etnikai kategóriák a beregszásziak mindennapi diskurzusaiban. In: Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többnyelvűség, regionalitás, nyelvoktatás*. Ungvár: RIK-U, 2017. 121–136.
- Hirsch, Francine: The Soviet Union as a work-in-progress: ethnographers and the category of nationality in the 1926, 1937, 1939 Censuses. *Slavic Review*, 1997/2. 251–278.
- Homišínová Mária: *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, 2008.
- Hoóz István: A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In: Hoóz István – Kepecs József – Klinger András: *A Baranyában élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Pécs – Budapest: MTA RKK – Baranya Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya – Állami Gorkij Könyvtár, 1985. 19–53.
- Horváth István: Az etnikai kategóriák és a klasszifikáció változó logikái – fogalmi rendszerezési kísérlet. *Erdélyi Társadalom*, 2006/2. 101–115.
- Ilyés Zoltán: A kalászi színjatszók esete a szlovák nyelvtörvénnyel. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 447–458.
- Jenkins, Richard: Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizáció és hatalom. In: Kántor Z. – Majtényi B. (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 127–147.
- Karácsonyi Dávid – Kocsis Károly – Kovály Katalin – Molnár József – Póti László: East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 2014/2. 99–134.
- Keményfi Róbert: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék, 1998.
- Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

- Kertzer, David – Arel, Dominique: Censuses, identity formation, and the struggle for political power. In: Kertzer, David – Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 1–42.
- Kiss Tamás: Asszimiláció és határ-megerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben. In: Apró István (szerk.): *Média és identitás 2*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2016. 47–88.
- Kocsis Károly: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe 1941, 1999*. Budapest: MTA FKI – MTA KKI, 2001.
- Kresz Mária – N. Fekete Magda – Kovári Zsuzsa – Göntér Zsuzsanna – Vagács András (1944): *Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya ugocsai kutató-táborának anyaga*. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, kézirat.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Lagzi Gábor: „Lengyelek, de másak”. *Lengyel kisebbségi közösségek a volt Szovjetunió területén és Lengyelország nemzetpolitikája*. Budapest: EÖKK, 2009.
- Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása (Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum)*. Budapest: Magyar Békeküldöttség, 1920.
- Marrow, Helen: To be or not to be (Hispanic or Latino): Brazilian Racial and Ethnic Identity in the United States. *Ethnicities*, 2003/4. 427–464.
- Molnár Eleonóra – Orosz Ildikó: Kárpát Panel – Kárpátalja gyorsjelentés 2007. In: Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk.): *Kárpát Panel 2007, gyorsjelentés. A Kárpát-medencei magyarok helyzete és perspektívái*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, 2007. 185–243.
- Nagel, Joane: Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture. *Social Problems*, 1994/1. 152–176.

- Nagy Lajos: *Notitiae politico-geographico-statisticae Hungariae, partiumque eidem adnexarum*. Buda, 1828.
- Orosz Ildikó: Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás szórványban. Kárpátaljai helyzetkép. *Regio*, 2001/4. 159–180.
- Papp Z. Attila: Az etnikai adatgyűjtés módszertana a Magyarországgal szomszédos országok népszámlálásaiban. *Statisztikai Szemle*, 2010/1. 5–28.
- Pilipkó Erzsébet: *Ütköző identitások*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2007.
- Qian, Zhenchao: Options: Racial/Ethnic Identification of Children of Intermarried Couples. *Social Science Quarterly*, 2004/3. 746–766.
- Song, Miri – Aspinall, Peter: Is racial mismatch a problem for young 'mixed race' people in Britain? The findings of qualitative research. *Ethnicities*, 2012/12. 730–753.
- Stewart, Michael: A roma/cigány „etnicitás” az antropológiai vizsgálódás homlokterében. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 33–47.
- Szabó István: *Ugocsa megye*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937.
- Tánczos Vilmos: „Hát mondja meg kend, hogy én mi vagyok!” A csángó nyelvi identitás tényezői: helyzetjelentés a 2011-es népszámlálás kapcsán. *Pro Minoritate*, 2012/ősz. 80–112.
- Tátrai Patrik: Asszimiláció vagy hibriditás? Értelmezési keretek a Zoborvidék etnikai átalakulásához. *Néprajzi Látóhatár*, 2017/1–4. 95–112.
- Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Erőss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 7–31.

Tátrai Patrik – Pálóczi Ágnes – Pásztor István Zoltán – Péntes János:
Etnikai besorolási gyakorlatok: a cigányság külső kategorizálását
befolyásoló tényezők. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*,
2017/2. 44–64.

Telles, Edward – Lim, Nelson: Does it Matter Who Answers the Race
Question? Racial Classification and Income Inequality in Brazil.
Demography, 1998/4. 465–474.

Udvari István (szerk.): *A munkácsi görögkatolikus püspökség
lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*. Nyíregyháza: Vasvári Pál
Társaság, 1990.

Urla, Jacqueline: Cultural politics in an age of statistics: numbers,
nations and the making of Basque identity. *American Ethnologist*,
1993/20, 818–843.

Veres Valér: The minority identity and the idea of the ‘unity’ of the
nation: the case of Hungarian minorities from Romania, Slovakia,
Serbia and Ukraine. *Identities: Global Studies in Culture and
Power*, 2015/1. 88–108.

ERŐSS ÁGNES*

Akik maradtak: pillanatfelvétel az otthon maradt közösségekről a kárpátaljai magyar szórványban

F utótűzként terjed a hír a szeptember végi napsütésben, hogy a vasárnapi mise után keresztelő lesz a római katolikus templomban Gyertyánligeten.¹ A második az évben. A családtagok autói konvojban érkeznek: elől egy cseh rendszámú sokmillióos terepjáró, amit egy magyar rendszámú, pár éves kocsi követ. A sort egy ukrán rendszámú kombi zárja. A keresztelés előtt álló gyermek édesapja feleségével évek óta Csehországban él, a gyermekeik is „kint” születtek, de a gyertyánligeti édesapának fontos volt, hogy fiait a szülőfalujában kereszteljék. Szülei pár éve költöztek „ki” Magyarországra, ők vezetik a magyar rendszámú autót. Az édesapa unokatestvérei az ukrán rendszámú autóval érkeztek. Szintén harmincas éveik elején járnak, egy-egy kivételtől eltekintve ők is Csehországban vállaltak munkát. A család aktív korú tagjai közül egy férfi maradt Gyertyánligeten, az egyik helyi bolt tulajdonosa. A templomból az ő emeletes házához hajtott a konvoj, ahol a keresztelő után összegyűlt a család a vasárnapi ebédre. „Karácsonyra visszavárunk titeket!” – hangzott el a búcsúzkodásnál.

*A szerző földrajzkutató, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, PhD. E-mail: eross.agnes@csfk.mta.hu

¹ A tanulmány írásához felhasználtuk az MMA által támogatott “A magyar közösség a rendszerváltás után Gyertyánligeten” című 0139-MMA-19-P számú projektben rögzített interjúkat. A tanulmányban szereplő adatközlők nevét és egyes életrajzi információkat a beazonosíthatóság elkerülése érdekében megváltoztattuk.

A fentihez hasonló jelenetek manapság megszokottak Kárpátalján. Ugyan a régiót hagyományosan magas vándorlási aktivitás jellemzi, azonban 2014 óta az ország elhúzódó politikai és gazdasági válsága nyomán a migráció nemcsak a résztvevők számát illetően nőtt, hanem a vándorlók összetételét és a vándorlás célországait tekintve is sokszínűbbé vált.²

2016-tól minden évben rendszeresen végzett terepmunkánk³ során magunk is tapasztaltuk a migráció számtalan jelét. Nem csupán arra gondolunk, hogy a helyi adatközlőinkkel a magyarság helyzetét feltárni hivatott beszélgetésekbe kivétel nélkül beszüremkedett a téma: jóformán minden családban volt legalább egyvalaki, aki külföldön dolgozott. A buszállomásokról napi/heti rendszeres járatok indulnak Prágába, Varsóba, Pozsonyba. A villanyoszlopokra ragasztott színes hirdetésektől a takaros új irodákig számtalan vállalkozás toboroz kárpátaljaiakat külföldi munkára. A vízügyintézésre szakosodott hivatalok és szolgáltatók irodái előtt tömegek gyülekeznek nyitáskor.

2018-ban kezdődött kárpátaljai szórványkutatásunk célja nem a szórványban élők migrációs sajátosságainak megismerése volt. Ugyanakkor a migráció hangsúlyosan megjelent a hétköznapi életéről készített interjúkban is, ezért mindenképp szükségét éreztük, hogy erről, a szórvány életét alapvetően meghatározó jelenségről áttekintést

² Kovály Katalin – Eröss Ágnes – Tátrai Patrik: „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 2017/2. 3–22.

³ 2016-ban a International Visegrad Fund által támogatott nemzetközi kutatás keretében vizsgáltuk az Euromajdant követő társadalmi változásokat Kárpátalján (l. Eröss Ágnes – Kovály Katalin – Tátrai Patrik: *Effects of the Ukrainian crisis in Transcarpathia: the Hungarian perspective*. (CMR Working Paper Series). Warsaw: CMR, 2016. 30.). 2017-ben a Bethlen Gábor Alap támogatásával zajlott a Summa 2017 kutatás, amely a Kárpátalján élő magyar közösség fő demográfiai jellemzőiről adott áttekintést (l. Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Eröss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 7–31.) Mindkét kutatás során több heti terepmunkát végeztünk különböző földrajzi, társadalmi, gazdasági, közigazgatási pozícióban lévő kárpátaljai településeken. 2018-ban és 2019-ben a kárpátaljai szórvány öt kiválasztott településén végeztünk kutatást, amelynek homlokterében az asszimilációs folyamatokat és az etnikai határfenntartás-határképzés kérdéseit vizsgáltuk. A kutatásról lásd Tátrai Patrik bevezető tanulmányát jelen lapszámban. Tátrai Patrik: A kárpátaljai magyar szórvány kutatása. *Regio*. 2020/1.

nyújtunk. Ehhez a SUMMA 2017 adatait és a szórványkutatás során készített interjúinkat, terepi tapasztalatainkat használtuk fel. Az írás fókuszában mégsem a migrációban résztvevők állnak. Épp ellenkezőleg: célunk azokra irányítani a figyelmet, akik helyben maradtak. Ők voltak a helyi adatközlőink, akik sokszor a családjukban egyedülként tartózkodtak otthon, akik az állandó és ideiglenes elvándorlás helyi hatásaival naponta szembesülnek, és akiknek elbeszéléséből kibontakoztak a migrációs történetek. Közülük sokan személyesen is megtapasztalták korábban a külföldi munkavállalás világát. Ennek a vándorlásban sok szálon érintett, de otthon maradt közösségnek a bemutatása mindezekig igen korlátozott figyelmet kapott a magyar nyelvű szakirodalomban. Kárpátalja vonatkozásában a tanulmány elsőként tesz kísérletet az aktuális kép felvázolására.

A tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ: melyek a kárpátaljai magyar szórvány migrációjának fő jellemzői a tömbhöz képest? Kik alkotják a szórványban az otthon maradt közösséget? Hogyan hat az intenzív migráció az otthon maradt családok és a települések, a közösség hétköznapijaira és életszervezésére?

A tanulmány három fő részből áll. A terepek és a módszertan bemutatását követően elsőként a SUMMA 2017 kutatásban nyert adatok alapján kívánunk képet adni arról, hogy mi jellemzi a kárpátaljai szórványmagyarság vándormozgalmát. Ezt követően áttekintést nyújtunk a migráció otthon maradt közösségekre gyakorolt hatásáról szóló nemzetközi és az Ukrajnával foglalkozó angol nyelvű szakirodalomról. A tanulmány harmadik része arra vállalkozik, hogy tereptapasztalatink alapján röviden bemutassa, hogy kik alkotják a helyben maradt népeiséget.

A vizsgálati terepek és a módszertan bemutatása

A tanulmány gerincét adó interjúk két egymást követő évben, 2018-ban és 2019-ben készültek három olyan terepen, amely a kárpátaljai magyar szórvány területi szempontú vizsgálatában három típust testesít meg.⁴ *Ungvár*, a megyeszékhely a településhierarchiában betöltött szerepéből fakadóan is mind intézményi ellátottság (oktatási, vallási, kulturális), mind

⁴ Bővebben a terepek kiválasztásáról lásd ebben a számban Tátrai Patrik: A kárpátaljai magyar szórvány kutatása. *Regio*. 2020/1.

munkahelyek tekintetében a megye egyéb részeihez képest kedvezőbb helyzetben van. Azonban a határ közelsége miatt innen is sokan érintettek a cirkuláris munkamigrációban és az oktatási migrációban. 2001-ben Ungváron 8124 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek és 7972-en (a város lakosságának mintegy 7%-a) magyar nemzetiségűnek, míg a SUMMA 2017 kutatás alapján a magyarok száma 5500 fő volt.⁵

A Nagyszőlősi járásban található *Gődényháza*, amely a szomszédos Tekeházával alkot egy közigazgatási egységet, központi funkciókkal, oktatási-nevelési intézményekkel egyáltalán nem rendelkezik. A korábban földművelésből, fazekasságból élő lakosok jó része a szocializmus időszakában a helyi kolhozban dolgozott, vagy Nagyszőlőstre ingázott. A rendszerváltást követően, a kolhoz felosztása után a helyi lehetőségek beszűkültek, a földművelést csak kevesen folytatták. Jelenleg munkalehetőség a közeli Nagyszőlősen adódik, ahová az üzemek által biztosított buszokkal vagy a reggel közlekedő iskolabusszal lehet eljutni, de nagyságrendekkel többen választják a külföldi munkavégzést. A faluban egy bolt működik, posta vagy egyéb közszolgáltatás nincs. 2001-ben az 592 állandó lakos 41%-a vallotta magát magyarnak. 2017-es felmérésünk szerint az akkorra 417 főre apadt lakónépesség 35%-át képezték magyarok.⁶

A Rahói járásban fekvő *Gyertyánliget* zsákfalú, amely közúton csupán a 12 kilométerre fekvő Nagybecskó felől közelíthető meg. Mindkét település életét meghatározta a 18., illetve a 19. században telepített nehézipar, amely családok generációi számára biztosított megélhetést és kiszámítható életpályát. A Szovjetunió felbomlását követően az üzemek pár éven belül bezártak. A munka nélkül maradt férfiak és nők külföldön kerestek megélhetést, túlnyomórészt Csehországban. Gyertyánligeten két ukrán mellett egy katolikus magyar óvoda és egy általános iskola működik. Az oktatási intézményeken kívül helyben a hét három napján üzemelő posta, az erdészet és a néhány családi tulajdonú bolt kínál munkalehetőséget. 2018-ban teljesen megszűnt a helyközi tömegközlekedés, vagyis még a Nagybecskóra való bejutás is csak egyénileg (stoppolással, bérelt autóval, kerékpárral) oldható meg, amely anyagilag is rendkívül

⁵ Tátrai és tsai, 2018. 27.

⁶ Tátrai és tsai, 2018. 28.

megterhelő.⁷ A helyi ukrán/ruszin többség mellett a magyarok száma a legutóbbi népszámlálás szerint 491 fő, aránya 14,5%-re tehető a 3392 lakosú községben. A SUMMA 2017 felmérés 441-re becsülte a magyarok számát.⁸

2018-ban összesen 78 félig strukturált interjút rögzítettünk, ebből 26-ot Ungváron, 29-et Gödényházán és Tekeházán, 23-at Gyertyánligeten és Nagybecskón. 2019 szeptemberében további hét félig strukturált és életútinterjú készült Gyertyánligeten hólabda módszerrel. Az egyházi vezetőkkel, politikusokkal készült strukturált, félig strukturált elitinterjúk mellett, főként a két kisebb településen, a helyi magyar közösség meghatározó tagjaival, véleményformálóival rögzített beszélgetések személyes életút- és családtörténeti interjúk is egyben. A terep sajátossága, hogy az aktív korú férfiak túlnyomó többsége külföldön tartózkodik, így csak azokat tudtuk megkérdezni, akik terepmunkánk időpontjában épp otthon tartózkodtak, és vállalkoztak a beszélgetésre.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az általunk vizsgált települések mindegyike sajátos migrációs mintázatokkal rendelkezik.⁹ Az alább bemutatandó általános folyamatok mögött számtalan egyéni-családi történet létezik, amelyek állandó változásban vannak belső és külső tényezők függvényében, ezért munkánkat pillanatfelvételnak tekintjük, szükségeszerű általánosításokkal.

⁷ 2019-ben egy útra a Gyertyánliget–Nagybecskő fuvar 30 hrvnya volt, de Rahóra már 100 hrvnyát kérnek. Összehasonlításképp: egy átlagos nyugdíj Gyertyánligeten (és Kárpátalján) 1500 hrvnya.

⁸ Tátrai és tsai, 2018. 28.

⁹ Vö. Toma Stefánia – Fosztó László: Returnees and their neighbours: migration of the Romanian Roma, networks, social distance, and the local development. *Review of Sociology*, 2018/4. 37–60.

Migráció a kárpátaljai szórványból a statisztikai adatok és a tereptapasztalatok tükrében

A kelet-ukrajnai konfliktussal összefüggő politikai-gazdasági válság a kárpátaljai magyarság migrációs aktivitását is megnövelte. A SUMMA 2017 felmérés alapján a külföldre áttelepedő magyarok száma 2014-től kezdve megugrott, valamint a – már korábban is igen jelentős – ideiglenes migráció volumene is nőtt.¹⁰

A kárpátaljai magyar szórványok migrációjának vizsgálatokor a következőket feltételeztük: (1) mivel a szórványban élő magyarok kapcsolathálójában nagy súlyt képviselnek a többségiek, migrációs stratégiáik is a többségi ukránokéhoz hasonlóan alakulnak; (2) ugyanakkor a meglevő magyar hálózatokon keresztül is jelentős a kiáramlásuk.¹¹ E két tényező következtében úgy gondoltuk, hogy (3) a szórványt a tömbhöz viszonyítva magasabb kivándorlási értékek, (4) valamint a tömbtől eltérő célszágok jellemzik. A SUMMA 2017 adatai alapján mindez a mobilitás elsősorban a külföldre irányuló kitelepedésben tükröződik látványosan,¹² míg az ideiglenes migráció hasonló arányban érintette a szórványt, mint a tömböt: a szórvány lakosságának 77,8%-a volt távol 2016-ban legalább egy hónapig, szemben a tömb 78,4%-ával.

Terepbejárásunk során elhagyott, üresen álló vagy eladónak jelölt házakat leginkább Gödényházán találtunk, míg Gyertyánligeten új építkezéseket és számos felújított házat is láthattunk. Mindkét településen úgy nyilatkoztak, hogy évente 2-5 magyar család települ ki részben vagy egészben, de interjúink is azt erősítették meg, hogy inkább az időszakos, cirkuláris, nemenként és korcsoportonként szelektív vándorlás a jellemző e falvakban.

A szórványban valamivel magasabb a nők munkavállalói migrációs aktivitása: az ideiglenesen külföldön tartózkodók 42,4%-át teszik ki, szemben a tömb 40,2%-os mutatójával. Míg a férfiak ideiglenes migrációja 20 éves koruktól kezdődően 60 éves korig

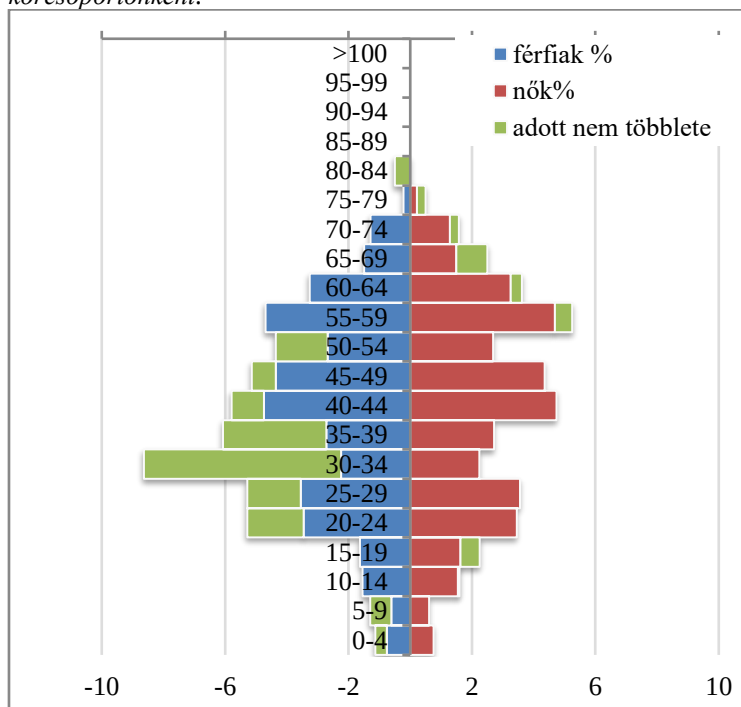
¹⁰ Tátrai Patrik – Molnár József – Molnár D. István – Kovály Katalin – Eröss Ágnes – Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: A migrációs folyamatok hatása a kárpátaljai magyarok számának alakulására. *Metszetek*, 2018/1. 5–29.

¹¹ Vö. Kiss Tamás: Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2012/1. 24–48.

¹² L. Tátrai és Molnár tanulmányát jelen lapszámban.

bezárólag egyenletesen magas, addig a nők esetében korcsoportonként hullámzó a migrációs aktivitás, amely vélhetőleg igazodik a gyermekvállaláshoz, majd a későbbiekben a nagyszülői szerephez. Az idősebb korosztályok esetén a huzamosabb külföldi tartózkodást feltehetően nem elsősorban a munkavállalás, hanem egyéb célok, például a már áttelepedett gyerekeknek való segítségnyújtás (például az unokákról való gondoskodás) magyarázza (1. ábra).

1. ábra: A 2016-ban legalább egy hónapot külföldön tartózkodók korfája a kárpátaljai magyar szórványban, nemenként és 5 éves korcsoportonként.

Forrás: SUMMA 2017. Szerkesztette Molnár József.

A célországokat tekintve is számottevő különbségeket találunk tömb és szórvány között. Magyarország részesedése mind az állandó, mind az ideiglenes migrációt tekintve jóval magasabb a tömbben. Bár

a szórványban is Magyarország a legnépszerűbb célpont, mégis valamivel gyakrabban választanak távolabbi országokat, illetve a szláv nyelvű országok (például Csehország, Lengyelország, Szlovákia, Oroszország) részesedése is magasabb – igazodva a többségek migrációs célpontjaihoz (1. táblázat).

1. táblázat: Az állandó és ideiglenes migráció célországai a kárpátaljai magyar tömbben és szórványban (%)

Célország	állandó migráció		ideiglenes, összesen		ideiglenes, férfiak		ideiglenes, nők	
	tömb	szórvány	tömb	szórvány	tömb	szórvány	tömb	szórvány
Magyarország	88,8	55,8	64,5	61,9	61,1	54,6	69,5	71,8
Csehország	2,0	11,9	22,4	22,2	23,6	25,7	20,7	17,5
Németország	2,2	6,5	5,8	5,6	6,7	7,5	4,6	2,9
Nagy-Britannia	4,0	6,1	1,3	2,2	1,5	2,7	1,2	1,6

Forrás: SUMMA 2017 adatai

Az adatelemzés mellett interjú tapasztalataink is megerősítették, hogy a szórványban élők között Csehország, illetve az egyéb nyugat-európai országok a népszerűbb célpontok. Beszélgetéseink alapján sokan osztálytársak, barátok, szomszédok révén jutnak el első külföldi munkahelyükre. Tekintve, hogy a szórványban sokkal nagyobb felületen érintkezik a helyi magyarság a többségi társadalommal, jellemzőek az etnikailag vegyes barátságok, így az itteni magyarok az ukránok migrációs hálóra csatlakozva vállalnak külföldi munkát. Ekképpen az általunk vizsgált terepeken, de különösen Gyertyánligeten, Csehország volt az elsődleges munkavállalási célpont a magyarok körében is. A migrációs hálózatok mellett ebbe az irányba hat az ott elérhető, magyarországinál magasabb bérszínvonal és (a tömbhöz képest) magabiztosabb ukrán nyelvtudás és szláv nyelvi kompetenciák.

A migrációban résztvevők vizsgálata egyben rávilágít arra is, hogy kik hiányoznak otthonról. Egyrészt egyre több család telepedik át a határ túloldalára véglegesen, aminek eredménye a települések

lakosságának csökkenése, elöregedése. Másrészt hiányoznak a munkaképes korú férfiak, akik a munkamigrációban részt vevők zömét alkotják. Bár a nők körében is viszonylag magas a külföldi munkavállalás, a helyi társadalmi normák és a hagyományos nemi szerepeknek megfelelő munkamegosztás továbbélése ¹³ (férfi a kenyérkereső, nő a háztartásvezető és családgondozó) miatt mégis főként ők vannak jelen a vizsgált terepeken.

A migráció hatása a kibocsátó társadalomra

A szakirodalom sokrétűen dolgozza fel a migráció hatásait az otthon maradt közösségekre, amelyeket alapvetően két nagy kategóriába: a gazdasági és a társadalmi következmények közé sorolhatunk. Természetesen ezek nem választhatók élesen szét, hiszen kölcsönös kapcsolatban állnak és alakítják egymást.

A gazdasági következmények tárgyalásakor kiemelt figyelem hárul a hazautalásokra, amely összegek egyrészt közvetlenül segítik a likviditási problémák megoldását a családok és közösség szintjén, de egyes országokban a nemzetgazdaság számára is jelentős forrást biztosítanak. Ugyanakkor a migráció elszívhatja a munkaképes fiatalokat, ami akár már rövidtávon is súlyos kihívást jelenthet a kibocsátó régió munkaerőpiacán. A szakemberek, egészségügyi alkalmazottak, orvosok és egyéb, magasan képzettek elvándorlása komolyan károsíthatja a kibocsátó társadalmat, strukturális és területi egyenlőtlenségeket (f)okozva. Az általunk vizsgált terepeken már jelentkezett a szerkezeti munkaerőhiány, mind az ipar, mind a közszolgáltatások (oktatás, egészségügy) terén. Utóbbi esetében az a magyarországi nemzetpolitikai intézkedés sem tudta ellensúlyozni a folyamatot, amely fizetéskiegészítést biztosít azoknak, akik a magyar közösséggel magyar nyelven foglalkoznak. ¹⁴ A falusi és városi szórványtelepüléseket egyaránt súlyosan érinti a pedagógushiány, mivel a szórványban a magyar tanítási nyelvű iskolák olyan pedagógust tudnak alkalmazni, aki az államnyelvet is magas szinten

¹³ Lásd erről részletesen Dickinson, Jennifer: Gender, work and economic restructuring in a Transcarpathian (Ukraine) village. *Nationalities Papers*, 2005/3. 387–401.

¹⁴ Tátrai, Patrik – Erőss, Ágnes – Kovály, Katalin: Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2017/3. 203–218.

beszéli. Így azok, akik Magyarországon vagy a magyar nyelvű (tanár)képzést nyújtó ungvári vagy beregszászi felsőoktatási intézményekben végeztek, a szórványban akkor jöhetnek számításba utánpótlásként, ha magabiztos ukrán nyelvismerettel is rendelkeznek.

A migráció társadalmi következményei igen sokrétűek. Ezek közül is kiemelkedik annak a vizsgálata, hogy a migráció hogyan hat a családok életére. A szülő(k) távollétének a gyermekek pszichoszociális fejlődésére gyakorolt hatásáról, illetve a transznacionális gondoskodási láncok¹⁵ kialakulásáról, az ápolás és gondoskodás megszervezésének határokon és generációkon átívelő, társadalmi nemi szerepekre érzékeny mintázatairól egyre növekvő számú kutatás lát napvilágot.¹⁶

Az Ukrajnával foglalkozó nemzetközi szakirodalomban nagy figyelem hárul a migrációban részt vevők demográfiai jellemzőire, vagy az ukrainai migránsok útkeresésére, integrációjára, alkalmazkodására a befogadó társadalomban.¹⁷ Jóval kevesebb

¹⁵ Blaskó Zsuzsa: Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *Socio.hu*, 2016/1. 71–88; Váradi Monika Mária: Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 13–42.

¹⁶ Bastia, Tanja: Women's migration and the crisis of care: grandmothers caring for grandchildren in urban Bolivia. *Gender and Development*, 2009/3. 389–401.; Parreñas, Rhacel Salazar: Transnational Fathering: Gender Conflicts, Distant Disciplining and Emotional Gaps. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2008/7. 1057–1072.; Parreñas, Rhacel Salazar: *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*. Stanford: Stanford University Press, 2005.; Pantea, Maria-Carmen: Grandmothers as main caregivers in the context of parental migration. *European Journal of Social Work*, 2012/1. 63–80.; Fiałkowska, Kamila: Remote fatherhood and visiting husbands: seasonal migration and men's position within families. *Comparative Migration Studies*, 2019/2. <https://org/10.1186/s40878-018-0106-2>.

¹⁷ Keryk, Myroslava: 'Caregivers with a Heart Needed': The Domestic Care Regime in Poland after 1989 and Ukrainian Migrants. *Social Policy and Society*, 2010/3. 431–441.; Toruńczyk-Ruiz, Sabina: Neighbourhood Ties and Migrant Networks: The Case of Circular Ukrainian Migrants in Warsaw, Poland. *Central and Eastern European Migration Review*, 2014/1. 41–62.; Kindler, Marta: A 'Risky' Business? *Ukrainian Migrant Women in Warsaw's Domestic Work Sector*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.; Vianello, Francesca Alice: Migration of Ukrainian Nationals to Italy: Women on the Move. In: Fedyuk, Olena

elemzés foglalkozik azzal, hogy a vándorlás hogyan érinti az otthon maradt családokat, társadalmat, holott például Libanova és Malynovska 2012-es jelentése legalább 200 ezerre becsüli azon kiskorúak számát, akiknek legalább egy szülője külföldön dolgozik. Különösen a kisvárosi és falusi terekben, ahol hiányzik a megfelelő szociális ellátóhálózat, a nagyszülők vagy idősebb családtagok felügyeletére bízott gyermekek gyakran izolálódnak vagy elhanyagolják őket.¹⁸

A hátrahagyott gyerekek kérdése átvezet az ukrain migrációval foglalkozó szakirodalom másik nagy területére, a nők vándorlására, amely mélységesen átpolitizált téma. A gyermeküket és családjukat “elhagyó” migráns nőkről szőtt, előítéletekkel terhes beszédmódot Ukrajnában gyakran szembeállítják a családjáról gondoskodó, otthon háztartást vezető anya képével.¹⁹ Mindez kiváltképp azért visszatetsző, de legalábbis elgondolkodtató, mert a rendszerváltás után a női migránsok jelentős része épp azért vállalta a külföldi munkát, hogy azzal biztosítsa családját otthoni megélhetését, vagyis helyben, szülőföldön boldogulását.²⁰ A helyben maradás és a migráció tehát kölcsönösen függenek egymástól: egyesek otthon maradását mások távozása (pontosabban az általuk hazautalt pénz) teszi lehetővé.

Ukrajnában, hasonlóan más térségbeli országokhoz, a szocializmus idején követendőnek tekintett kétkeresős családmódel súlyos válságba került a rendszerváltás okozta gazdasági összeomlás miatt, amely újra előhívta a korábbi, hagyományosabb, egykeresős családfenntartói mintákat. Jelentős feszültséget okozott az elképzelt modell és a valóság között, amikor a nők kerültek kenyérkeresői

– Kindler, Marta (eds): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham: Springer (IMISCOE Research Series), 2016. 163–178.

¹⁸ Libanova, Ella – Malynovska, Olena: *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe*. 2012.
<https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8821&langId=sl>

¹⁹ Fedyuk, Olena: *The Gender Perspective in Ukrainian Migration*. In: Fedyuk, Olena – Kindler, Marta (eds): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham: Springer (IMISCOE Research Series), 2016. 73–89; itt: 73–89.

²⁰ Morokvasic, Mirjana: ‘Settled in mobility’: engendering post-wall migration in Europe. *Feminist Review*, 2004/77. 7–25.

pozícióba.²¹ A családjuk megélhetését külföldi munkavállalással biztosítani próbáló nők migrációja ráadásul (főleg az 1990-es években) erősen stigmatizált volt: a kárpátaljai Felsőapsán például általános volt az a vélekedés, hogy Csehországba csak prostituálnak mehet egy ukrainai nő.²²

Az otthon maradt közösségek vizsgálata: az értelmezési keretek rövid áttekintése

A migrációval foglalkozó kutatások sokáig figyelmen kívül hagyták annak vizsgálatát, hogy mi hat a migráció ellenében, vagy épp szól a maradás mellett, kik alkotják az otthon maradt társadalmat, és mi jellemzi az ő életüket.²³

A szakirodalom a migrációban részt nem vevő, otthon maradó közösség megnevezésére különböző kifejezéseket használ. Az egyik a hátrahagyott („left-behind”) jelző,²⁴ amely kritikusai szerint azt sugallja, hogy az otthon maradók mintegy korlátozott cselekvési és döntési képességgel rendelkező passzív elszenvetői a migrációnak.²⁵ Mások a maradók (stayers) kifejezést használják, ami határozottan több cselekvési és döntési szabadságot tulajdonít ennek a csoportnak.²⁶ A szakirodalomban elterjedt még az immobilis

²¹ Palenga-Möllenbeck, Ewa – Lutz, Helma: Fatherhood and Masculinities in Post-socialist Europe: The Challenges of Transnational Migration. In: Kilkey, Majella – Palenga-Möllenbeck, Ewa (eds.): *Family life in an Age of Migration and Mobility. Global perspectives through the life course*. London: Palgrave MacMillen, 2016. 213–236.

²² Dickinson, 2005.

²³ Schewel, Kerylin: Understanding Immobility: Moving beyond the mobility bias in migration studies. *International Migration Review*, 2019. <https://org/10.1177/0197918319831952>

²⁴ Toyota, Mika – Yeoh, Brenda – Nguyen, Liem: Bringing the ‘left behind’ back into view in Asia: a framework for understanding the ‘migration–left behind’ nexus. *Population, Space and Place*, 2007/3. 157–161.

²⁵ Jónsson, Gunvor: Non-migrant, sedentary, immobile, or ‘left behind’? Reflections on the absence of migration. In: Abdalla, Mustafa – Barros, Denise Dias – Berthet, Marina (eds.): *Spaces in Movement. New Perspectives on Migration in African Settings*. Köln: Rüdiger Köppe Verlag, 2014. 145–164.

²⁶ Hjältn, Anna: The ‘Stayers’: Dynamics of Lifelong Sedentary Behaviour in an Urban Context. *Population Place and Space*. 2014/6. 596–580.

kifejezés,²⁷ amely – a mobilitás/immobilitás fogalompár használatával – a migráció témáját az új mobilitási paradigma elméleti keretében értelmezi.²⁸ Mata-Codesal viszont arra mutat rá, hogy az immobilitás nagyon különböző élethelyzeteket fed le, és így elkendőz(het)i a helyben maradás fajtái, körülményei közt meglévő néha igen jelentős különbséget. Ezért ő tanulmányaiban a ‘staying put’ kifejezést használja, amit magyarra talán helyben maradónak fordíthatnánk.²⁹

A migráció, illetve a helyben maradás közti egyéni döntéseket Carling a migrációra törekvés (aspiration) és az arra való képesség (ability) dimenziójában értelmezi. Vélekedése szerint a migráció akkor jön létre, ha az egyén törekszik a mobilitásra, és rendelkezik az ehhez szükséges képességekkel is. Amennyiben hiány mutatkozik valamelyik tényező tekintetében, akkor beszél immobilitásról, amelynek két alapvető formáját írja le. A kényszerű (involuntary) immobilitás esetén az egyén szeretne részt venni a migrációban, de erre nincs lehetősége (például nem rendelkezik vízzummal vagy elég anyagi fedezettel). Ezzel szemben az önkéntes (voluntary) immobilitás azokra jellemző, akik rendelkeznek a migrációhoz szükséges képességekkel, mégsem vágnak arra.³⁰ De Haas tanulmányában az ability helyett a capability terminust javasolta, ami az egyén nagyobb cselekvési terét sugallja.³¹ Ezt a modellt Schewel 2019-es tanulmányában kiegészítette egy negyedik lehetőséggel, amelyet beletörődőnek (acquiescent) nevez, és azokat az élethelyzeteket írja

²⁷ L. pl. Czibere Ibolya – Kovács Imre: Községekben élő immobil fiatalok. *Metszetek*, 2019/3. 3–22.

²⁸ L. erről részletesen Váradi, 2018. 20–22.

²⁹ Mata-Codesal, Diana: Ways of staying put in Ecuador: Social and embodied experience of mobility-immobility interactions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2015/14. 2274–2290.

³⁰ Carling, Jørgen: Migration in the Age of Involuntary Immobility: Theoretical Reflections and Cape Verdean Experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2002/1. 5–42.

³¹ De Haas, Hein: *Migration and Development in Southern Morocco: The Disparate Socio-Economic Impacts of out-Migration on the Todgha Oasis Valley*. Nijmegen: Radboud University, 2003.

le, amikor valakinek sem képessége, sem vágya nincs a földrajzi mobilitásra.³²

Schewel ugyanakkor kiemeli, hogy ezek a modellek még mindig a mobilitás szempontjából közelítenek a témához, és nem magyarázzák meg azok viselkedését, döntéseit, akik minden „racionális” érv ellenére mégiscsak immobilak maradnak, sőt, vágnak az otthon maradásra.³³ Ezért arra ösztönöz, hogy az immobilitást két perspektívából közelítsük meg: egyrészt mint a strukturális keretek által korlátozott migrációs képességek eredményét, másrészt mint a maradásra törekvést. Elemzésében kísérletet tesz arra, hogy három tényező köré gyűjtse össze azokat az érveket, amelyek saját kutatásai és az általa elemzett szakirodalom alapján a helyben maradásra, a tudatos és önként vállalt immobilitásra ösztönöznek sokakat. Az első tényezőt fordíthatjuk megtartónak (retain), amelyek a helyben maradást teszik vonzóvá az egyén számára (például a családi kötelek). A második tényezőcsoportot nevezhetjük taszítónak (repel), amelyet épp ellenkezőleg, a migráció esetleges célterületével, az ottani nehézségekkel, a várható körülményekkel kapcsolatos negatív érzelmek, vélekedések táplálnak (például a rosszabb lakhatási körülmények, a szennyezett levegő). A harmadik csoport egyfajta belső kényszer (internal constraints), amely figyelembe veszi az egyén pszichés állapotát és sajátosságait, elismerve azt, hogy sokak számára nem vonzó a mobilitás, sokkal inkább vágnak a helyben maradásra.³⁴

Az otthon maradt népesség csoportosítására mind Cohen,³⁵ mind Mata-Codesal³⁶ javaslatot tesz. Míg az előbbinél a csoportosítás szempontja a gazdasági státus a helyi közösségben (marginalizált, az átlagosan élő és a sikeres háztartások), addig az utóbbi a maradókat a

³² Schewel magyarázata szerint azért választotta az acquiescent kifejezést, mert annak latin eredetije arra utal, hogy valaki nem áll ellen a kényszernek, vagyis elfogadja a helyben maradást. L. Schewel, 2019. 8.

³³ Vö: Mata-Codesal, Diana: Is It Simpler to Leave or to Stay Put? Desired Immobility in a Mexican Village.” *Population, Space and Place*, 2018/4. <https://org/10.1002/psp.2127>.

³⁴ Schewel, 2019. 12–17.

³⁵ Cohen, Jeffrey: Migration and “Stay at homes” in Rural Oaxaca, Mexico. Local expression of global outcomes. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 2002/2. 231–259.

³⁶ Mata-Codesal, 2018.

maradásra való szándék (aspirációk) szerint kategorizálja (vagyott immobilitás, elfogadó és véletlenszerűen maradó). Az otthon maradó társadalmat elemző tanulmányok is rávilágítanak arra, hogy az elvándorlás és a helyben maradás egymást kölcsönösen mozgásban tartó és kiegészítő, együtt és egymás kölcsönhatásában értelmezhető jelenségek.³⁷ Cohen elemzésében illusztrálja, hogy a helyben jól boldoguló családok megélhetésének is része a mobilitás: áruikat a nagyvárosban adják el, gyakran a háztartás egyes tagjai ott vállálnak bér munkát, vagy éppen a külföldön dolgozó férfiak munkaerőjét pótolják helyben.³⁸ A marginalizált háztartások pedig sok esetben azért kerültek vagy ragadtak meg ebben a helyzetben, mert nem rendelkeznek elég tőkével ahhoz, hogy vállalni tudják a migráció költségét, ami korábban lehetővé tette a család egyes tagjainak helyben maradását. Mindebből a migráció és az immobilitás időbeli dinamikája is következik: az egyén és a háztartás életében is vannak/lehetnek mobil és immobil periódusok. Így tehát „az immobilitás úgy is meghatározható, mint folytonosság az egyén tartózkodási helyében egy adott időtávban. Az immobilitás soha nem abszolút, mert minden egyén mozog bizonyos értelemben mindennapi élete során; térbeli és időbeli keretekhez képest inkább viszonylagosnak tekinthető”.³⁹

Az immobilitás ezer szállal kötődik a társadalmi nemekhez (gender). A migrációval foglalkozó szakirodalom külön szeletét képezi a migráció társadalmi nemi szerepekre gyakorolt hatásának vizsgálata.⁴⁰ Az eddigi kutatások egyik megállapítása szerint a férfiak elvándorlása csupán korlátozott hatással van ezen nemi szerepek

³⁷ “Az immobilitás jelentősége csak akkor érthető meg teljes egészében, ha a mobilitással együtt értelmezzük.” L. Mata-Codesal, 2015. 2.

³⁸ Cohen, 2002.

³⁹ Schewel, 2019. 17.

⁴⁰ Fedjuk, Olena: Growing up with Migration: Shifting Roles and Responsibilities of Transnational Families of Ukrainian Care Workers in Italy. In: Kontos, Maria – Bonifacio, Glenda (eds.): *Migrant Domestic Workers and Family Life: International Perspectives*. New York: NY Palgrave Macmillan, 2015. 109–129.; Parreñas, Rhacel Salazar: The Gender Revolution in the Philippines. Migrant Mothering and Social Transformations. In: Eckstein, Susan – Najam, Adil (eds.): *How Immigrants Impact Their Homelands*. Durham: Duke University Press, 2013. 191–212.

alakulására, sőt, akár meg is erősítheti a hagyományos társadalmi viszonyokat.⁴¹ Mások arra jutottak, hogy a férfiak elvándorlása „teret biztosít a nőknek, hogy újraalakítsák a társadalmi nemi viszonyokat, növelve a döntéshozó erejüket és a javak felett gyakorolt ellenőrzést”.⁴² További példák igazolták, hogy férfi partnerük távollétében a nők nagyobb hatalommal rendelkeznek saját és családjuk ügyeinek intézésében, a döntéshozatalban. Ez a megnövekedett felelősség felruházhajtja a nőket olyan többleterővel, aminek birtokában kezdeményezhetik családon és közösségen belüli pozícióik újraosztását.⁴³ Ugyanakkor fokozott stresszt is okozhat mindez, és így előfordulhat, hogy a nők mégis erőtlennek vagy eszköztelennek érzik magukat a hagyományos szerepek megváltoztatásához.⁴⁴

Az otthon maradt népesség bemutatása: kényszerek, vágyak, választások

Ebben a fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy a három különböző méretű és eltérő helyzetben lévő településen rögzített interjúk alapján egyfajta csoportosítással áttekintést adjunk a kárpátaljai magyar szórvány otthon élő népességéről. A csoportosításban elemzési szempontként felhasználjuk a Carling, illetve de Haas által javasolt migrációra való képesség és az arra való törekvés (capability/aspiration modell) értelmezési keretét, valamint Schewel a váglyott helyben maradás/immobilitás tényezőit (megtartó, taszító, belső kényszer) elemző megállapításait.

⁴¹ De Haas, Hein – van Rooij, Aleida: Migration as Emancipation? The Impact of Internal and International Migration on the Position of Women Left Behind in Rural Morocco. *Oxford Development Studies*, 2010/1. 40–41.

⁴² Saha, Shatabdi – Goswami, Rupak – Paul, Sujit Kumar: Recursive Male Out-migration and the Consequences at Source: A Systematic Review with Special Reference to the Left-behind Women. *Space and Culture, India*, 2018/3. 40.

⁴³ Le, Jongzhong: Stayers in China's "hollow-out" villages: A counter narrative on massive rural-urban migration. *Population Space and Place*, 2018/4. 1–10. Jacka, Tamara: Left-behind and Vulnerable? Conceptualising Development and Older Women's Agency in Rural China. *Asian Studies Review*, 2014/2. 186–204.

⁴⁴ Wu, Huifang – Ye, Jingzhong: Hollow lives: Women left behind in rural China. *Journal of Agrarian Change*, 2016/1. 50–69.; de Haas – van Rooij, 2010.

1. Akik helyben jól boldogulnak

Amikor elkezdttük a beszélgetést a 30-as évei végén járó egygyermekes családjával a rutinszerűen feltett kérdésre, miszerint van-e munkahelye, magabiztos igen érkezik válaszként. Ez önmagában is meglepő. Kisvártatva kiderül, hogy a férje is otthon dolgozik, a faluhoz közeli földjeiken. Beszélgetőtársaink közül egyértelműen az ilyen párok voltak kisebbségben, főként a falusi településeken. Ugyanakkor Ungváron több olyan házaspárral tudtunk beszélgetni, akik mindketten helyben élnek és dolgoznak, és egyáltalán nem, vagy esetleg alkalmanként vállallnak külföldi munkát. Azok, akik tudják biztosítani megélhetésüket, jellemzően magasabb végzettségűek, vagy valamilyen szabadabb időbeosztást lehetővé tevő hivatással rendelkeznek.

A helyben jól boldogulók közös jellemzője, hogy kárpátaljai viszonylatban kiemelkedő, a környező visegrádi országok bérszínvonalához közelítő bejegyzett jövedelemmel, társadalom- és nyugdíjbiztosítással rendelkeznek. Ez lehetővé teszi a biztos egzisztencia kialakítását Kárpátalján hosszabb távon is. A fent idézett fiatalasszony felsővezetőként dolgozik egy külföldi tulajdonú cégnél, ami a környék egyik legnagyobb foglalkoztatója. Ő maga hatvan beosztottat felügyel. Ebbe a kategóriába sorolható az a házaspár, akik zenészként keresik kenyerüket, vagy a nemzeti válogatott kerettag sportoló is. Karriertörténetükben közös, hogy mindannyian éltek, dolgoztak vagy tanultak hosszabb-rövidebb ideig külföldön, sőt, munkájuk miatt ma is gyakran utaznak külföldre, elsősorban Nyugat-Európába. Ahogy fogalmaznak, nem tervezik a külföldre költözést, hiszen szeretnek szülőhelyükön élni, és elégedettek anyagi helyzetükkel, igényeiknek megfelelő életszínvonalon élnek.

Az otthon maradás melletti érveikben megjelenik a szülőföldhöz, annak természeti környezetéhez való ragaszkodás, legyen szó városról vagy faluról. Többen említették a maradás melletti tényezőként, hogy a nyugat-európai árakhoz képest sokkal olcsóbban hozzáférnek háztáji termékekhez, vagy saját maguk termesztik/tenyésztik az alapanyagokat.⁴⁵ A jövőbeli költözés lehetőségét nem zárják ki, de

⁴⁵ Mindez egybevág például Le eredményeivel Ge falu kapcsán, aminek helyben maradt lakói büszkéek nemcsak a természeti környezetre, hanem az organikus zöltségekre, amiket maguk termelnek. Le, 2018.

nem is tervezik. Szükség esetén rendelkeznek a mozgósítható anyagi és kapcsolati tőkével. Vagyis az aspiráció/képesség modellben az önszántukból maradók táborába tartoznak, hiszen a migrációhoz szükséges képességekkel rendelkeznek, a távozásra való törekvéssel viszont (jelenleg) nem. Az otthon maradásról hozott döntésben a szülőföldön megtartó (retain) tényezők szerepe hangsúlyos (mint a természeti környezet).

2. A hibrid stratégiát alkalmazók

A hibrid stratégiát azok alkalmazzák, akik Kárpátalján alkalmazásban állnak ugyan, de a bérüket időszakos külföldi munkavállalásból nyerhető jövedelemmel egészítik ki. Így helyben maradásukat a saját vagy a háztartás egyéb tagjának külföldi munkavállalása, időszakos távolléte teszi lehetővé. Az állami, tanácsi alkalmazásban álló pedagógusok, egészségügyi alkalmazottak, a közigazgatás szerveinél dolgozók, erdészek, rendőrök, tűzoltók és egyéb közszolgáltatásban dolgozók alkotják ennek a csoportnak a nagy részét. A közalkalmazásban állók gyakran valamilyen időszakos mellékkeresettel igyekeznek kiegészíteni jövedelmüket. Ez lehet külföldi idénymunka a nyári hónapokban, de a határhoz közeli településeken előfordul ingázás is magyarországi másodállásba. Az is bevett gyakorlat, hogy a házaspár egyik tagja vagy más családtag külföldi munkát vállal, így a kettő együtt biztosítja a család megélhetését. Ebbe a csoportba sorolhatók a szalagmunkások, a beosztottak, az alkalmazottak is, akik valamilyen cégnél, vállalatnál állnak foglalkoztatásban.

Az egyes foglalkoztatási csoportokban mutatkozó súlyos munkaerőhiány kikényszerítette a bérek emelkedését és egyéb juttatások (például útiköltség-térítés) bevezetését Kárpátalján. A főként könnyűiparban és feldolgozóiparban elérhető fizikai munkával már megkereshető a helybeli megélhetést biztosító jövedelem. Amíg Ungváron és a Nagyszőlős vonzáskörzetébe tartozó Gódnéyházán azt hallottuk, hogy az emelkedő bérek miatt érdemes megfontolni az otthonmaradást, addig ebből a bizakodó hangulatból a periférikus fekvésű, új beruházással nem rendelkező Gyertyánligeten semmit nem érzékeltünk.

Ez a hibrid stratégia párhuzamba állítható mind Cohen, mind Le hasonló, a megélhetésben a migrációt az otthon elérhető (részben a

jelentős migráció okozta kereslet miatt megtérülő) munkával vegyítő, vagy otthon állást/pozíciót halmozókra vonatkozó megállapításaival.⁴⁶ Fontos megemlíteni, hogy ez a hibrid stratégia alapvetően családi/háztartási szinten szerveződik, ahol a családtagok rendszeres külföldi munkavégzése az otthon maradást szolgálja. Jellemzője, hogy rugalmasan változik az, hogy ki, mikor, mennyi időre és hol vállal (kiegészítő) külföldi munkát. Ebben a csoportban lebegtetik az átköltözést, a szülőföld elhagyásának lehetőségét, amelynek számos oka van: a család egyben tartásának vágya, a külföldön elérhető magasabb életszínvonal, vagy épp az élet jobb tervezhetősége, főleg az ukrainai/kárpátaljai, kiszámíthatatlannak ítélt viszonyokkal szembeállítva. Visszatartó tényezőként (repel) említik az idős, ápolásra szoruló rokonok mellett például a kárpátaljai ingatlanok nagyon nyomott árát, amelynek eladása nem fedezi egy ingatlanvásárlás árát nyugatabbra.⁴⁷

Az esetleges elvándorlásról meghozandó döntést könnyíti, hogy a szórványban élő magyarok közül is sokan rendelkeznek magyar állampolgársággal, vagyis vándorlásuknak (elvileg) nem szabnak gátat olyan strukturális adottságok, mint a más esetekben gyakran hivatkozott szigorú vízumpolitikák.⁴⁸ A migrációra való képességet (capability) viszont korlátozzák például az ingatlanpiaci egyenlőtlenségek. Ebben a csoportban tehát családi/háztartási stratégiaként működik a mobilitás/immobilitás. Számtalan külső, strukturális, illetve egyéni-családi tényező függvényében egyaránt megfigyelhető a mobilitásra és az immobilitásra való törekvés.

3. A hátrahagyottak: idősek és gyermekek

Az otthon élő népesség igen jelentős hányadát (elsősorban a falusi terekben) a gyermekek/kiskorúak, illetve az idősek teszik ki. Az aktív korúak tartós távolléte ezt a két, gondoskodást igénylő korcsoportot

⁴⁶ Le, 2018. 7.; Cohen, 2002. 242.

⁴⁷ Hasonló okokat tárt fel Nagy Terézia a vidéki fiatalok kapcsán Magyarországon. L. Nagy Terézia: Itt lehet vagy kell maradni? Mobilitástörténetek. *Metszetek*, 2019/3. 86–100.

⁴⁸ Horvath, K. – Amelina, A. – Peters, K.: Re-thinking the politics of migration. On the uses and challenges of regime perspectives for migration research. *Migration Studies*, 2017/3. 301–314.

különösen érzékenyen érinti, megnövekedett terhet ró rájuk mind fizikai, mind mentális értelemben.

a) A gyermekek és fiatalok

A „hátrahagyott” („left-behind”) kategória talán leginkább ennek a korcsoportnak a helyzetére vonatkoztatható. Adatközlőink szerint az egyik, olykor mindkét szülő külföldi munkavállalása idején a gyermekeket jellemzően a nagyszülők gondjaira bízák. A pedagógusok elmondása szerint az újabb és újabb turnusokban külföldre utazó szülők távozását – életkortól függetlenül – stresszként élik meg a gyerekek,⁴⁹ ami étvágytalanságban, a csoporttól való elzárkózásban, de akár fiziológiai tünetek (láz) formájában is megnyilvánulhat.

Elsősorban a kamasz korcsoportban a tanulmányi eredmények romlása mellett komoly problémát jelent az iskolakerülés, az alkohol és a droghasználat, utóbbi kezelésére semmilyen eszköz nem áll rendelkezésre, sem strukturális ellátórendszer, sem anyagi források tekintetében.⁵⁰ A nagyszülők gyakran késve veszik észre az unoka viselkedésében bekövetkezett változást, és sikertelennek bizonyulnak a nézeteltérések kezelésében.

⁴⁹ Blaskó, 2016. Németh Krisztina többek között gyermekrajzok elemzésével kutatta, hogy hogyan érinti a határon átvéló vándorlás a gyermekeket. Ezen rajzok vizsgálatakor is felmerült, hogy a gyerekeknek komoly mentális nehézséget okozott a migráció, legyen szó az új környezetbe való beilleszkedésről, vagy a szülő távollétéről. L. Németh Krisztina: Kiköltöző és otthon maradó gyerekek. A transznacionális migráció gyerekperspektívából. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 170–198.

⁵⁰ Jennifer Dickinson már 1995-ös terepmunkája idején beszámolt a gyermekek körében, a szülők távolléte egyenes következményeként megjelenő deviáns viselkedésminták terjedéséről és az azt kezelni hivatott ellátóhálózat teljes hiányáról. L. Dickinson, 2005. 392–393. Mindenképp figyelemre méltó jel, hogy több mint két évtized múltán sem történt semmi előrelépés ezen a téren, továbbra sem működik szociális ellátóhálózat vagy jelzőrendszer, amely közbelépne és kezelné a krízishelyzetet. Másrészt a közösségek ilyen magára hagyottsága létrehoz egyfajta közösségi szolidaritást is. Erre jó példa Gyertyánliget, ahol a helyi magyar óvodában naponta húsz gyermek kap ingyen ebédet, akiről a helyiek tudják, hogy szüleik vagy teljesen elhagyták őket, és/vagy a nagyszülő nem gondoskodik róluk megfelelően.

Egy gyertyánligeti középkorú házaspár esetét idéznénk fel. A férj a helyi gyár bezárása óta, tehát több mint húsz éve dolgozik Csehországban. Felesége a nagyszülőkkel egy háztartásban él, és itt nevelte fel fiúkat. Amikor a fiú elérte a 14 éves kort, a házaspár úgy döntött, hogy a jövőbeni egyetemi tanulmányi költségek előteremtéséhez a feleség külföldi munkával megszerezhető bérére is szükség van, aki így követte férjét Csehországba. Úgy döntöttek, hogy a fiút megóvják az idegen környezetben rá váró kihívásoktól (új nyelv, új iskola), és a nagyszülők gondjaira bízta, akikkel tehát születése óta egy fedél alatt élt. Pár hónap múlva a fiú tanulmányi eredményei leromlottak, hamarosan lógni kezdett az órákról. Sem a pedagógusok, sem a nagyszülők nem tudták kezelni a helyzetet. A szülők felülbírálták korábbi elképzelésüket, és a következő tanévre magukkal vitték a fiukat is, aki hamar megtalálta a helyét az új országban, szülei oldalán.

Ezzel a korosztállyal nem beszélgettünk, így nincs rálátásunk arra, hogy ők hogyan látják saját helyzetüket és lehetőségeiket. A szülőkkel készült interjúk alapján a gyerekeket jellemzően nem vonják be a migrációról hozott döntésbe, vagyis döntéshozatalai képességük több mint korlátozott.

b) Az időskorúak

Az idősök, nyugdíjasok fontos pillérei a családok és a helyi közösség életének. Egyrészt az egyik vagy mindkét szülő tartós távolléte esetén a nagyszülők, elsősorban a nagymamák kerülnek újra gondozói szerepkörbe. A migrációra alapozott családi megélhetési stratégiákban a helyben maradó idős családtagok biztosítják a külföldi munkavállalás háttérét.

Másrészt azt tapasztaltuk, hogy az idősebbek a település közösségi életének szervezésében is gyakorta aktívan részt vesznek. Terepmunkánk során jellemzően ennek a generációnak a tagjai jelentették számunkra a kulcsot: közülük kerültek ki beszélgetőtársaink, informátoraink, akik sokszor valamilyen hivatalos pozícióval is rendelkeztek (például falusi elöljáró, helyi KMKSZ elnök, civil szervezet vezetője). Fontos megjegyezni, hogy az általunk vizsgált két falusias közösségben a nők aktivitása messze felülmúlta a férfiakét. Ez magyarázható egyrészt demográfiai okokkal (így a férfiak korábbi halálozásával). Másrészt annak is lehet szerepe, hogy

a férfiak immár a több évtizedes külföldi munkavállalás nyomán kiszakadtak a helyi közösség életéből, így a település ügyes-bajos dolgainak intézését a helyi viszonyokkal tisztában lévő, otthon maradt nők vették át, szükségképpen vagy ambícióból. Elmondható tehát, hogy a migráció nyomán kialakuló „hiányos” helyi közösségekben az otthon maradó idősre nemcsak a családoknak, hanem a közösségnek is szüksége van, akiknek így lehetőségük és terük is nyílik a cselekvésre, a helyi viszonyok alakítására.

Végül megjegyeznénk, hogy időszakosan az idősök maguk is aktívan részt vesznek a vándorlásban. Terepmunkánk során esetenként azért nem tudtunk a nyugdíjas házaspár mindkét tagjával beszélgetni, mert a házastárs épp Magyarországon tartózkodott. Ennek egyik magyarázata, hogy a szovjet-magyar államszerződésben garantált magyarországi nyugdíjra akkor jogosultak, ha igazolni tudják, hogy életvitelszerűen Magyarországon tartózkodnak. Sokkal gyakoribb a már külföldre költözött családtagok meglátogatása, az ottani rokonok beteggondozása vagy időszakosan az unokákról való gondoskodás.

Megállapítható, hogy az idős generáció helyben maradása (vagy alkalmankénti vándorlása) a migrációra alapozott családi megélhetési stratégiákba ágyazódik; a fiatalabb családtagok mobilitásához szükséges az idősök (és a gyermekek) immobilitása. Az otthon élő idősök a települési közösség összetartásában is kulcspozícióba kerültek. Amennyiben törekednek rá (vagyis kellő aspirációval rendelkeznek), cselekvési területet képesek tágitani mind családjuk, mind a közösség vonatkozásában.

4. A férfiak, akik helyben maradtak (vagy hazatértek)

Az aktív korú, munkaképes férfiak jelentős része külföldön dolgozik, amely a migráció kultúrájának helyi normái szerint elfogadott, sőt, más megélhetési lehetőség híján, elvárt.⁵¹ Van

⁵¹ Mata-Codesal, 2015.

azonban az aktív korú férfiaknak egy másik csoportja, akik helyben élnek és a családjuk és/vagy a közösség életében, tevékenységeiben részt vesznek, dolgoznak, a közösség megbízhatónak tartja őket. Sok esetben itt olyan középkorú férfiakra gondolhatunk, akik tanult szakmával és munkahellyel rendelkeztek, azonban a rendszerváltással ezt elvesztették. Családjuk megélhetését jellemzően külföldi munkákkal igyekeztek biztosítani, azonban egy idő után hazatértek. A hazatérésről ők döntöttek, és előfordult, hogy ezzel a családjuk neheztelését is kiváltották.

Ezek a férfiak a közösség és a családok szempontjából különösen értékesek. Tekintve, hogy nagyon kevés munkaképes férfi tartózkodik otthon, ők azok, akik nemcsak a saját családjukban, hanem az egész faluközösségben többszörös feladatot látnak el. Egyik interjúalanyunk egészen a rendszerváltásig magas beosztásban dolgozott a helyi gyárban. A gyár végóráiban is kitartott, ameddig lehetett, dolgozott, bármilyen pozícióban. Vállalt ugyan idénymunkát Magyarországon több turnusban, azonban soha nem tervezte az áttelepetést. Immár több mint tíz éve a helyi óvodában dolgozik mindeneként: fát vág, építkezik, ezermesterként minden házkörüli dolgot megjavít, fuvarozza a falubelieket orvoshoz, buszhoz, vonathoz, intézi a beszerzést és bevásárlást. A helyi magyar közösség számára munkája nélkülözhetetlen, szinte állandó készenlétben él. Gődényházán az otthon lévő férfiak segédkeznek minden nehéz fizikai munkában, úgy mint fűnyírás, a temető és a templomkert gondozása. Munkájukra a közösségnek elengedhetetlen szüksége van.

Elbeszélésükben közös, hogy számukra soha nem volt kérdés, hogy szülőföldjükön szeretnének élni, csak kényszerből hagyták el azt. Vagyis megvolt ugyan a képességük, de nem törekedtek a migrációra, azt kényszerként élték meg. Hasonlóság fedezhető fel e férfiak és az első csoportba sorolt, otthon jól boldogulók között abban a tekintetben, hogy ők is rendelkeznek külföldi munkatapasztalattal, és tudatos döntést hoztak arról, hogy otthon maradnak/visszatérnek. Viszont a vágyott immobilitás⁵² (anyagi) feltételeit csak jelentős munkaterhelés, több munkahely és a család mellett a közösség érdekében is végzett, sokszor fizetés nélküli tevékenységek árán tudják biztosítani. Ezzel a sokszoros leterheltséggel tudják igazolni, a helyi közösség szemében mintegy „megváltani” az

⁵² Mata-Codesal, 2018.

otthonmaradásukat. A vágyott helyben maradásukról beszélve a Schewel által felvázolt tényezők közül mindhárom visszaköszön az interjúkban. Jellemzően nagyvárosokba mentek dolgozni, amivel nem tudtak megbarátkozni (repel, vagyis taszító tényező). Ragaszkodnak a szülőföldhöz, azon belül is elsősorban a szülőfalujukhoz (retain, vagyis megtartó tényező) és nem szerettek volna a családtól, barátoktól tartósan távol élni (internal constraints). További megtartó tényezőként említhető, hogy a helyi közösség hasznos és elismert tagjai, tisztelet és megbecsülés övezi őket.

5. A nők, akik helyben maradtak

Talán legizgalmasabb terepi felfedezésünk az volt, hogy mindkét falusias településen, de Gódnéyházán kimondottan azt láttuk-hallottuk, hogy a nők alkotják az otthon élő népesség túlnyomó többségét. Hasonlóan az idősök fentebb bemutatott csoportjához (3b), az otthon maradt nők külföldön dolgozó férfi családtagjaik (férjek, fiak, apósok) háterszágai: nevelik a gyerekeket, unokákat, gondoskodnak az idős szülőkről, ellátják a ház körüli munkákat, háztájit tartanak. Akad, aki emellett (legális vagy illegális, alkalmi) munkát is vállal a közelben. Az így elérhető alacsony kereset azonban legfeljebb kiegészítés lehet a családi kasszában a házastárs külföldön megkeresett jóval magasabb fizetéséhez képest. Azok az asszonyok, akikkel mi beszélgettünk alapvetően úgy emlékeznek, hogy nem törekedtek a külföldi munkavállalásra. Továbbá a hagyományos női szerepek ellátása összhangban van a nőkkal szemben támasztott közösségi elvárásokkal, így – hasonlóan az otthon boldoguló férfiakkhoz – jó eséllyel élvezik a közösség megbecsülését, ami megtartó tényezőként ugyancsak a vágyott immobilitás irányába hat.

Kérdéses azonban, hogy mennyire lenne lehetőségük a vándorlásra. Hallottunk olyan esetet, ahol a házaspár női tagja évekig gyözködte férjét, hogy költözzön az egész család Magyarországra, de nem tudta akaratát érvényesíteni (vagyis aspirációval rendelkezett, de a migrációra való képessége korlátozott volt).⁵³

⁵³ Vö. Váradi Monika Mária: Kisfalusi nők a globális gondozási piacon. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 122–169. A tanulmány 162–165. oldalán a szerző a

Épp emiatt érdekes, hogy Gődényházán a férfiak munkacélú vándorlása, pontosabban az, hogy nem tartózkodnak a faluban, új teret nyit(hat) a nők számára a közösségben. A férfiak távollétében a falu működtetésében egyre nagyobb szerep hárul a nőkre. Gődényháza négy elöljárót delegál a községi tanácsba, közülük hárman nők. A KMKSZ helyi alapszervezetének elnöke évekig egy nő volt, aki pár éve leköszönt, és funkcióját egy helyi fiatal lánynak adta át, azonban mai napig ő hordja ki a *Kárpátalja* hetilap lapszámain. Következésképpen, ha csak egy rövid beszélgetés erejéig is, de továbbra is biztos pont, hírvívó a helyi magyarok között. A közösségben az utóbbi pár évben újra megrendezték az egykor híres szüreti bált, amelynek újraélesztésében egy fiatalasszony, az egyik női elöljáró lánya, játssza a vezető szerepet. 2017-ben ő szervezte meg a helyi gyűjtést, amiből a faluba bevezető út egy szakaszának újraaszfaltozását fedezték. Terveiben szerepel, hogy a falu központjában fekvő egykori magyar iskola épülete melletti zöld területen sportpályát és gyermekjátszóteret alakítsanak ki. Mind a görög katolikus, mind a református gyülekezet helyben választott világi elöljárói nők, ahogy a falu egyetlen közintézményének, a kultúrháznak (klubház) a vezetője is.

A férfiak távollétében a nőkre marad a közösség életének megszervezése, a közösségi szerepek és feladatok, hivatalok ellátása. Interjúalanyaink jellemzően nem úgy beszéltek ezekről a feladatokról, pozíciókról, mint az egyéni érdekérvényesítés érdekében tett tudatos lépésekről. Volt olyan, aki elmondása szerint csak „belekerült” a helyzetbe, és más jelentkező híján, a közösség érdekében vállalta a vezető pozíciót. Családi szinten is sokan inkább tehernek érezték a megnövekedett felelősségét, például amikor a gyerekek iskolai ügyeiben egy személyben kellett dönteniük.⁵⁴ Azonban beszélgettünk olyan asszonyokkal, akik tudatosan vállalták a hivatali pozíciót, céljaik és konkrét elképzeléseik vannak a falu jövőjével kapcsolatban,

korlátos emancipációról ír Hajni példáján. A kistelepülésen élő nő többször vállalt külföldi munkát, szembehelyezkedve férje akaratával, ám egy ponton túl nem tudta tovább tágítani cselekvési terét.

⁵⁴ Le tanulmányában ‘három nagy hegy’-ként hivatkozik a nők előtt ebben a helyzetben emelkedő akadályokra: ezek a komoly munkamegterhelés, a mentális stressz és az izoláció és bizonytalanság érzése, ami abból fakad, hogy egy személyben kell boldogulniuk a gyermeknevelés és idősgondozás mellett a háztáji és mezőgazdasági munkákkal is. L. Le, 2018. 6.

és ezért tesznek is. Eddigi beszélgetéseinkből az derült ki, hogy ezen asszonyok számára a vágyott mobilitás helyett az immobilitást az teszi mégiscsak elfogadhatóvá, hogy a hagyományos nemi szerepeken túl is feladatot vállalnak. Büszkéek elért pozíciójukra, amely így a helyben maradás melletti érvként, mintegy megtartó tényezővé válik/válhat a szemükben.

6. A helyi társadalom „számkivetettjei”

„Mihasznák” – ezzel a pejoratív jelzővel azokat illették beszélgetőtársaink, akik munkaképtelenek korábbi baleset vagy betegség (ideértve az alkoholizmust) következtében. Azonban kezdeti tapogatózásaink alapján azt sejtjük, hogy azok is ebbe a kategóriába sorolódnak, akik nem utaznak külföldre, hogy az ottani keresettel egészítsék ki vagy pótolják a családi bevételeket, vagyis a helyi normák szerint nem képesek a családjukról gondoskodni. Ezt a feltételezésünket erősítheti Dickinson korábbi kutatása. Fókuszcsoporthoz felmérésekben azt találta, hogy a külföldi munkát nem vállaló férfiakat gyakran úgy tekintik, mint akik nem tudnak gondoskodni a családjukról, vagyis az adott kontextusban normaszegők.⁵⁵ Az aspiráció/képesség modellbe átültetve, ez talán lefordítható úgy, hogy a külső közösségi értékelés szerint ezek az emberek sem törekvéssel, sem képességgel nem rendelkeznek a vándorláshoz. Ebbe a csoportba alapvetően férfiak tartoznak, de nem kizárólag: az az anya vagy nagymama is „mihaszna” lehet a közösség ítélete szerint, aki a helyi értékrendnek nem megfelelően gondoskodik a gyermekeiről és unokáiról.

⁵⁵ Dickinson, 2005.

Következtetések

Kárpátalja egyes szórványtelepülésein az utóbbi évek során végzett terepi kutatásaink arra világítottak rá, hogy a migráció mélyebb értelmezése csak akkor lehetséges, ha a vándorlást együtt vizsgáljuk az otthon maradás jelenségével. Ezért – alkalmazva Mata-Codesal hasonlatát – tanulmányukban úgy tekintettünk a mobilitás/immobilitásra, mint egy érme két oldalára, amelyek kölcsönösen feltételezik, alakítják és erősítik egymást.⁵⁶

A SUMMA 2017 adatelemzése és interjúink alapján a kárpátaljai szórványban is alapvető megélhetési stratégia jelenleg a munkacélú migráció, amelynek fő jellemzője, hogy időszakos, alapvetően az otthon maradást szolgálja, és az aktív korú férfiak mellett a nők is a tömbmagyarsághoz tartozó településeknél nagyobb arányban vesznek benne részt.

2018-ban és 2019-ben végzett terepmunkánk azt mutatta, hogy az otthon maradók társadalma a kárpátaljai szórványban igen sokszínű: eltérő életkorú, anyagi helyzetű/státusú és eltérő migrációs aspirációval és képességekkel rendelkező egyének és családok alkotják. A Carling és De Haas által bevezetett migrációs aspiráció/képesség-modell, illetve Schewel a vágyott immobilitás tényezőit elemző munkája alapján tanulmányunkban az otthon maradt társadalom hat csoportját különböztettük meg. Az egyes csoportok nem különülnek el szigorúan: például a helyben jól boldogulók (1) között sok nőt találunk, akik így az 5-ös csoportnak is részei.

Megítélésünk szerint az alkalmazott elemzési szempontok hasznosnak bizonyultak az otthon maradt társadalomról eddig összegyűjtött ismereteink rendszerezésére. Ugyanakkor rámutattak információhiányokra, különösen a vágyott immobilitás tényezőinek feltárása és a helyben maradt nők migrációs aspirációinak és az azokat korlátozó strukturális kereteknek a vizsgálata terén.

Utóbbi azért érdemel külön figyelmet, mert az általunk vizsgált falusias terekben az otthon lévő társadalom többségét nők alkotják. Ennek legfőbb oka a migráció kultúrájának Kárpátalján (is) meglévő sajátossága, amely nemcsak támogatja a férfiaknak mint családfenntartóknak a külföldi munkavállalását, hanem (ha otthon más kereseti lehetőség nincs) egyenesen el is várja tőlük.

⁵⁶ Mata-Codesal, 2015. 9.

A kárpátaljai magyar szórványban a tömbmagyar településeknél némileg magasabb arányban nők is részt vesznek, vagy életük egy korábbi szakaszán részt vettek a külföldi munkacélú migrációban. Egyesek tudatos döntést hoztak arról, hogy hazatérnek, míg mások a házastárs/család/környezet nyomásának engedve maradtak otthon. Előbbi esetben beszél a szakirodalom vágyott immobilitásról,⁵⁷ míg az utóbbit kényszerű immobilitásként írja le.⁵⁸ Az otthon maradt népesség másik jelentős hányadát a szintén nöttebblettel jellemezhető idősek és a gyermekek alkotják. Amíg a gyerekek igencsak korlátozott cselekvési lehetőséggel rendelkeznek, leginkább elszenvedői a szülők távollétének, addig a nagyszülők, mint gondozók szerepe felértékelődik a családban. Az ő szerepvállalásuk nélkülözhetetlen a szülők munkacélú vándorlásának sikeréhez.

Az intenzív migráció és az egyéni-családi megélhetési stratégiák mobilitásra alapozottsága jelentős változásokat indított el az otthon maradt társadalmakban. Az egyik ilyen, amely sokkal több kutatói és szakpolitikai figyelmet érdemelne, a szülők tartós távollétének negatív hatása a hátrahagyott gyermekek pszicho-szociális fejlődésére. A másik a nők szerepének és helyzetének változása a helyi társadalmakban. Alapvetően a férfiak külföldi munkavállalása miatt a nők láthatósága, közösségi szerepvállalása megnőtt. Van, aki tudatosan vállalt közösségi szerepet, más kényszerből, azonban fontos lenne vizsgálni, hogy mindez mennyiben járul hozzá a hagyományos férfi és női nemi szerepek ártértékeléséhez. Hasonlóan az otthon maradt nőkhöz, a rögzült nemi szerepek és a migráció helyi kultúrája az immobil férfiakra is plusz terheket ró. Egyrészt, hogy elkerüljék a “mihasznának” bélyegzést, másrészt, hogy a közösség és a család szemében “hasznosak” legyenek, a vágyott otthon maradásért többszörös munkaterheléssel és megnövekedett közösség iránti felelősséggel fizetnek.

Eddigi vizsgálataink megerősítették, hogy a migráció alapvetően befolyásolja az egyéni, családi és közösségi életet a kárpátaljai szórványban. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a felmérés idején otthon élők közül sokan egy korábbi életszakaszukban részt vettek a munkacélú migrációban, és a migráció lehetősége fennáll a jövőben

⁵⁷ Vágyott immobilitás: Mata-Codesal, 2018.

⁵⁸ Kényszerű immobilitás: de Haas, 2003.

is. Mindez alátámasztja a mobilitás/immobilitás ciklikusságát, valamint a migráció/otthon maradás egyéni életútban való elemzésének fontosságát.⁵⁹

Eredményeink megerősítik a migráció és a helyben maradás szoros összefüggését, amely így a kárpátaljai szórvány mindennapjainak és jövőjének továbbra is kulcskérdése marad.

Felhasznált irodalom

Bastia, Tanja: Women's migration and the crisis of care: grandmothers caring for grandchildren in urban Bolivia. *Gender and Development*, 2009/3. 389–401.

Blaskó Zsuzsa: Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *Socio.hu*, 2016/1. 71–88.

Carling, Jørgen: Migration in the Age of Involuntary Immobility: Theoretical Reflections and Cape Verdean Experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2002/1. 5–42.

Cohen, Jeffrey: Migration and “Stay at homes” in Rural Oaxaca, Mexico. Local expression of global outcomes. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 2002/2. 231–259.

Czibere Ibolya – Kovách Imre: Községekben élő immobil fiatalok. *Metszetek*, 2019/3. 3–22.

De Haas, Hein: *Migration and Development in Southern Morocco: The Disparate Socio-Economic Impacts of out-Migration on the Todgha Oasis Valley*. Nijmegen: Radboud University, 2003.

De Haas, Hein – van Rooij, Aleida: Migration as Emancipation? The Impact of Internal and International Migration on the Position of Women Left Behind in Rural Morocco. *Oxford Development Studies*, 2010/1. 43–62.

Dickinson, Jennifer: Gender, work and economic restructuring in a Transcarpathian (Ukraine) village. *Nationalities Papers*, 2005/3. 387–401.

⁵⁹ Schewel, 2019.; Le, 2018.

- Erőss Ágnes – Kovály Katalin – Tátrai Patrik: *Effects of the Ukrainian crisis in Transcarpathia: the Hungarian perspective*. (CMR Working Paper Series). Warsaw: CMR, 2016. 30.
- Fedyuk, Olena: Growing Up With Migration: Shifting Roles and Responsibilities of Transnational Families of Ukrainian Care Workers in Italy. In: Kontos, Maria – Bonifacio, Glenda (eds.): *Migrant Domestic Workers and Family Life: International Perspectives*. New York: NY Palgrave Macmillan, 2015. 109–129.
- Fedyuk, Olena: The Gender Perspective in Ukrainian Migration. In: Fedyuk, Olena – Kindler, Marta (eds.): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham: Springer (IMISCOE Research Series), 2016. 73–89.
- Fiałkowska, Kamila: Remote fatherhood and visiting husbands: seasonal migration and men's position within families. *Comparative Migration Studies*, 2019/2. <https://doi.org/10.1186/s40878-018-0106-2>
- Hjältn, Anna: The 'Stayers': Dynamics of Lifelong Sedentary Behaviour in an Urban Context. *Population Place and Space*, 2014/6. 596–580.
- Horvath, K. – Amelina, A. – Peters, K.: Re-thinking the politics of migration. On the uses and challenges of regime perspectives for migration research. *Migration Studies*, 2017/3. 301–314.
- Jacka, Tamara: Left-behind and Vulnerable? Conceptualising Development and Older Women's Agency in Rural China. *Asian Studies Review*, 2014/2. 186–204.
- Jónsson, Gunvor: Non-migrant, sedentary, immobile, or 'left behind'? Reflections on the absence of migration. In: Abdalla, Mustafa – Barros, Denise Dias – Berthet, Marina (eds.): *Spaces in Movement. New Perspectives on Migration in African Settings*. Köln: Rüdiger Köppe Verlag, 2014. 145–164.
- Keryk, Myroslava: 'Caregivers with a Heart Needed': The Domestic Care Regime in Poland after 1989 and Ukrainian Migrants. *Social Policy and Society*, 2010/3. 431–441.

- Kindler, Marta: *A 'Risky' Business? Ukrainian Migrant Women in Warsaw's Domestic Work Sector*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.
- Kiss Tamás: Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2012/1. 24–48.
- Kovály Katalin – Erőss Ágnes – Tátrai Patrik: „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 2017/2. 3–22.
- Le, Jongzhong: Stayers in China's “hollowed-out” villages: A counter narrative on massive rural-urban migration. *Population Place and Space*, 2018/4. <https://doi.org/10.1002/psp.2128>.
- Libanova, Ella – Malynovska, Olena: Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. 2012. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8821&langId=sl>
- Mata-Codesal, Diana: Ways of staying put in Ecuador: Social and embodied experience of mobility-immobility interactions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2015/14. 2274–2290.
- Mata-Codesal, Diana: Is It Simpler to Leave or to Stay Put? Desired Immobility in a Mexican Village.” *Population, Space and Place*, 2018/4. <https://doi.org/10.1002/psp.2127>.
- Morokvasic, Mirjana: ‘Settled in mobility’: engendering post-wall migration in Europe. *Feminist Review*, 2004/77. 7–25.
- Nagy Terézia: Itt lehet vagy kell maradni? Mobilitástörténetek. *Metszetek*, 2019/3. 86–100.
- Németh Krisztina: Kiköltöző és otthon maradó gyerekek. A transznacionális migráció gyerekperspektívából. In: Váradai Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 170–198.
- Palenga-Möllenbeck, Ewa – Lutz, Helma: Fatherhood and Masculinities in Post-socialist Europe: The Challenges of Transnational Migration. In: Kilkey, Majella – Palenga-Möllenbeck, Ewa (eds.): *Family life in an Age of Migration and*

- Mobility. Global perspectives through the life course.* London: Palgrave MacMillen, 2016. 213–236.
- Pantea, Maria-Carmen: Grandmothers as main caregivers in the context of parental migration. *European Journal of Social Work*, 2012/1. 63–80.
- Parreñas, Rhacel Salazar: Transnational Fathering: Gender Conflicts, Distant Disciplining and Emotional Gaps. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2008/7. 1057–1072.
- Parreñas, Rhacel Salazar: *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes.* Stanford: Stanford University Press, 2005.
- Parreñas, Rhacel Salazar: The Gender Revolution in the Philippines. Migrant Mothering and Social Transformations. In: Eckstein, Susan – Najam, Adil (eds.): *How Immigrants Impact Their Homelands.* Durham: Duke University Press, 2013. 191–212.
- Saha, Shatabdi – Goswami, Rupak – Paul, Sujit Kumar: Recursive Male Out-migration and the Consequences at Source: A Systematic Review with Special Reference to the Left-behind Women. *Space and Culture, India*, 2018/3. 30–53.
- Schewel, Kerylin: Understanding Immobility: Moving beyond the mobility bias in migration studies. *International Migration Review*, 2019. <https://doi.org/10.1177/0197918319831952>
- Tátrai, Patrik – Erőss, Ágnes – Kovály, Katalin: Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2017/3. 203–218.
- Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Erőss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 7–31.
- Tátrai Patrik – Molnár József – Molnár D. István – Kovály Katalin – Erőss Ágnes – Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: A migrációs folyamatok hatása a kárpátaljai magyarok számának alakulására. *Metszetek*, 2018/1. 5–29.

- Tátrai Patrik: A kárpátaljai magyar szórvány kutatása. *Regio*, 2020/1.
- Toma Stefánia – Fosztó László: Returnees and their neighbours: migration of the Romanian Roma, networks, social distance, and the local development. *Review of Sociology*, 2018/4. 37–60.
- Toruńczyk-Ruiz, Sabina: Neighbourhood Ties and Migrant Networks: The Case of Circular Ukrainian Migrants in Warsaw, Poland. *Central and Eastern European Migration Review*, 2014/1. 41–62.
- Toyota, Mika – Yeoh, Brenda – Nguyen, Liem: Bringing the ‘left behind’ back into view in Asia: a framework for understanding the ‘migration–left behind’ nexus. *Population, Space and Place*, 2007/3. 157–161.
- Váradi Monika Mária: Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 13–42.
- Váradi Monika Mária: Kisfalusi nők a globális gondozási piacon. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 122–169.
- Vianello, Francesca Alice: Migration of Ukrainian Nationals to Italy: Women on the Move. In: Fedjuk, Olena – Kindler, Marta (eds): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham: Springer (IMISCOE Research Series), 2016. 163–178.
- Wu, Huifang – Ye, Jingzhong: Hollow lives: Women left behind in rural China. *Journal of Agrarian Change*, 2016/1. 50–69.

DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i1.302>

BÁNYAI BARNA*

Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (1. rész)

2010-ben a Fidesz kétharmados győzelmével új időszámítás kezdődött a nemzetpolitikában, a kormány egyik első intézkedése az volt, hogy bevezette az egyszerűsített honosítás lehetőségét,¹ meghozta, majd többször módosította az Alaptörvényt,² a külföldi magyarok felé irányuló támogatások összegei újból növekedésnek indultak, ismét összehívták a MÁÉRT-ot, létrehozták a támogatások folyósításáért felelős Bethlen Gábor Alapot. A Fidesz-KDNP számára a nemzetegység megteremtése paradigmaticus evidencia, de emellett politikailag is hasznos, hiszen az így kirakatba állítható nemzetegyesítési próbálkozás bizonyos mértékig eltakarja a belpolitikai szempontból kettészakított társadalom képét.

A második Orbán-kormány viszonya a határon túli pártokhoz kezdetben hasonlított az 1998–2002 közti időszak politikájára, vagyis a szomszédos államok elitjének szerves részét képező erőkkkel szemben a párton belüli és (egyre inkább) a párton kívüli riválisokat támogatták. Romániában az Erdélyi Magyar Néppárt volt a magyar kormánypárt elsődleges szövetségese ebben az időszakban, amely segítséget is nyújtott számára a politikai építkezésben, gyakorlatilag a párthoz közel álló Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács kapta az egyszerűsített honosítás végrehajtására létrehozandó infrastruktúra kialakításának lehetőségét. A magyar pártoktól az egyenlő közelség

* A szerző politológus, Budapest I. kerületének önkormányzati referense. E-mail: banyaibarna@gmail.com

¹ 2010. évi XLIV. törvény

² Elérhető itt: <https://www.parlament.hu/irom39/02627/02627.pdf> (utolsó letöltés: 2020. április.20.)

elvét követő Markó Béla RMDSZ elnök 2011-es visszavonulását követően, a Fidesz nyíltan Olosz Gergely elnökjelöltet támogatta a korábbi elnök bizalmasával, Kelemen Hunorral szemben. (Később Oloszt korrupciós ügyben elítélték.) A szlovákiai Most-Híddal nem volt intézményes kapcsolattartás, mert vegyespárti jellege miatt a magyar kormány nem tekintette a kisebbségi érdekek képviselőjének, és nem is hívták meg a magyar pártok hivatalos egyeztető fórumaira (MÁÉRT, Külhoni Magyar Képviselők Fóruma), helyettük a szlovák politikai rendszerbe sokkal kevésbé integrálódott, 2010 óta parlamenten kívüli Magyar Közösség Pártját támogatták. Ukrajnában hasonló a helyzet, ott az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetséggel fagyott be a kapcsolat, míg a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség vált stratégiai partnerré. Szerbia az egyetlen kivétel, ahol a Fidesz nem próbálta megváltoztatni a kisebbségi magyar közösség belső politikai erőviszonyait. Ugyanis a Vajdasági Magyar Szövetség jó viszonyt ápolt mind a többségi, mind a magyar kormánnyal, rajtuk kívül a Fidesz csupán a Vajdasági Magyar Demokrata Párttal tartott fenn kapcsolatot, a második legerősebb politikai erővel, a Magyar Mozgalommal nem.³

Ez a stratégia azonban az elmúlt nyolc évben nagyban átalakult, 2012-öt követően fokozatosan láthatóvá vált (leginkább Erdélyben), hogy még a Fidesz támogatásával sem képesek a kisebb pártok felülkerekedni a nagyobb beágyazottsággal rendelkező társaikon. 2013-tól közeledést tapasztalhatunk az anyaország kormánya és az RMDSZ között. A harmadik Orbán-kormány alatt, 2016-ban már fideszes politikusok kampányolnak a legnagyobb erdélyi magyar párt jelöltjei mellett. Ettől az évtől feltűnő még, hogy az addig is folyamatosan növekvő nemzetpolitikai támogatások is hirtelen megugranak. Ennek hátterében az állhat, hogy az adott államon belüli

³ Kiss Tamás – Barna Gergő – Székely István Gergő: A társadalomépítéstől a klientúra-építésig. Az RMDSZ és a magyar választók közötti kapcsolódás átalakulása. *Magyar Kisebbség*, 2013/2. 7–40.; Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő: Unequal Accommodation: An Institutional Analysis of Ethnic Claim-Making and Bargaining. In: Kiss Tamás et al (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights. Hungarian in Transylvania*, Chem: Palgrave Macmillan, 2018. 71–166.; Székely István Gergő: Mobilizing Strategies of Hungarian Minority Parties in Romania, Serbia and Slovakia. In: Bíró, Anna-Mária. (ed.): *Populism, Memory and Minority Rights*. Leiden: Brill/Nijhoff, 2018. 145–185.

források kiaknázásra kerültek, már nem voltak képesek érdemben növekedni, így a magyar kormány által biztosított többletforrások jelentősége 2016-tól megnőtt. A harmadik Orbán kormány ciklusa alatt tehát egy támogatáspolitikai/nemzetpolitikai paradigmaváltás is bekövetkezett, Magyarország kormánya a határon túli politikai elitet innentől már nem leváltani próbálja, hanem új pénzügyi források létrehozásával átalakítja a kisebbségi közösségek erőforrás-hozzáférési lehetőségeinek rendszerét, amely maga után vonja a pártok egymáshoz való közeledését és a magyar kormánnyal való jó viszony felértékelődését.⁴

A paradigmaváltás előtt a jelenséget kutató szerzők úgy gondolták, hogy az anyaországi források nem tudnak versenyre kelni a szomszédos államoktól megszerezhető forrásokkal, értve ez alatt elsősorban a kormányzati szerepvállalással együtt járó pozíciókat, ellentételezésüket, a kapcsolati tőkét és az ezek útján megmozgatható források összegét, másodsorban pedig az önkormányzatokon keresztül elérhető pénzügyi eszközöket. Ezek híján úgy értékelték, hogy a Fidesz által támogatott magyar konkurens pártok soha nem fogják tudni legyőzni az adott ország politikai rendszerébe jobban integrált pártokat.⁵ Utóbbi következtetés be is igazolódott, viszont a fent már említett irányváltás hatására a külhoni közösségek nagy pártjai elkezdtek közeledni, és ezzel együtt hozzáalakulni Magyarország kormányának céljaihoz. A Kiss – Toró – Székely szerzőhármas által materiális felüllicitálásnak nevezett stratégia hatására a korábban határozottan a többségi nemzet politikai elitejére irányuló erőket ingadozni kezdtek a földrajzi- és az anyaországuk közt, az előbbi források mennyiségi stagnálása, és az utóbbi folyamatos növekedésének hatására a verseny legalábbis középtávon eldőlni látszik, a kisebbségi magyar politikai elitek egyre jobban Magyarország irányába fordulnak.

Az imént hivatkozott szerzők további állítása, hogy korábban a kisebbségi magyar politikai elitek tevékenysége egy asszimetrikus

⁴ Uo., valamint ezeket a változásokat az RMDSZ vonatkozásában komoly elméleti keretbe helyezve jól összefoglalta: Kiss Tamás: Az anyaország nemzetpolitikai dimenziói és az erdélyi magyarságra gyakorolt hatásai. *Pro Minoritate*, 2018/3. 51–83.

⁵ Székely István Gergő: *Dynamics of Party Politics, Electoral Competition and Cooperation within the Hungarian Minorities of Romania, Serbia and Slovakia*. Budapest: CEU, 2014. 83–195.

alkunak nevezett stratégia mentén szerveződött. Ennek lényege, hogy mivel a környező országokban a magyarság nincs elfogadva államalkotó nemzetnek, a különböző etnikumú csoportosulások közt nincs intézményes garanciák által biztosított hatalommegosztás, ezért a kisebbségi közösség képviseletében monopóliummal rendelkező pártok belpolitikai alkuk segítségével tudják érvényesíteni a közösségeik érdekeit. A kisebbségi pártok ennek felismerését általában a kormányzati pozícióba kerülésüket követően élték meg, ami az integrációpárti politikusok megerősödését és közösségen belüli konfliktusokat eredményezett.⁶ Többek közt ennek okán jött létre, és később vált ki az RMDSZ-ből a Reform Tömörülés, ezért került szembe Fodó Sándor és a KMKSZ vezetésének nagy része, illetve távolodott el egymástól Bugár Béla és az MKP. A környező országokban a kisebbségek kapnak költségvetési támogatást. Bárdi és Misovicz ezt Szlovákiában, Romániában és Szerbiában a kilencvenes évektől nagyjából egymilliárd forint körüli összegre teszi, Ukrajnában pedig körülbelül 24 millió forintra.⁷ Székely Romániára és (lényegesen hiányosabban) Szlovákiára közli az összegeket, amelyeket a kisebbségi szervezetek vagy kultúrák finanszírozására fordított keretből a magyar kisebbségek szervezetei le tudnak hívni.⁸ Ezek értéke 2010–2011-ben Romániában 5 millió, Szlovákiában pedig 4 millió dollár körüli. Székely azonban azt is hozzáteszi, hogy ezek az összegek eltörpülnek amellest, amit kormányzati szerepvállalás révén vagy pedig az önkormányzatokon keresztül a kisebbségi pártok meg tudnak mozgatni.

2014-től, tehát a harmadik Orbán-kormány alatt elkezdődik az aszimmetrikus alku eróziója, amely a szerzők szerint csak addig működött, amíg a magyarországi politikai és gazdasági befolyás marginális volt. Kutatásom szempontjából ez a változás kulcsfontosságú. Dolgozatomban ugyanis pontosan ennek a folyamatát igyekszem megragadni, azaz a nemzetpolitikai támogatások nagyságának és összetételének változását (növekedését) és belső átrendeződését 2010–2018 között, vagyis a második és harmadik Orbán-kormány támogatáspolitikáját. Nem kívánom

⁶ Kiss – Barna – Székely, 2013.

⁷ Bárdi Nándor – Misovicz Tibor: A kisebbségi magyar közösségek támogatásának politikája. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarok a 21. században*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010. 199–232.

⁸ Székely, 2014.

vizsgálni és értékelni a támogatások hasznosulását, sem részletezni a magyar nemzetpolitika céljait, részletesen kibontani programjait. Előbbi akár egy következő tanulmány alapjául is szolgálhat, utóbbival már többen foglalkoztak. Visszatérve a támogatáspolitikához, korábban csak nagy vonalakban érintették ezt a témát, illetve hozzávetőleges számítások születtek erre vonatkozóan, amelyek megpróbálták összefoglalni a nemzetpolitikára fordított összegeket, legtöbbször csak néhány egymást követő évet lefedve, és nem törekedtek arra, hogy minden kiadást minél pontosabban dokumentáljanak. Négy olyan gyűjtést találtam, amely az általam vizsgált időszakra vonatkozott: A legpontosabb és legátfogóbb gyűjtést⁹ Kovács Árpád készítette a 2009–2015 közötti időszakra vonatkozóan, azonban az ő számítása sem érint számos előirányzati sort, munkájából a minisztériumok szintjére vonatkozó pontos adatok nem érhetőek el, és a kiadások nagy részénél csak megközelítő adatokat használt. Egy másik gyűjtést Misovicz Tibor készített, ez a 2007–2010-es időszakra vonatkozik, és csak a főbb kiadásokat listázza.¹⁰ Harmadik forrásom Bárdi Nándor személyes gyűjtése volt, amelyet megosztott velem kiindulópontnak, ez azonban csak 2007–2008-ra vonatkozott, tehát az általam vizsgált időszak szempontjából nem volt releváns. A felsoroltakon túl még az Átlátszó Erdély készített ilyen jellegű gyűjtést a 2011–2015 közötti időszakról, amely szintén csak nagy vonalakban elemzi a kérdést, és csupán intézményi szinten kezeli a költségeket, nem megy le előirányzati szintre, és azokat, amelyek más célra is tartalmaznak kiadásokat, nem bontja szét (ezért a valóságosaknál nagyobb számokat kap).¹¹ Az Átlátszó Erdély egy másik anyagában azonban mélyrehatóan bemutatta a Bethlen Gábor

⁹ Forrás: Kovács Árpád Szegedi Tudományegyetemen tartott előadása <https://docplayer.hu/2227855-Kovacs-arpad-szegedi-tudomanyegyetem-koltsegvetesi-tanacs-magyar-kozgazdasagi-tarsasag-nemzetegyesitesi-torekvesek-ervenyesulese-a-koltsegvetesben.html> (letöltés ideje: 2019. június 23)

¹⁰ Bárdi – Misovitz, 2010.

¹¹ Sipos Zoltán: Határon túli támogatások 1: a jobb kéz nem tudja, mit támogat a bal. Átlátszó Erdély, 2017. március 15. Elérhető: <https://atlatszo.ro/infografikak/hataron-tuli-tamogatások-1-a-jobb-kez-nem-tudja-mit-tamogat-a-bal/> (letöltés ideje: 2019. június 23)

Alap által kezelt összegeket, az intézmény főbb kiadásait és azok változását (2011 és 2016 között).¹²

A felsoroltaknál pontosabb, a második és harmadik Orbán-kormány idejére vonatkozó adatgyűjtést nem találtam, és az általam megkérdezett szakértők sem tudtak ilyenről. Célom a dolgozatommal tehát az, hogy a meglévő gyűjtésekből kiindulva, elsődleges forrásból, egy minél pontosabb, átfogóbb és egységesebb adatbázist készíthessek, amely alapjául szolgálhat a támogatáspolitikai belső összetételét és alakulását célzó további kutatásoknak is, hogy ezáltal empirikus módon is tesztelhető legyen a materiális felüllicitálás hipotézise, és megismerhessük a magyarságpolitikai stratégia átalakulása során lezajló költségvetési folyamatokat is. Fontos kiemelni, hogy a kutatásomban a szomszédos országokban élő kisebbségi magyar közösségek támogatását vizsgáltam, így a továbbiakban részletezett összegek nem tartalmazzák a diaszpórában élő magyarokat célzó kiadásokat.

1. Módszertan

Kutatásom alapjául Magyarország 2010–2018 közötti zárszámadási törvényei szolgálnak. Ezek évente megjelenő elszámolásai az államháztartás gazdálkodásának, vagyis – a költségvetési törvényekkel ellentétben – nemcsak a tervezett, hanem a megvalósult állami kiadásokat és bevételeket is tartalmazzák. A dolgozatom szempontjából ez azt jelenti, hogy a valóban megtörtént támogatásokat vizsgálom, nem pedig az előzetesen betervezetteket, mivel ezek közt lényeges eltérések vannak.

A zárszámadási törvények két fő részből, azaz a főkötetből, illetve a fejezeti kötetekből tevődnek össze. Előbbi tartalmazza a konkrét zárszámadást, vagyis az állami intézmények gazdálkodásának előirányzati sorra pontos jegyzékét (ez gyakorlatilag a legpontosabb, teljes mértékben nyilvánosan elérhető felsorolása az állami intézmények kiadásainak, célok mentén csoportosítva). Utóbbiak intézményenként (minisztériumok, alapok, akadémiák) részletesen

¹² Sipos Zoltán: Határon túli támogatások 2. Állandó tételek és a legjobb barátok. Átlátszó Erdély, 2017. március 20.

Elérhető: <https://atlatszo.ro/befektetesek/hataron-tuli-tamogatasok-2-az-allando-tetelek-es-a-legjobb-baratok/>. (letöltés ideje: 2019. június 23)

mutatják be a kiadásokat és bevételeket. A kutatás szempontjából releváns információkat a törvényjavaslatból, illetve annak első mellékletéből „A központi alrendszer kiadásai és bevételei” című táblázatból nyertem ki. A fejezeti kötetekből a szöveges indoklások nyújtottak többletinformációt egyes előirányzati sorok belső felépítéséről, a költségek pontos céljáról, illetve bizonyos esetekben a támogatott személyéről, vagy a témához kapcsolódó kormányhatározatokról.

Kezdeként a főkötet fent kiemelt részeit néztem át, kijegyzetelve a sárokszámokat, illetve azokat az előirányzati sorokat, amelyek egyértelműen a határon túli közösségek támogatására szolgálnak. Ez alatt értve minden olyan sort, amely elnevezésében pontosít egy ilyen térségre, intézményre, közösségre, vagy konkrétan a határon túli/külhoni kifejezéseket használja.¹³ Az így kinyert előirányzatokat lekövettem a többi, más évekre vonatkozó zárszámadási törvényben is, és ezekből létrehoztam az adatbázisom alapját.

A következő lépésben a fejezeti kötetekből dolgoztam, kikeresve azokat a sorokat, amelyek bizonyos részben határon túli támogatásokat hordoznak. A szöveges indoklások egy része megjelölte a költségek pontos célját, ezekből kikerestem a számomra releváns kiadásokat, és frissítettem velük a táblázatomat. Azonban így is maradtak olyan előirányzati sorok, amelyekből nem kimutatható a pontos határon túli támogatás, ezeket megjelöltem, hogy később más eszközök igénybevételével is megpróbáljam felderíteni őket. A fejezeti kötetek szöveges indoklásai két módon segítettek elő a táblázatom bővítését: vagy felsorolták a főbb kiadásokat, és így közvetlenül szolgáltatott adatokat, vagy megjelöltek olyan kormányhatározatokat, amelyek az adott sorra való átcsoportosításokat foglalják magukba. Az utóbbi esetben megkerestem a kiemelt határozatokat, ezek a legtöbb esetben pontosan meghatározták az átcsoportosítás célját, így kiszűrhetővé téve azokat az összegeket, amelyek nemzetpolitikai céllal lettek az adott előirányzati sorhoz rendelve.

¹³ Keresett kifejezések: határon túli, külhoni, ukrán, Ukrajna, szlovák, Szlovákia, szerb, Szerbia, osztrák, Ausztria, szlovén, Szlovénia, horvát, Horvátország, román, Románia, Kárpátalja, Felvidék, Délvidék, Erdély, Burgenland, Muravidék, Vajdaság.

Miután a fent leírtakkal is kiegészítettem a táblázatot, még mindig maradtak homályos részek, illetve olyan állami kiadások, amelyekre az eddigi kutatások nem világítottak rá. Ennek pótlásaként egy átfogóbb és sokkal összetettebb módszerhez folyamodtam, mégpedig kulcsszavas keresést folytattam le a 2010–2017 közötti *Magyar Közlöny*ökben és *Hivatalos Értesítő*kben.

A *Magyar Közlöny* weboldalán¹⁴ szűrni lehet a bennük előforduló szavak és szóösszetételek alapján. Keresést indítottam az alábbi kifejezésekre: „Határon túli magyar”, „Külhoni magyar”, „ukrán”, „Ukrajna”, „szlovák”, „Szlovákia”, „szerb”, „Szerbia”, „osztrák”, „Ausztria”, „szlovén”, „Szlovénia”, „horvát”, „Horvátország”, „román”, „Románia”, „Kárpátalja”, „Felvidék”, „Erdély”, „Burgenland”, „Muravidék”, „Vajdaság”, „Délvidék”. Ezek összesen 3923 találatot adtak, amelyekből néhány ismétlődő, mivel egyes közlönyökben szerepel több is a fent felsorolt szavakból.

A letöltött dokumentumokat egyesével, szökeresővel átnéztem és két kategóriába soroltam őket: „nemzetpolitikai jellegű” kategóriába azokat, amelyek a határon túli magyar közösségeket érintették, illetve az „egyéb” kategóriába minden olyat, amely bármi másra vonatkozott. A találatok nagy része természetesen a második kategóriába került, a fent említett szavak egy része ugyanis gyakran előfordul nemzetközi szerződésekben, vezetékevekben, oktatáspolitikai döntésekben, tisztviselők/intézmények feladatköreiben, muzeológiai jegyzékekben stb. Összesen 321 tétel került a „nemzetpolitikai jellegű” kategóriába, a leghasznosabbnak a „határon túli magyar” keresőszó bizonyult, amely 81 találatot hozott. Ezeket egyesével átnéztem, mindegyikhez hozzáfűztem egy rövid magyarázatot, illetve azokban az esetekben, ahol találtam adatot pénzügyi mozgásról, egy táblázatba kigyűjtöttem. A fent leírt módszerrel talált pénzmozgások esetében feljegyeztem – ahol lehetett – a két fél személyét, vagyis hogy a pénzmozgás kinek a kiadásaként van dokumentálva, és az említett összeg hova kerül, az érintett költségvetési sort, a határozat/rendelet évét, a támogatás célországát, formáját, összegét¹⁵.

¹⁴ <https://magyarkozlony.hu/>

¹⁵ Elérhető a szerző illetve a TK Kisebbségkutató Intézet engedélyével az alábbi linken: <https://file.tk.mta.hu/index.php/apps/onlyoffice/s/Nzzos2i49MyEjdr>

1. táblázat: A kulcsszavas keresés találatai

Keresett szöveg	Talált közlőnyök száma	Nemzetpolitikai találat (db.)
határon túli magyar	247	81
külhoni magyar	83	30
ukrán	225	22
szlovák	339	15
szerb	280	14
osztrák	265	2
horvát	345	12
román	308	17
Kárpátalja	52	9
Felvidék	17	2
Erdély	34	6
Burgenland	6	0
Muravidék	11	1
Vajdaság	10	3
Ukrajna	399	34
Szlovákia	214	13
Ausztria	212	2
Szlovénia	172	6
Horvátország	163	2
Szerbia	172	21
Románia	309	29
Összesen	3863	321

A leírt módszerrel megismert előirányzati sorokat kikerestem a zárszámadási törvények főköteteiben és mellékköteteiben is, leköttem évekre visszamenően, és a kapott információkkal kiegészítettem a táblázatot. Ezekkel az információkkal együtt a táblázat sorainak száma elnyerte végleges számát, vagyis 112 olyan

előirányzati sort találtam, amelyekre 2010–2018 között elszámolásra került határon túli támogatás. Ezekből 92 előirányzati sor esetében sikerült pontos számokat meghatározni a nyilvánosan elérhető adatokból, 20 darabnál viszont csak megközelíteni tudjuk a teljes kiadást.

Mivel nyilvánosan nem találtam információt a fent említett sorok alá elszámolt összegekkel kapcsolatban, ezért az információs önrendelkezési jogról szóló 2011. évi CXII. törvény alapján közérdekű adatigénylést nyújtottam be a Belügyminisztériumhoz, az Emberi Erőforrások Minisztériumához, a Honvédelmi Minisztériumhoz, Magyar Művészeti Akadémiához a Külgazdasági és Külügyminisztériumhoz, a Miniszterelnökséghez, a Miniszterelnöki Kabinetirodához. Határidőn belül kielégítő választ az első három intézmény adott. Később a Külgazdasági és Külügyminisztérium nagyon pontos választ adott, a Belügyminisztérium pedig tájékoztatót, hogy nem kezelője a kikért adatoknak.

A Miniszterelnökség nem válaszolt a második megkeresésemre, a Miniszterelnöki Kabinetiroda pedig még az elsőre sem.

A végső összegek megismerését követően szükségessé vált egy kis korrekció, mivel a kapott értékeim évenkénti összehasonlítását torzította volna az infláció. A pontosabb eredmény érdekében két módszert is használtam: átalakítottam a táblázatom nominális értékeit reálértékekké, illetve ezzel párhuzamosan át is váltottam az összegeket amerikai dollárra. A reálérték-számításnál a 2010-es évet tekintettem összehasonlítási alapnak, és a Magyar Nemzeti Bank által készített jelentésekben¹⁶ szereplő hivatalos éves inflációmutatók használatával átszámítottam a későbbi évek kiadási tételeit ezen év árszínvonalára. A dollárra való átváltásnál szintén a Magyar Nemzeti Bank oldalán elérhető éves átlagokat használtam.¹⁷ Azt, hogy ez milyen mértékű eltérést jelent, az alábbi táblázat jól mutatja:

¹⁶ <https://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/eves-jelentesek>
(letöltés ideje: 2020. január 19.)

¹⁷ <https://www.mnb.hu/letoltes/hu0301-arfolyam.xls>
(letöltés ideje: 2020. január 19.)

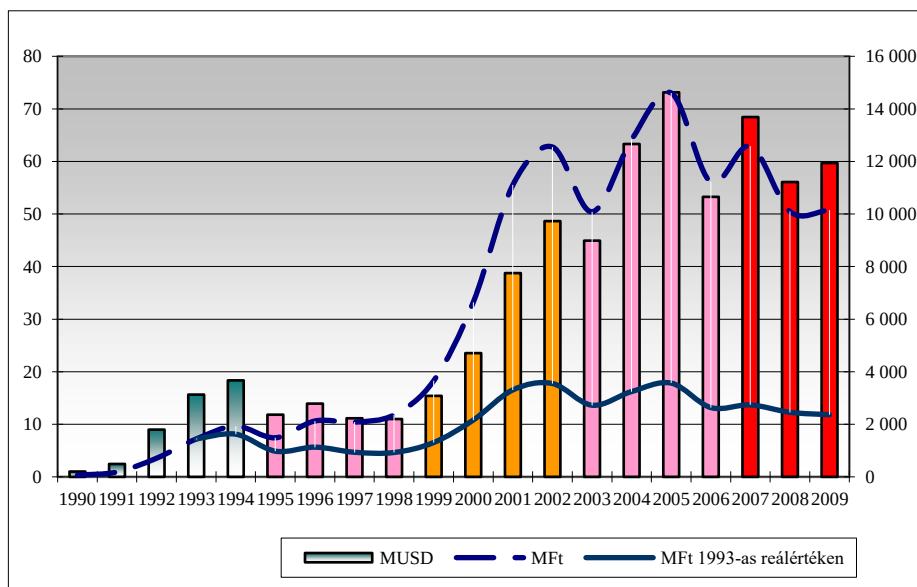
2. táblázat: A nemzetpolitikai támogatások éves változása dollárban és reálértékben

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Teljes külhoni támogatás nominális értéke (millió forintban)	13858,3	29496,5	21595,7	27634,7	28919,5	34652,0	90925,0	127834,7	138655,6
Kiadás USD-ben (millió dollárban)	66,6	146,8	95,8	121,5	124,4	124,0	323,1	466,1	513,1
Infláció (százalékban)	4,9	3,9	5,7	1,7	-0,2	-0,1	0,4	2,4	2,8
Reálérték 2010 (millió forintban)	13858,3	30647,4	23717,9	30353,6	32235,4	38585,5	101654,0	146349,1	158737,2
Kiadási főösszeghez mért arány (százalékban)	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,5	0,6	0,6

2. Az ösztámogatás alakulása

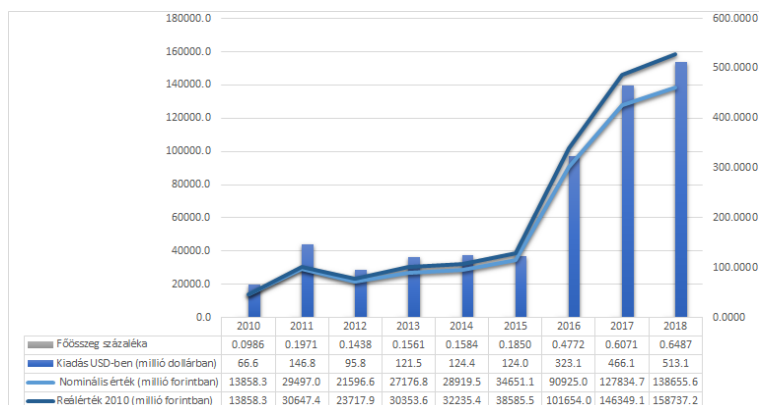
Kutatásomban először a támogatáspolitiká egészének alakulását szeretném végigkövetni, majd ezt követően megnézni, hogy milyen irányú változáson esett át az összegek kezelőinek intézményes összetétele, végül pedig minisztériumonként bemutatni az alrendszereket, a főbb programokat és ezek kiadásainak alakulását.

Viszonyításképpen a 2010 előtt helyzetről a következő ábra és a vonatkozó szakirodalom ad áttekintést.

1. ábra: A határon túli magyarok támogatására fordított magyarországi költségvetési összegek

Forrás: Bárdi Nándor - Misovicz Tibor: A kisebbségi magyar közösségek támogatásának politikája. In Bitsley Botond (szerk.): *A határon túli magyarság a 21. században*. Budapest: KEH, 2010. 213.

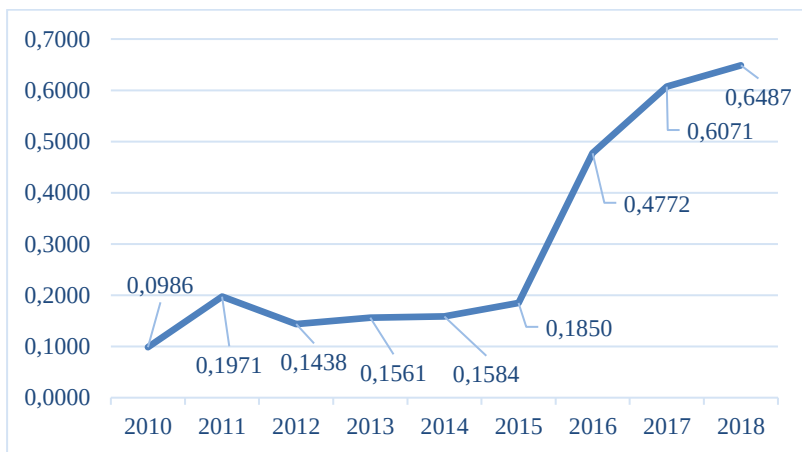

2. ábra: Nemzetpolitikai támogatások összesen

Magyarország külföldi támogatáspolitikára fordított forrásai a 2010–2018-as időszakban majdnem folyamatos növekedésben voltak. 2010-hez képest – amely év költségvetését még a szocialista kormány készítette – látható a kiadások megugrása, hiszen 13,86 milliárd forintról, 2011-re 29,49 milliárd forintra (2,12-szorosára) növekszik a külföldi magyarsággal kapcsolatos kiadások összege, bár 2011 és 2012 között láthatunk egy visszaesést, 29,49 milliárd forintról 21,6 milliárd forintra. Véleményem szerint ez annak tudható be, hogy az új kormányzat intézményrendszerének kialakítása miatt volt kiemelkedő a második Orbán-kormány első költségvetési éve. Ekkor például még párhuzamosan van kiadása a kifutó Szülőföld Alapnak és az azt váltó Bethlen Gábor Alapnak is. A kezdeti lendületet folyamatos, azonban nem túl intenzív növekedési időszak követi, 2012-ben 21,5 milliárdot, 2013-ban 27,1 milliárdot, 2014-ben 28,9 milliárdot, 2015-ben pedig 34,6 milliárdot fordítanak a célra, vagyis 2012–2013 között 25%-os, 2013–2014 között 6%-os, 2014–2015 között pedig 15%-os a változás. Mint ahogy a 2. ábra is mutatja, a második kormányzati ciklus közepén történik egy hatalmas ugrás, mivel míg 2015-ben a határon túli közösségekkel kapcsolatos kiadások összesen nagyjából 34,6 milliárd forintot tettek ki, addig 2016-ban már 90,92 milliárd forintot. Egy év alatt gyakorlatilag 2,7-szeresére nőttek az ilyen célú kiadások. Ez a növekedés 2017-ben is folytatódott, ám mértéke csökkent, ebben az évben kb. 127,83 milliárd forint – az előző 1,3-szorosa – került felhasználásra nemzetpolitikai céllal, míg 2018-ban 138,65 milliárd,

az előző év 1,08 szorososa. Érdekes még, hogy a kiadások dollárértéke 2010–2014 között arányaiban magasabb, mint a 2015–2018-es időszakban, olyannyira, hogy 2015-ben bár a nemzetpolitikai kiadások értéke forintban növekszik, dollárban csökken. Ez azért is fontos, mivel a támogatások egy része nem Magyarország területén valósul meg.

Ha azt nézzük, hogy az éves kiadási főösszegnek mekkora részét képezik a magyarságpolitika finanszírozásának költségei, akkor a fentihez nagyon hasonló eredményeket kapunk.

3. ábra: Támogatások a főösszeghez mérve, százalékban

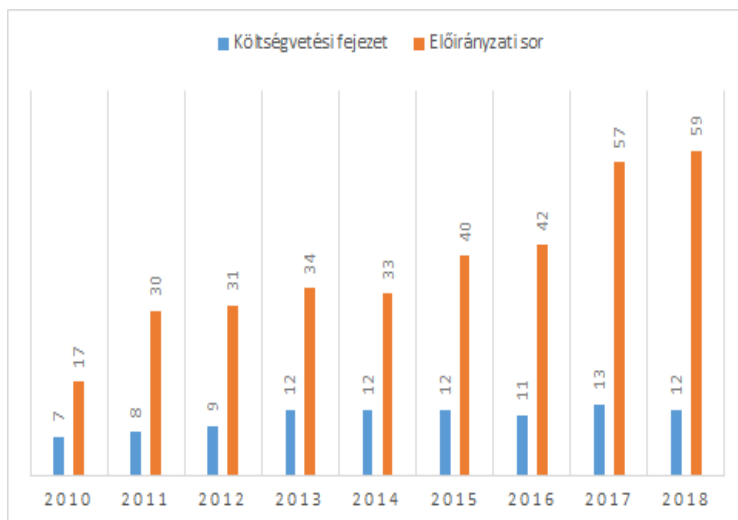
A támogatáspolitikát 2010-ben az állami kiadásoknak csupán 0,09 százalékát tette ki, ez 2011-ben megduplázódott 0,2%-ra, 2012-ben kicsit visszaesett 0,14%-ra, majd három évig stabilan növekedett (0,156%, 0,158%, 0,185%), 2016-ban megugrott 0,47%-ra, 2017-re elérte a 0,6%-ot, és végül 2018-ra a 0,64%-ot. Ebből számunkra az érdekes, hogy a 2012–2015 közti növekedés sokkal kisebb arányú, mint ha az abszolút pénzértékeket néznénk, hiszen amíg a nominális eredmények alapján 2012–2013 között 25%-kal nőttek a kiadások, addig az államgazdálkodás egészéhez mérten csupán 9%-kal nőtt ezen szakpolitika súlya. A 2013–2014-es időszak 6%-os pénzügyi növekedése mellett 1%-kal nőtt a nemzetpolitika költségvetési súlya, míg 2014–2015 között 15% mellett 13%-kal. A nagy kiugrású évekre

is ez mondható el, bár ott kisebb az eredmények közti különbség: 2016-ban 169%-kal több pénzt fordítanak a célra, ez 157%-os erősödés a költségvetésen belül, míg 2017-ben 37%-kal többet, ez pedig 27%. 2018-ban 8%-os nominális növekedés mellett 6%-ot nöött a nemzetpolitika költségvetési súlya. Az egyetlen kivétel 2012, mivel akkor 29%-kal csökkent a támogatás is, és annak a költségvetési súlya is. Ez azt jelenti, hogy Magyarország állami kiadásai az említett években szintén növekedtek, így habár a pénzbeli értéke nöött a nemzetpolitikai támogatásoknak, mégsem ezzel arányosan erősödött a súlya a többi szakágazathoz képest. A második Orbán-kormány alatt, illetve a harmadik első két évében nagyságrendileg, a szakirodalomban ismertett előző kormányzatéhoz hasonló a támogatások mértéke, a nagy változás 2016-ban jön el, amikor a célra fordított források megközelítik az állami kiadások 0,5%-át.

A támogatások elosztásában, mint ahogy a szakirodalmi részben is említettem, 2010-től újra három szereplőt különíthetünk el: a nemzetpolitikával foglalkozó csúcsintézményt, a pályázatokért és támogatásokért felelős alapítványt/alapítványokat és azokat a költségvetési szerveket, amelyek egy-egy szakpolitikában érintettek. Habár a nemzetpolitika élén hivatalosan mindkét vizsgált ciklus alatt Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes állt, a szakpolitikai csúcsintézmény a második Orbán-kormány ciklusában a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium alatt működő Nemzetpolitikai Államtitkárság volt, amelyet Répás Zsuzsanna helyettes államtitkár vezetett. A harmadik Orbán-kormány alatt ugyanezen államtitkárság már a Miniszterelnökség alá rendelve működött, vezetője pedig Potápi Árpád János államtitkár lett. Az előző kormányok alatt a külhoni támogatások kezelését a Szülőföld Alap látta el, ezt a Fidesz-kormány – az átláthatóságra, a szervezeti felépítésre és a terepmunka hiányára hivatkozva – 2010-ben jogutódlással megszüntette, szerepét a Bethlen Gábor Alap vette át. Fontos megemlítenünk, hogy az alap leginkább csak a támogatások kezelőjeként működik, a döntések a Nemzetpolitikai Államtitkárságon születnek, az ott hozott döntések alapján kerülnek kiírásra a pályázatok, és szintén ott ítélik oda az egyedi támogatásokat is. Ezek alapján a BGA-nak nincs önálló nemzetpolitikája, a támogatáspolitikai rendszerében végrehajtói szerepet lát el. A harmadik szereplőcsoportba tartoznak azok a szakminisztériumok és akadémiák (a Magyar Művészeti Akadémia és a Magyar Tudományos

Akadémia), amelyek célirányos tevékenységük útján közvetlenül vagy közvetve támogatják a határon túli magyarságot, illetve ide tartozik még az Országgyűlés is, amelynek a magyar-magyar kapcsolattartás működtetésében vannak feladatai.

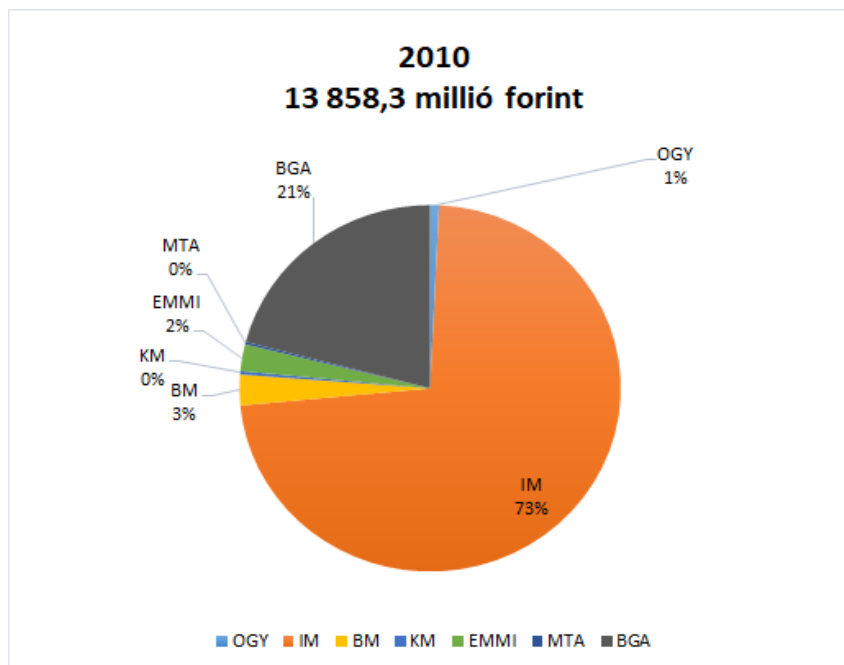
2010 óta a támogatáspolitikai belső felépítése folyamatosan változott, a szereplők száma és súlya állandóan mozgásban volt. A 2010-es kormányváltás előtt és annak évében a legnagyobb összegeket a Nemzetpolitikai Államtitkárságot magába foglaló költségvetési fejezet kezelte, ez viszont már 2011-ben megváltozott, és az akkor vele egy súlycsoportba kerülő BGA a következő évre teljes fölényt szerzett, amelyet kisebb kilengésekkel a mai napig megtartott. 2010 és 2012 között a szakállamtitkárság súlya folyamatos esésben volt. Ezt 2013-ban forrásainak megduplázódása váltotta fel, illetve 2014-ben egy 1%-os növekedés, azonban ezt követően az intézmény újra csökkenő pályára állt, 2017-ben már csak 7%-os súlya volt. 2018-ban, mivel az Emberi Erőforrások Minisztériumától több sort is átrendeltek a Miniszterelnökség alá, ez 13%-ra emelkedett. Az intézmény súlya leginkább azért nem kimagasló, mivel bár a döntések az államtitkárságon belül születnek meg, a forráselosztás feladatát a BGA végzi, amely infrastrukturálisan erre lett kialakítva. Előbbi intézmény kiadásai közt csupán kisebb tételek és a Nemzetstratégiai Kutatóintézet költségei szerepelnek. A harmadik kategóriába tartozó, egyéb szakpolitikával foglalkozó intézmények 2010-ben még csak a támogatások 6%-át fedezték, 2011-ben 16%-át, 2012-ben 26%-át, 2013-ban 22%-át, 2014-ben és 2015-ben ismét 16%-át, 2016-ban 22%-át, 2017-ben 32%-át, illetve 2018-ban 25%-át. Ezt megnézve láthatjuk, hogy a kormányváltást követően az ilyen intézmények kiadásainak többihez viszonyított súlya egyre nőtt, egészen 2013-ig, az azt követő három évben visszaesett, viszont 2016-tól újra növekedő pályára állt és 2017-re elérte eddigi legmagasabb arányát, 2018-ra pedig ismét visszaesett.

4. ábra: A támogatáspolitikában résztvevő intézmények száma

A támogatáspolitikában résztvevő intézmények, illetve előirányzati sorok is évről évre gyarapodtak és váltak bonyolultabbá. A kutatásomban azokat az intézményeket vettem önálló szervnek, amelyeknek saját költségvetési fejezetük volt, így például a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal, amely a Belügyminisztérium alá tartozik, utóbbi részeként kezeltem, illetve a Bethlen Gábor Alap előirányzati sorait is egyként kezeltem. 2010-ben 7 fejezet alatt 17 előirányzati sorban volt elszámolva támogatáspolitikai kiadás, 2011-ben már 8 fejezet alatt 30 soron, 2012-ben 9 fejezet alatt 31 soron, 2013-ban 12 fejezet alatt 34 soron, 2014-ben 12 fejezet alatt 33 soron, 2015-ben 12 fejezet alatt 40 soron, 2016-ban 11 fejezet alatt 42 soron, 2017-ben 13 fejezet alatt 57 soron és 2018-ban 13 fejezet alatt 59 soron. Ennek alapján jól láthatjuk, hogy a költségvetési szervek száma 2013-ig gyarapodott, onnantól 3 éven keresztül stabil maradt, aztán a 2016-os visszaesést követően 2018-ban elérte a vizsgált időszak maximumát.

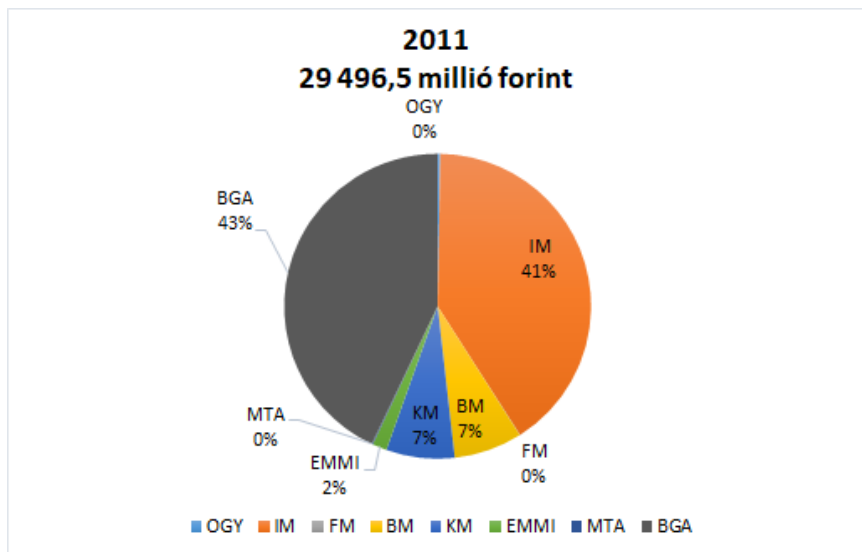
A továbbiakban évről évre egy-egy diagrammal fogom bemutatni a támogatások egymáshoz mért alakulását, illetve a magyarságpolitikában szerepet vállaló különböző intézmények súlyának változását.

5. ábra: *Kiadásmegoszlás minisztériumonként 2010-ben*

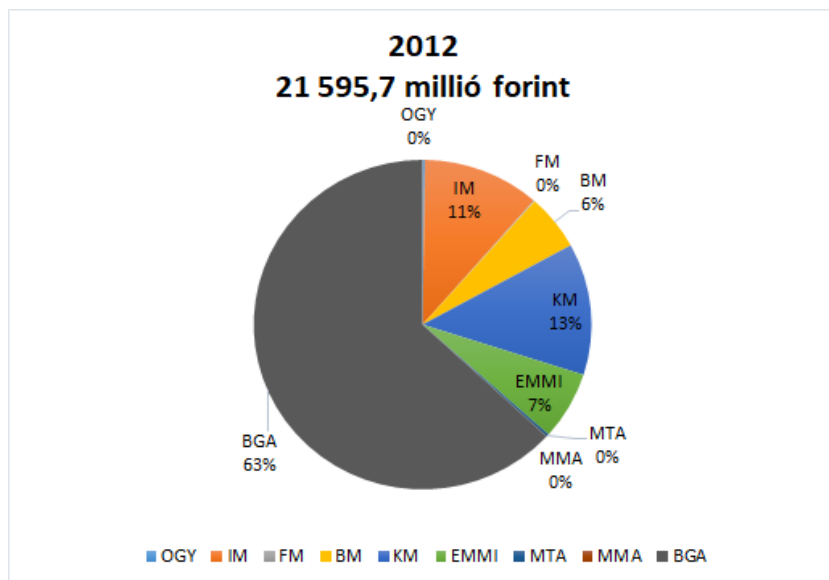
2011-ben új intézménnyel bővült a támogatók köre, mégpedig a Vidékfejlesztési Minisztériummal (FM), amely 9 millió forintnyi összeget fordított nemzeti politikai célra. Nagyobb átalakulást a Bethlen Gábor Alap létrehozása hozott, és bár a Szülőföld Alapot megszüntették, néhány fennmaradó tételt még ez is elszámolt a költségvetés terhére. A két alapítvány összesen 12,6 milliárd forintot fordított a célra, ebből az új intézmény 11,5 milliárd felett rendelkezett, míg a régi csak 1,1 milliárd forint fölött. A Belügyminisztérium és a Külügyminisztérium költségei is látványosan megnövekedtek a honosítás intézményi hálózatának létrehozása miatt, amely immáron kiadásai nagy részét tette ki, előbbi a 2010-es 375,2 millió forintról 2,1 milliárd forintra, míg utóbbi 40,7 millió forintról 2,1267 milliárd forintra nőtt.

Ha összehasonlítjuk a 4. és a 5. ábrát, jól látszik, hogy az előző év forrásmegosztásához viszonyítva megszűnt a nemzetpolitikai csúcshintézmény dominanciája.

6. ábra: Kiadásmegoszlás minisztériumonként 2011-ben

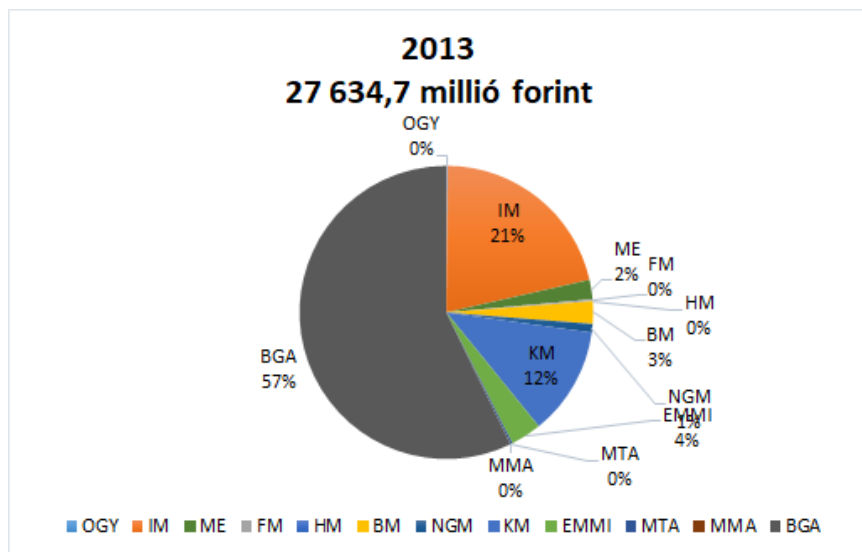
2012-ben ismét új intézmény jelenik meg a határon túli támogatásokat megvalósítók közt, a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) 5,7 millió forintot fordít ilyen célra, ezzel már kilenc intézmény és 31 előirányzati sor érintett a nemzetpolitikában. A Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium által kezelt források értéke látványosan egyötödére csökken (12 milliárdról 2,4 milliárdra), és ezzel párhuzamosan erősödni kezd a Nemzeti Erőforrások Minisztériuma, amely a 2011-es 448,5 millió forint után 2012-ben már 1,45 milliárd forinttal gazdálkodott, vagyis az előző év több mint háromszorosával. Ennek oka, hogy előbbi kiadásai részben átszervezésre kerültek (főként) az előző évben létrehozott BGA és a Nemzeti Erőforrások Minisztériuma alá.

7. ábra: *Kiadásmegoszlás minisztériumonként 2012-ben*

A Bethlen Gábor Alap – bár nominálisan nem növelte nagymértékben kiadásait – a támogatások folyósításában 2012-ben már 63%-kal teljes dominanciát szerzett (ez a fent már említett összkiadáscsökkenés miatt lehetséges), ezalatt a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium elvesztette súlyát, 40%-ról 11%-ra esett vissza, és a második legnagyobb kiadású intézménnyé a Külügyminisztérium lépett elő 13%-kal (főként a honosítással összefüggő kiadások a növekedése végett, amelyek a Külképviseletek Igazgatása nevű sorát érintették).

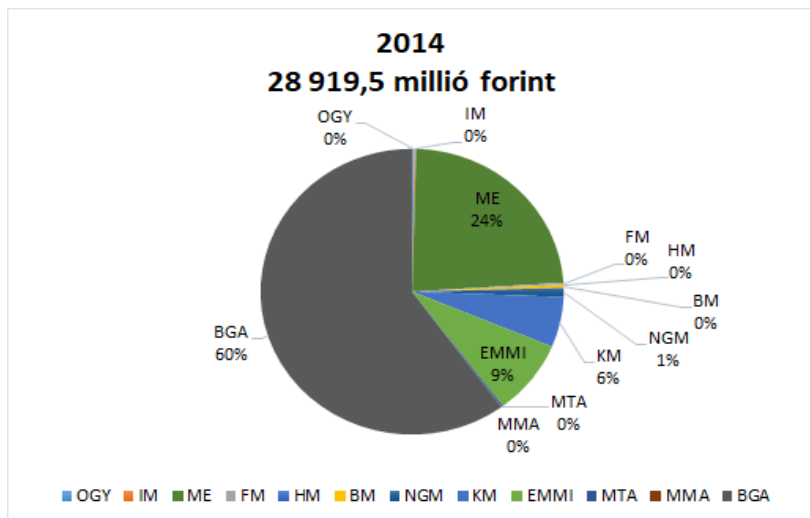
2013-ra ismét újabb szereplőkkel bővül a támogatáspolitikai, a Miniszterelnökség (ME) 588,7 millió forinttal, a Honvédelmi Minisztérium (HM) 7,5 millió forinttal, a Nemzetgazdasági Minisztérium (NGM) pedig 257,8 millióval szállt be a szakpolitikai támogatás-elosztók sorába. A Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, illetve a Vidékfejlesztési Minisztérium megduplázta a magyarságpolitikai kiadásait, előbbi 5,88 milliárdra, utóbbi 54,1 millióra.

8. ábra: Kiadásmegoszlás minisztériumonként 2013-ban

A BGA 2013-ban ugyan 1,7 millárddal több pénzt használt fel, súlya az előző év 63%-áról 57%-ra csökkent. A Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium megduplázta támogatáspolitikai súlyát, így ismét ez vált a második legnagyobb támogatáskezelővé 21%-kal, megelőzve a Külügyminisztériumot, amely csupán egy százalékponttal esett vissza az előző évhez képest, 12%-ra.

2014 a harmadik Orbán-kormány első éve, habár a költségvetés még az előző ciklusban kerül elfogadásra, azonban a közigazgatás intézményrendszerének átalakítása megkezdődik. Nemzetpolitikai szempontból a legjelentősebb változás, hogy a Nemzetpolitikai Államtitkárság a Miniszterelnökség alá került, így az említett minisztériumnak nagymértékben megnőttek az ilyen jellegű kiadásai, ezzel párhuzamosan a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériumnak pedig lecsökkentek, és előirányzatai már a szakpolitikai csoportba sorolhatóak. Nagy forrásnövekedés látható még nemzetpolitikai téren a Nemzeti Erőforrás Minisztériumának utódjánál, az Emberi Erőforrások Minisztériumánál, amely 2014-ben már 2,45 milliárd forintot kezelt. A honosítási tevékenységet szervező intézmények (BM, KÜM) kiadásai, a kezdeti lendület alábbhagyásával csökkentek.

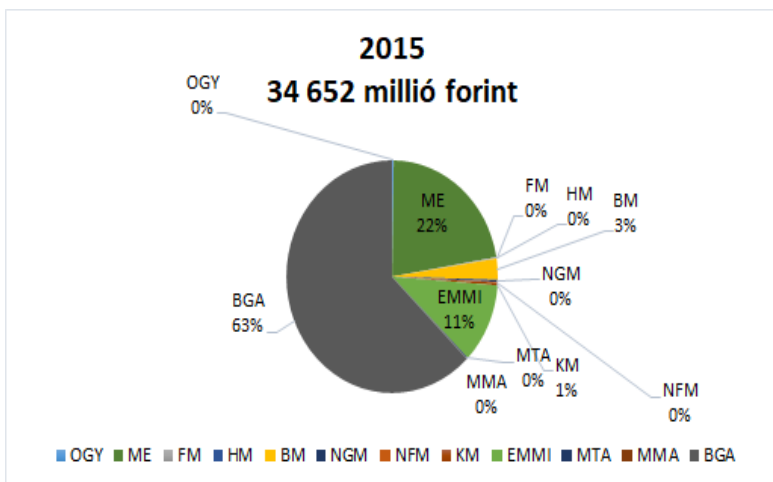

9. ábra: A kiadások megoszlása minisztériumonként 2014-ben

Ha összehasonlítjuk a 9-es ábrát a 2013-as évre vonatkozóval, akkor azt látjuk, hogy koncepcionálisan nem történt nagy változás, csupán a nemzetpolitikával foglalkozó csúcstényményt magában foglaló minisztérium cserélődött le, a második legnagyobb forrást immáron a Miniszterelnökség mozgatta meg, az összes magyarságpolitikai kiadásnak 24%-át.

2015-ben tovább folytatódnak az előző évben megkezdődött folyamatok, az Igazságügyi és Közigazgatási Minisztérium teljesen kikerült a nemzetpolitikai célú támogatásokkal foglalkozó intézmények sorából, ezzel egy időben viszont a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium 30 millió forintot fordított a határon túli közösségekhez kapcsolódó célra, így a szereplők száma változatlan maradt. Nagyobb változás a Belügyminisztérium kiadásainál jelentkezik, amelyben csaknem megtízszereződik a külhoni támogatások értéke, 102,5 millióról 1,01 milliárdra változva, illetve a Külgazdasági és Külügyminisztériumnál, amely a 2014-es évben még 1,65 milliárd forint felett rendelkezett, 2015-ben már csak 130,7 millióval. A Belügyminisztérium esetében ennek oka a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal által a határon túli magyarok egyszerűsített

honosítására fordított többletkiadások megugrása,¹⁸ illetve a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központjánál szintén a honosítással összefüggő kiadások változása.¹⁹ Fontos megjegyezni, hogy az említett kiadások 2014-ben rekord alacsonyak voltak, a változás mértékét ez is befolyásolja.

10. ábra: *Kiadásmegosztás minisztériumonként 2015-ben*

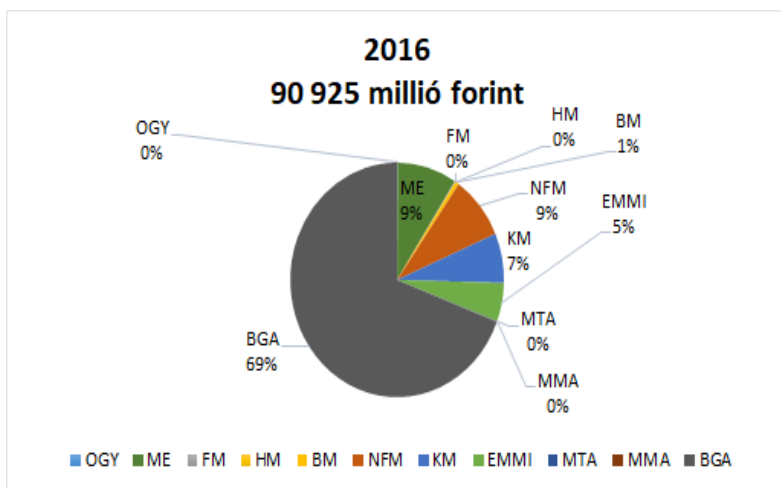
Ha megnézzük a 10. ábrát, jól láthatjuk a fent már leírt folyamatokat. Gyakorlatilag nyolcból három intézmény kezeli a határon túlra folyó támogatások 96%-át. Az előző évhez hasonlóan a BGA és a Miniszterelnökség megőrizte támogatáspolitikai dominanciáját, előbbi aránya három százalékkal növekedett, utóbbi egy százalékkal csökkent.

A következő évben, 2016-ban következett be a nemzetpolitikai célra fordított összegek megugrása, ez pedig az ösztámogatás belső szerkezetét is átrajzolta. A Bethlen Gábor Alapnál nominálisan megháromszorozódott a kezelt összeg, 21,65 milliárdról 62,88

¹⁸ 2010: 375,2 millió forint; 2011: 245,2 millió forint; 2012: 904,7 millió forint; 2013: 374,6 millió forint; 2014: 58,5 millió forint; 2015: 643,2 millió forint; 2016: 508,7 millió forint

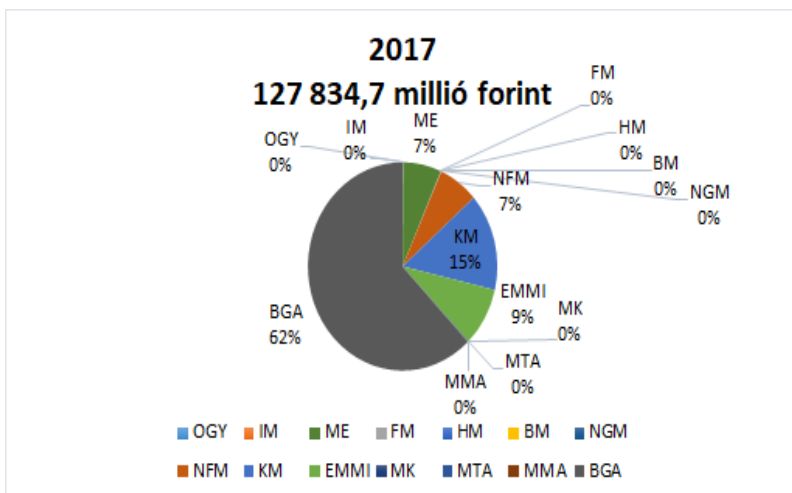
¹⁹ 2011: 1883 millió forint; 2012: 274,2 millió forint; 2013: 310,4 millió forint; 2014: 44 millió forint; 2015: 371,1 millió forint

milliárdra. Ezen kívül valóban nagy növekedés két intézménynél következett be: a Nemzeti Fejlesztési Minisztériumnál és a Külgazdasági és Külügyminisztériumnál. Előbbi, habár először 2015-ben számolt el a határon túli magyar közösségekkel kapcsolatos kiadásokat, 2016-ban az előző évnek több mint kétszázszázhatvanosorását fordította ilyen célra, kerekén 8 milliárd forintot. Ennek oka a határon túli sportlétesítmények építésének/fejlesztésének a megkezdése, melyeket az említett minisztérium alatt található „Egyedi sportlétesítmények fejlesztésének támogatása” nevű sor alá számoltak el, együtt a Magyarország területén belül véghezvitt beruházásokkal. A másik nagy növekedést a Külügyminisztérium gazdálkodása eredményezte, amely az előző évi visszaesést követően 6,23 milliárd forint nemzetpolitikai kiadással zárta az évet, az előző évi kiadása ennek kevesebb, mint 2%-a volt.

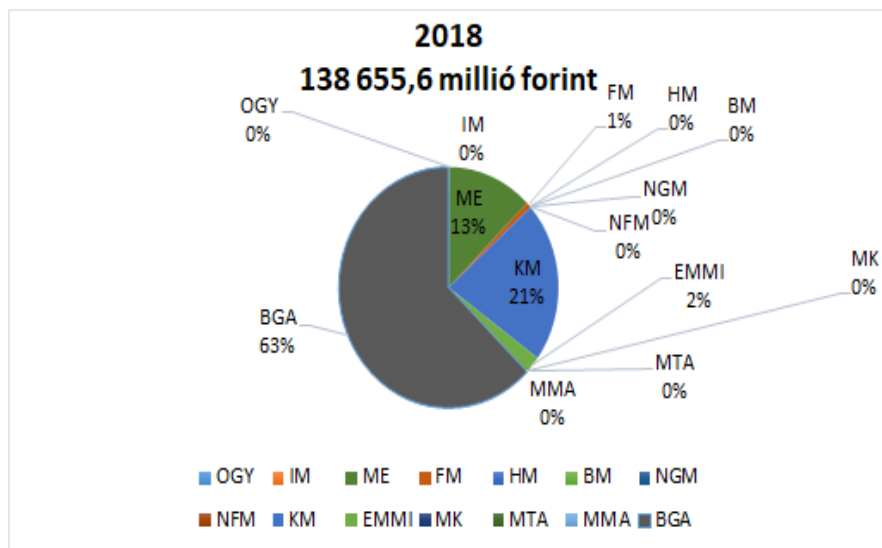
11. ábra: *Kiadásmegosztás minisztériumonként 2016-ban*

2017-ben tovább nőtt a nemzetpolitikai összkiadás, illetve a szakpolitikai intézmények súlya is. A BGA tovább folytatta nominális növekedését, 2017-re elérve a 79,38 milliárd forintot, és bár csak kismértékben, de a Miniszterelnökség kiadásai is gyarapodtak, 8,36 milliárdra.

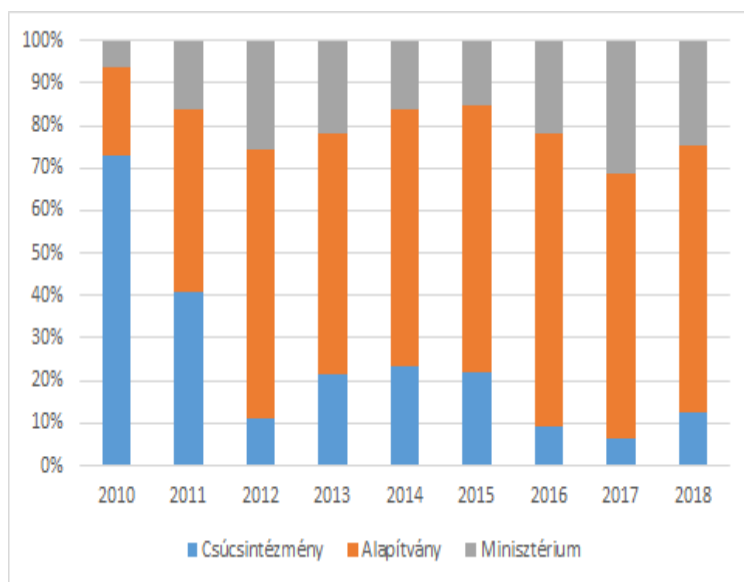

12. ábra: Kiadasmegoszlás minisztériumonként 2017-ben

Ahogy az a 12. ábrán is látszik, a BGA visszaszorult a két évvel korábbi arányához, amely 62%-os, illetve a Miniszterelnökség is 2 százalékponttal kisebb részét fedte le a nemzetpolitika anyagi kiadásainak. Ezen két szereplő összkiadáshoz mért gyengülése a szakpolitikai intézmények erősödését feltételezi, amelyek már 31% százalékát jelentik a kiadásoknak. A magyarságpolitika második legnagyobb forrásosztó intézménye a Külgazdasági és Külügyminisztérium lett 15%-kal, öt követte 9%-kal az Emberi Erőforrások Minisztériuma, végül pedig 7%-kal a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium. A fel nem sorolt szervek mind egy százalék alatti összeggel gazdálkodtak.

2018-ban két nagyobb átalakulást tapasztalhatunk. A Miniszterelnökség súlya az előző évi 7%-ról, 13%-ra növekedett, ezzel arányosan az EMMI 9%-ról 2%-ra csökkent, mivel az egyházi kiadások nagy része átkerült előbbihez. A másik jelentős változás, hogy míg a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium 2017-ben 9%-os résszel rendelkezett, addig 2018-ban ez kimutathatatlan, az előző évvel ellentétben nincs nyilvánosan elérhető információ a beruházások határon túlra eső részéről. A gazdaságfejlesztési támogatások értékének növekedése miatt a Külgazdasági és Külügyminisztérium súlya is növekszik 6% ponttal 21%-ra.

13. ábra: A támogatások megoszlása a három szereplő közt

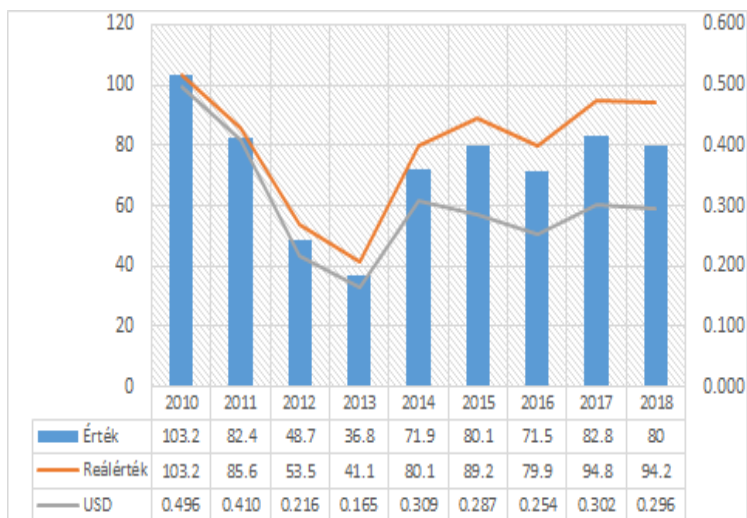
3. Változások intézményenként

Az előbbieken a támogatáspolitikai teljes kiadásának évenkénti megoszlását ábrázoltam, a továbbiakban a különböző költségvetési szervezetek, és az azok által kezelt, nemzetpolitikához kapcsolódó tételek alakulását szeretném kielemezni, egymással összehasonlítani, intézményenként ábrázolni. Ismét több, számokkal teletűzdelt rész is következik, azonban akárcsak a fentiekben, igyekszem megmagyarázni az intézmények közti súlyváltozások mögött rejlő tartalmi változásokat, különös tekintettel a szakpolitikai hangsúlyok eltolódására. Mindezek után végigveszem a különböző szakterületekre fordított összegeket, mivel ezek nem egyeznek pontosan a szakminisztériumok kiadásaival, több ilyen szét van szórva különböző intézmények közt.

A 14 vizsgált intézmény közül, a 2010–2018-es időszakban egyedül a Miniszterelnöki Kabinetiroda számolt el csupán egyetlen évben, 2017-ben ilyen jellegű támogatást, a többi intézmény legalább három évben rendelkezett magyarságpolitikát érintő kiadásokkal. A

kabinetiroda egyszeri kiadása, amely 66,5 millió forint, és az „*MK alá tartozó szervezetek és szakmai programok támogatása*” sor alatt lett elszámolva, az erdélyi magyar médiarendszer kialakítására, megtervezésére, arculatának kialakítására, a működtetés megkezdésére és a főtér.ro portál fenntartására lett fordítva, a kedvezményezett pedig az Erdélyi Médiatér Alapítvány volt. Ez a támogatás része egy nagyobb, összesen 1,45 milliárd forintos támogatásnak amely mind az anyaországban, mind a határon túl elég nagy média visszhangot kapott.²⁰

3.1. Az Országgyűlés

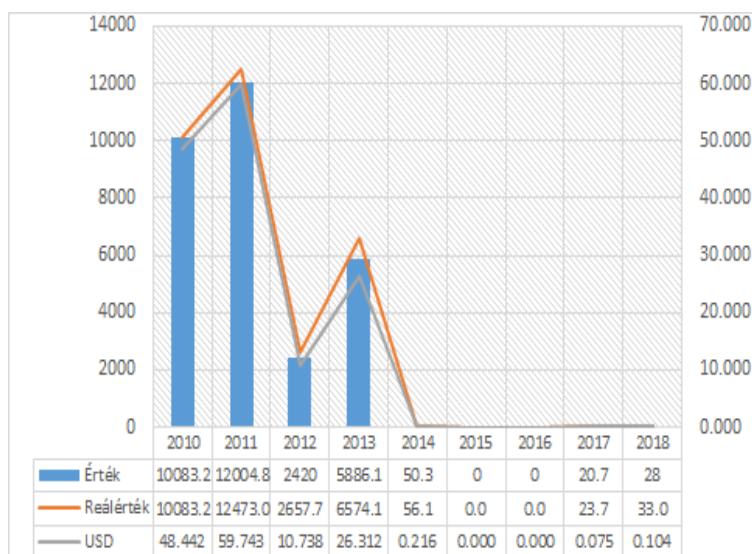
14. ábra: Az Országgyűlés nemzetpolitikai támogatásainak alakulása MFt (2010–2018)

Az Országgyűlés alá mind a kilenc vizsgált évben került nemzetpolitikai tétel, és annak mértéke drasztikusan nem is változott. Azt láthatjuk, hogy az intézmény kiadási összegei 2010-től 2013-ig folyamatosan csökkentek, 2014-ben kissé megugrottak, aztán kisebb

²⁰ Forrás: Átlátszó Erdély (<https://atlatszo.ro/szabad-sajto/media/meglengette-a-mezesmadzagot-az-erdelyi-mediator-egyesulet/>) (letöltés ideje: 2020.04.14.)

változásokkal, de megtartották súlyukat. Az Országgyűlés két célra fordított összegeket: a határon túli sajtó hírellátására, illetve a magyar-magyar kapcsolattartásra. Előbbire csak 2010-ben volt az intézménynek elkülönített forrása, amely 2011-től meg is szűnt, az említett évben kerekén 80 millió forintot adott ki a célra. Utóbbi a Kárpát-Medencei Magyar Képviselők Fórumának mint parlamentáris intézménynek a működtetésére szolgált, illetve finanszírozta a Magyar Nemzeti Közösségek Európai Érdekképviselőtéért Alapítvány (HUNINEU) működését, amely egy az állam által létrehozott közalapítvány, elsődleges feladata pedig a nemzetpolitikai lobbizbiztosítása és a magyar kisebbségek ügyének megismertetése a nemzetközi közvéleménnyel.

3.2. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium

15. ábra: A Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium nemzetpolitikai támogatásai MFt (2010-2018)

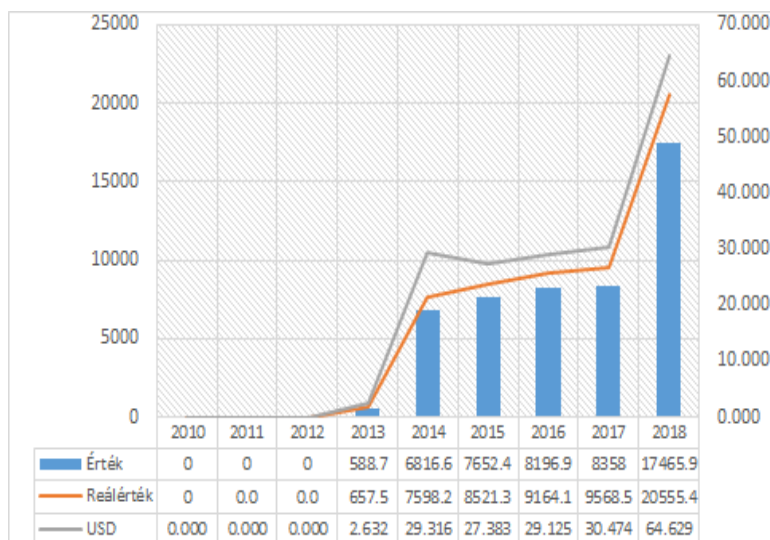
A Nemzetpolitikai Államtitkárság az első ciklusban a Navracsics Tibor által vezetett Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériumhoz tartozott, az élén Répás Zsuzsanna helyettes államtitkár állt, ez pontosan látszik utóbbi intézmény határon túli támogatásokra fordított összegeinek évenkénti megoszlásán. Míg 2010–2013 között a támogatások mértéke kiemelkedő – több milliárd forintnyi – volt, addig 2014-ben már csak 50,3 millió forint jelenti az intézmény nemzetpolitikai kiadásait, 2015-ben és 2016-ban egyáltalán nem folyósít támogatást, 2017-ben csupán 20,7 millió forintot számol el ilyen célra, míg 2018-ban 28 milliót.

A legnagyobb kiadást jelentő előirányzatokat a Nemzetpolitikai Államtitkárság sorai közt találjuk: a határon túli magyarok oktatási programjainak támogatására 2010-ben 1,27 milliárd forintot, 2011-ben 2,64 milliárd forintot, 2012-ben pedig 77,2 millió forintot fordítanak. A kedvezménytörvény alapján járó oktatási-nevelési, valamint szórványoktatási és csángó-magyar támogatásokra összesen 2010-ben 4,96 milliárd forintot, 2011-ben 5,87 milliárd forintot, 2012-ben pedig 40,2 millió forintot költenek. Előbbi oktatási-nevelési támogatási program éves szinten 22.400 forintot juttatott a magyar oktatási intézménybe járó gyerekeknek a családoknak, utóbbi a szórványban működő kollégiumok és oktatási intézmények működését, fenntartását támogatta. Ezenkívül a nemzetpolitikai tevékenység támogatására 2010-ben 2,46 milliárd forintot, 2011-ben 2,62 milliárd forintot, 2012-ben 2,25 milliárd forintot, 2013-ban pedig 5,77 milliárd forintot számolnak el. Ez az előirányzat az intézmény rendkívüli kiadásainak szolgál fedezetül, egyfajta szabad keret, az elszámolt kiadások nagyon vegyesek, és odaítélésüknél jelentős szerepe van a politikai tényezőknek. Szintén a Nemzetpolitikai Államtitkársághoz tartozik a kisebb költségvetésű, „Magyar-magyar kapcsolattartás és az együttműködést szolgáló intézmények támogatása” nevű sor, amelyre 2010-ben 580,7 millió, 2011-ben 212,7 millió, 2012-ben végül 5,3 millió forint van elszámolva, legnagyobb részét a MÁÉRT megszervezése és az ezzel kapcsolatos kiadások jelentik. Ehhez az intézményhez tartozik még a „Határtalanul!” program, amelynek keretében magyarországi diákok vehetnek részt a határon túli régiókat célzó tanulmányi utakon, amely 2011-ben 499,7 millió forintba került, és a következő évben már a Bethlen Gábor Alaphoz került. Az államtitkárság a felsoroltakon kívül egyetlen egyszeri támogatást, 35 millió forintot biztosított egyházi szórványprogramokra 2011-ben,

amelyet kollégium-fenntartásra fordítottak, de ez a következő évben átkerült a BGA alá. Itt is fontos kiemelnünk, hogy bár a Nemzetpolitikai Államtitkárság nem tartozik a legnagyobb ilyen irányú kiadásokkal rendelkező intézmények közé, de a támogatáspolitikát érintő döntések többsége itt születik, így a BGA alá tartozó kiadások nagyrészeről is itt döntenek.

Ha megnézzük a fenti számokat, láthatjuk, hogy már a második Orbán-kormány közepén megkezdődött a minisztérium kiadásainak csökkenése, ezeknek egy része a Bethlen Gábor Alapkezelőhöz került, egy másik része pedig a Miniszterelnökséghez, amelynél ilyen jellegű költségek először 2013-ban jelentek meg.

3.3. Miniszterelnökség

16. ábra: A Miniszterelnökség nemzetpolitikai támogatásai (2010–2018)

2013-ban jelennek meg először külföldi magyarsággal kapcsolatos tételek a Miniszterelnökség költségvetésében. Ebben az évben alapították meg a Nemzetstratégiai Kutatóintézetet, amelynek működésére 443,1 millió forintot számoltak el a költségvetési

fejezetben, illetve egyszeri 100 millió forintot a közintézmény létrehozásával összefüggő kiadások fedezésére. Az NSKI hivatalos célja „a magyar örökség korszerű újrafogalmazása, a hazai és a Kárpát-medencei kulturális, társadalmi és gazdasági tér fejlesztése, a nemzeti összetartozás erősítése és a jövő nemzedékek támogatása”.²¹ A kutatóintézet az első két évben növelte kereteit, 2014-ben költségei – 1,28 milliárd forintra gyarapodva – majdnem megháromszorozódtak, 2015-ben pedig elérték az 1,43 milliárd forintot. Innentől számítva egy fokozatos, ám de lassú csökkenés következett, 2016-ban kerekén 1,3 milliárd forint felett gazdálkodtak, 2017-ben pedig 1,26 milliárd felett. 2018-ban ez 1,54 milliárdra nőtt.

A legnagyobb éves tételt a Nemzetpolitikai Államtitkárság nemzetpolitikai tevékenységének támogatása jelentette, ez 2014-től számítva folyamatos növekedésben volt, és az első évi 5,4 milliárd forintról 2018-ra 8,7 milliárd forintra nőtt. Az államtitkárság működése évente nagyjából 40–60 millióba került (2014-re nem tudunk pontos adatot, 2015-ben ez 63,7 millió, 2016-ban 46 millió, 2017-ben 47,6 millió, 2018-ban 42,4 millió).

A Miniszterelnökség több programot is támogatott, ilyen 2015-től a Petőfi Sándor Program, amely évi szinten 80–100 millióba került, és 65 ösztöndíjas külföldi önkéntes munkavégzését támogatja; a Határon Túli Műemlék-felújítási Program, amely 2015-ben 8 milliót, 2016-ban 152 milliót, 2017-ben 248 milliót és 2018-ban 298,5 milliót jelentett. Végezetül a Külföldi Magyar Vállalkozók Éve, amelyre 2016-ban és 2017-ben 20 millió forint körül költöttek. Az előbbi évben ennek keretében a fiatal vállalkozóknak, utóbbiban pedig a családi vállalkozásoknak írtak ki pályázatokat szakmai fejlesztési programokra.

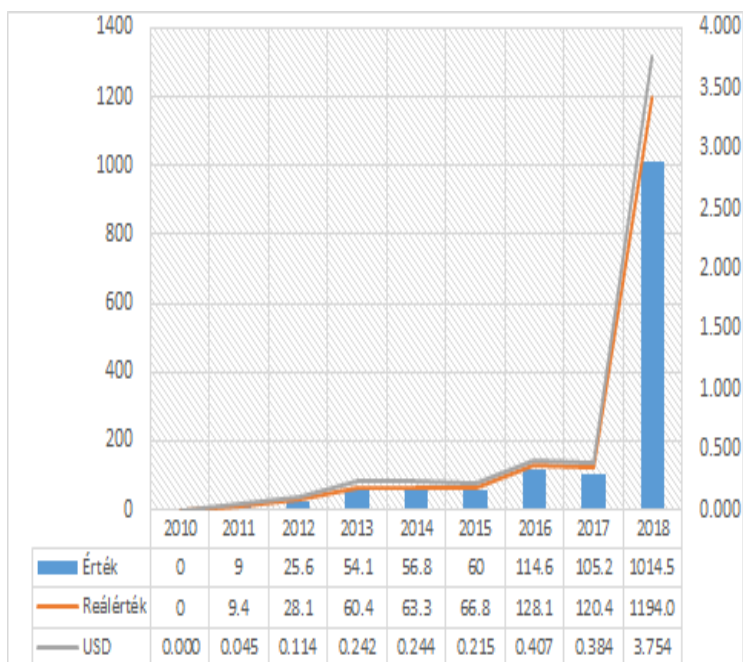
2018-ban kiszervezésre kerül az Emberi Erőforrások Minisztériuma alól az egyházi támogatások nagy része, amely jelentős növekedést jelent a Miniszterelnökség által közvetített források tekintetében, ezek összesen 5,97 milliárd forinttal gyarapítják az intézmény zárszámadását. Ezen felül ebben az évben, új tételként a borsi Rákóczi-kastély felújítására 805,5 millió lett elszámolva.

Összesítve a számokat elmondhatjuk, hogy a Miniszterelnökség által a nemzetpolitikára fordított források 2014-től egy enyhe nominális és egyben reálértékű növekedést mutatnak, illetve nemcsak

²¹ <http://www.nski.hu>

az összegek gyarapodnak, hanem a támogatott célok száma is. A kiadások legnagyobb részét 2017-ig a Nemzetpolitikai Államtitkárság feladatai adják, azonban jelen van még – ezen költségvetési fejezeten belül – az évi egymilliárdos kiadású Nemzetstratégiai Kutatóintézet, és néhány egyedi támogatás is. 2018-ban az intézmény kiadásai megduplázódnak, legjelentősebb költségvetési sorává az „Egyházi közösségi célú programok és beruházások támogatása” lesz, amely alatt 4,4 milliárd forint került elszámolásra.

3.4. Vidékfejlesztési Minisztérium

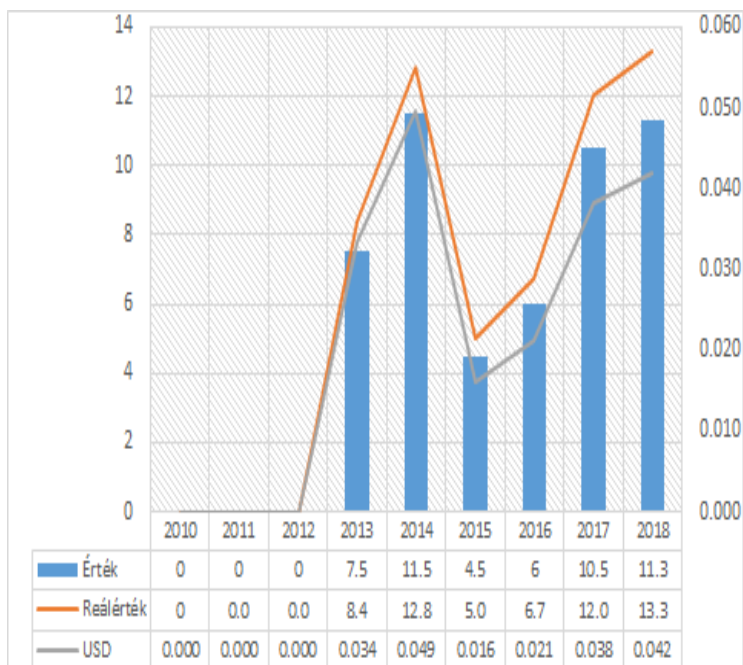

17. Ábra: A Földművelésügyi/Vidékfejlesztési Minisztérium nemzetpolitikai támogatásai MFt (2010–2018)

A Vidékfejlesztési Minisztériumnak csupán egy olyan előirányzati sora van, amely a kisebbségi magyar közösségeket érinti, ez pedig a „Határon átnyúló agrár- és környezetvédelmi feladatok támogatása”, amelynek legnagyobb részét a kétszereplős mezőgazdasági projektek,

közös útépitések és gazdasági együttműködések támogatása teszi ki. A minisztériumnak ilyen jellegű kiadása először 2011-ben volt, viszont utána 2016-ig ez évente növekedett, a kezdeti 9 millió forintról indulva elérte a 114,6 millió forintot, 2017-ben 105,2 millió forintra esett vissza, végül 2018-ban közel megtízszereződött, 1 milliárd fölé emelkedve.

3.5. Honvédelmi Minisztérium

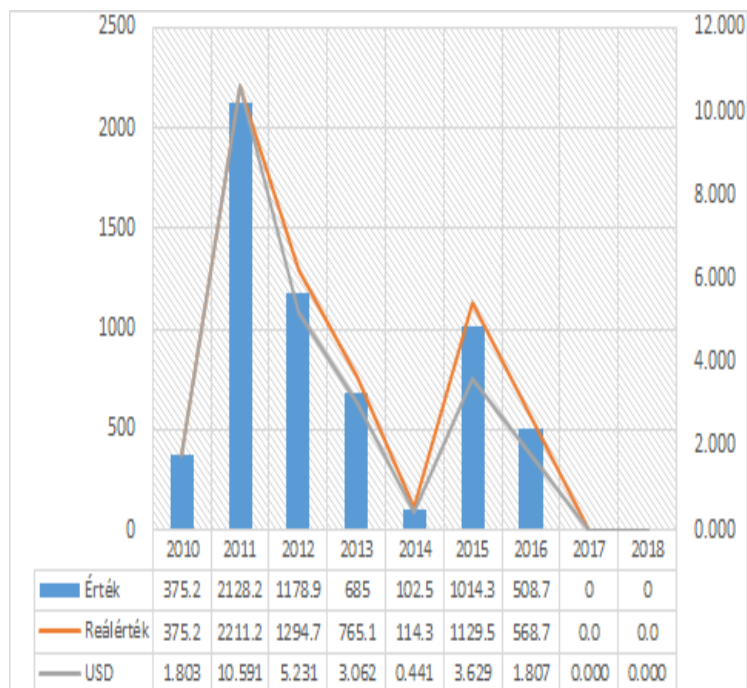

18. Ábra: A Honvédelmi Minisztérium nemzetpolitikai támogatásai MFt (2010–2018)

Az előzőhöz hasonlóan a Honvédelmi Minisztérium is csupán egyetlen olyan előirányzati sorral rendelkezik, amelyre határon túli magyar célokkal kapcsolatos költségek is el vannak számolva. A *“Civil szervezetek hadisírgondozással, hadisírkutatással kapcsolatos tevékenységének támogatása”* először 2013-ban foglal magában

külhoni szervezetet célzó támogatást, és bár a grafikon nagy kilengéseket mutat, ez a szóban forgó költségek alacsony mivoltával indokolható. A minisztériumok közül, az összes évet számításba véve, a honvédelem rendelkezik a tárgyalt támogatásokra legkevesebb pénz felett.

3.6. Belügyminisztérium

19. Ábra: A Belügyminisztérium nemzetpolitikai támogatásai (2010–2018)

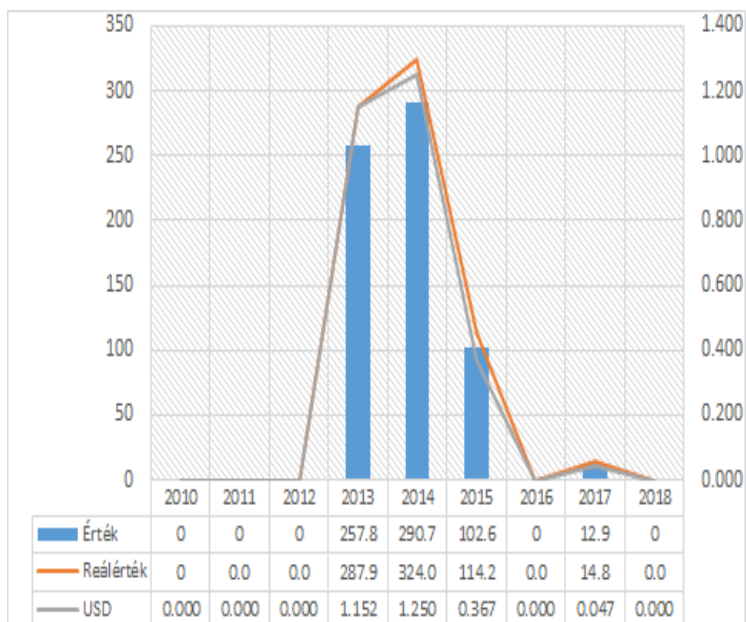
A Belügyminisztériumnak az egyszerűsített honosítással kapcsolatban vannak kiadásai, ezeket két külön intézmény használja fel: a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BAH) és a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központja (KEK). Előbbi már 2010-ben számolt el ilyen jellegű költséget, utóbbi csupán 2011-től. Habár a 2010-es költségvetés elkészültekor az egyszerűsített

honosítást még nem tervezték be, a kormányváltást követően az új adminisztráció előirányzat-átrendeléssel megeremtetette a szükséges forrásokat az új intézményrendszer kiépítéséhez. Mivel az adott minisztérium az adatigénylésben kért információkat nem adta ki, ezért a kormányhatározatokba foglalt, tartalékból való erőforrások átrendeléséből indulhatunk ki a 2010–2014 közti időszakban. Ezek alapján a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal részére 2010-ben 375 millió, 2011-ben 245,2 millió, 2012-ben 904,7 millió, 2013-ban 374,6 millió és 2014-ben 58,5 millió forint többleterőforrást biztosítottak, míg a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központjára 2011-ben 1,9 milliárd, 2012-ben 274,2 millió, 2013-ban 310,4 millió, 2014-ben meg 44 millió forintot. A további évekkkel kapcsolatos információk jóval pontosabbak, ezek alapján a BAH 2015-ben 643,2 milliót, 2016-ban 508,7 milliót költött az egyszerűsített honosítással kapcsolatos többletfeladatokra, azóta pedig nem kapott erre plusz keretet, akárcsak a KEK, amelynek utolsó ilyen éve a 2015-ös volt, 371 millió forinttal. Fontos, hogy ezek a kiadások a honosításnak csupán az anyaországi részét fedezik, elsősorban az adminisztrációs többletmunkát, és az azzal foglalkozó alkalmazottak bérét, a feladat külföldi részének megszervezése a Külgazdasági és Külügyminisztériumra hárult.

Ha megnézzük a 19. ábrát, azt látjuk, hogy két nagyobb kiugrás van, és mindkettőt csökkenés követi. Ez annak tudható be, hogy az összegek egy intézményi rendszer kialakítását célozzák, 2011-ben a határon túliak számára frissen megnyíló lehetőség teremtette feladatnövekedéshez kellett igazítani az addig kisebb sűrűségű állampolgársági ügyintézésre felkészített hálózatot, 2015-ben pedig a menekültválság jelentette feladattöbblet mellett kellett biztosítani a határon túli magyarok honosítási ügyintézését is.²²

²² Egy neve elhallgatását kérő kormányzati tisztségviselővel folytatott háttérbeszélgetésből kiindulva.

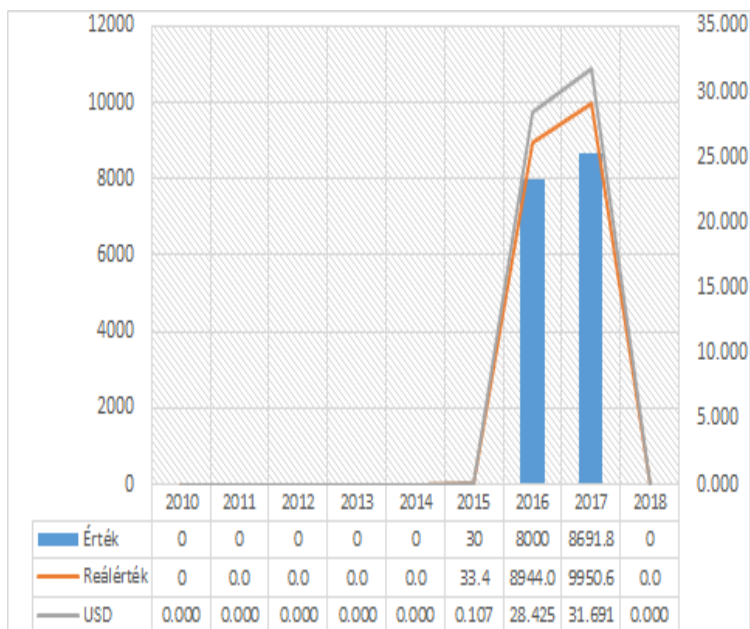
3.7 Nemzetgazdasági Minisztérium

20. ábra: A Nemzetgazdasági Minisztérium nemzetpolitikai támogatásai MFt (2010–2018)

A Nemzetgazdasági Minisztériumnak egy előirányzati sorában találunk határon túlra kerülő összegeket, ez pedig a Kárpát Régió Üzleti Hálózat üzemeltetése. Ennek az intézménynek célja a magyarországi és határon túli gazdasági szereplők összekötése, segítése. Irodákkal rendelkezik többek közt Kolozsváron, Dunaszerdahelyen, Lendván, Ungváron, Szabadkán és Eszéken. A minisztérium 2013-ban támogatta először a fent leírt intézmény működését, és 2016-ot leszámítva minden évben számolt el hozzá kapcsolódó kiadást. A kiadott összegek mértéke nagyon változatos, ez annak tudható be, hogy az intézményrendszert a Magyar Nemzeti Kereskedőház Zrt. tartotta fenn, és az állami költségvetésből csupán eseti, célorientált összegeket kapott.

3.8. Nemzeti Fejlesztési Minisztérium

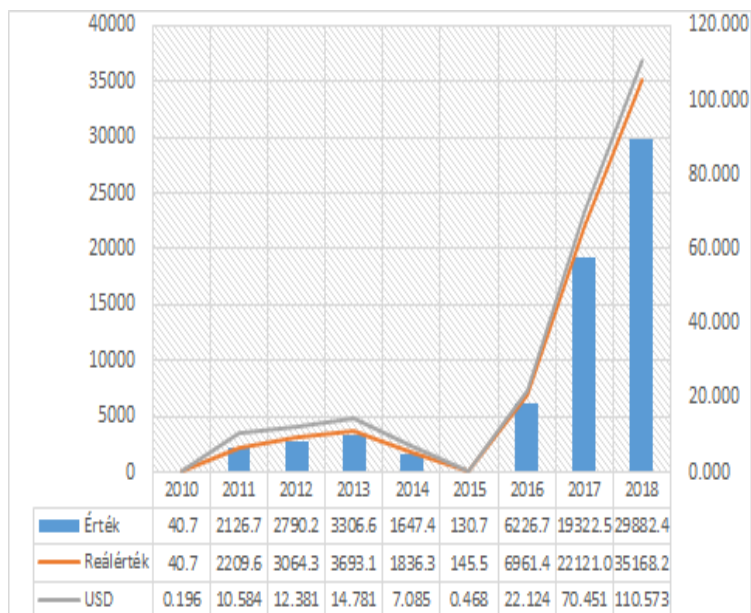
21. ábra: A Nemzeti Fejlesztési Minisztérium nemzetpolitikai támogatásai MFt (2010–2018)

A Nemzeti Fejlesztési Minisztérium az egyik legújabb támogatáspolitikával foglalkozó intézmény, amely fontos szerepet kapott 2016-ban, amikor a támogatások hirtelen nagyságrendileg megugranak. Az egyetlen érintett előirányzati sorára, az “Egyedi sportlétesítmény fejlesztések támogatására” először 2015-ben került elszámolásra 30 millió forint, a következő évben ez ugrott meg több mint kétszázszorosára, és növekedését 2017-ben is folytatni tudta. Ezek az összegek olyan külföldi szereplőkhöz kerültek, mint a Seps OSK, a FC Csíkszereda Egyesület vagy éppen a Komáromi FC, és elsősorban sportlétesítmények építésére, felújítására és működtetésére fordították. Ezt az *Átlászó Erdély* tárta fel alaposan.²³ 2018-ban már

²³ Oroszi Babett—Sipos Zoltán: Megszereztük, feldolgoztuk és nyilvánosságra hozzuk a határon túli fociakadémiák támogatásáról szóló szerződéseket, *Átlászó*,

nem mutathatók ki a külhoni sportberuházásokra fordított összegek, mivel ezek sem a minisztérium részletes beszámolójában, sem a zárszámadási törvény „A szakpolitikai célú nemzetpolitikai/határon túli feladatokra fordított források” című mellékletében nincsenek önállóan feltüntetve.

3.9. Külgazdasági és Külügyminisztérium

22. ábra: A Külügyminisztérium nemzetpolitikai támogatásai MFt (2010–2018)

A Külügyminisztériumnak mind a kilenc vizsgált évben voltak kiadásai, összesen 14 előirányzati soron. A támogatások alakulásában két időszakot különíthetünk el: a 2010–2015 közötti, illetve a 2016 utáni. A szocialista kormányhoz képest 2011-ben ugrást

2018. december 11. Elérhető: <https://atlatszo.hu/2018/12/11/megszereztuk-feldolgoztuk-es-nyilvanossagra-hozzuk-a-hataron-tuli-fociakademiak-tamogatasarol-szolo-szerzodeseket/> (letöltés ideje: : 2019. június 23)

tapasztalhatunk, amelyet egy lassabb növekedési időszak követ, mígnem 2014-ben és 2015-ben több milliárdos nagyságrendű visszaeséssel a kiadások összege 130,7 millió forintra csökken. Ezt annak tudhatjuk be, hogy az említett időszak legnagyobb kiadását az egyszerűsített honosítás intézményi háttérének külhoni kialakítása jelentette, amelyet „*a külképviseletek igazgatása*” sorhoz számoltak el. Ez a tétel az intézmény nemzetpolitikai kiadásainak 98%-át jelentette 2011-ben, 96%-át 2012-ben és 2013-ban, végül 89%-át 2014-ben. Az adatigénylésemre adott válasz alapján 2015-ben ez megszűnt, mivel az intézményi háló kiépült.

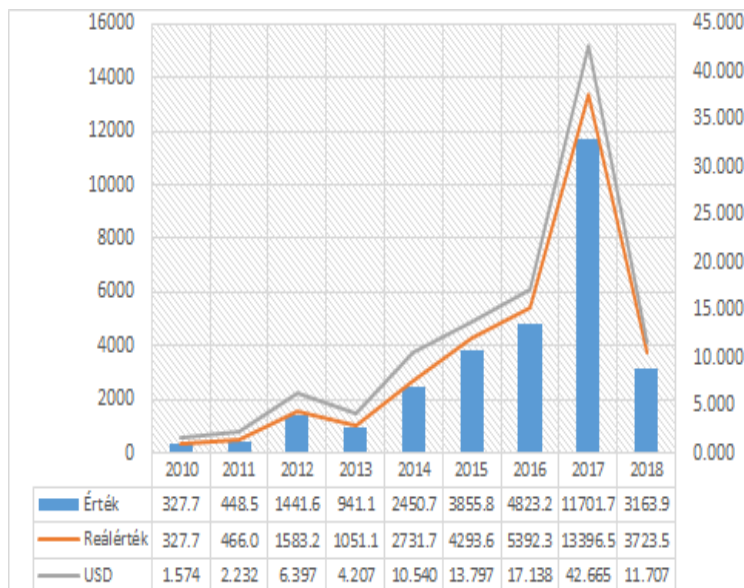
A második időszak kiemelkedő növekedését a gazdaságfejlesztési programok váltották ki. 2015-ben két ilyen előirányzat jelent meg: a „Határmenti gazdaságfejlesztési programok” és a „Kárpátaljai gazdaságfejlesztési stratégia támogatása”, előbbire 4,1 milliárd forintot, utóbbira 1,96 milliárd forintot fordítottak. 2017-ben ezek száma is meggyarapodott, létrejöttek a „Határmenti gazdaságfejlesztés vajdasági támogatása”, „A Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége vidék- és gazdaságfejlesztési stratégia támogatása”, a „Muravidéki gazdaságfejlesztési stratégia támogatása”, az „Erdélyi gazdaságfejlesztési stratégia támogatása” és a „Felvidéki gazdaságfejlesztési stratégia támogatása” nevű előirányzatok is. Ezek közül a legnagyobb költségvetése a vajdaságinak volt, pontosan 10,18 milliárd forint, és ekkor még az egyetlen olyan, amely elindult, egyfajta próbaként.²⁴ A többi előirányzaton elszámolt költségek a stratégiák megalkotását, illetve a későbbi bevezetésük előfeltételeinek biztosítását fedezte. 2018-ban már jelentős összeggel gyarapodott a felvidéki gazdaságfejlesztési stratégia is, amely alá 5,1 milliárd került elszámolásra, illetve annak ellenére, hogy Székelyföldre csak 2019-ben kerül kiterjesztésre, az erdélyi gazdaságfejlesztési program is, amelyet 1,5 milliárddal támogattak. A „Határmenti gazdaságfejlesztés vajdasági támogatása” sor közel 70%-al nőtt, ezúttal 17 milliárdra, míg a „Kárpátaljai gazdaságfejlesztési stratégia támogatása” sor 22%-kal csökkent, 4,99 milliárdra.

²⁴ Még 2017-ben kiírták a Mezőségi Gazdaságfejlesztési Programot, amelynek szerződéseit csak 2018 februárjában írták alá, így az 1,5 milliárd forintnyi kiadása már az utóbbi költségvetési évet érintette, amely nem tartozik a vizsgált éveim közé. 2018-ban kiírták a Székelyföldi Gazdaságfejlesztési Programot is, ennek 1,83 milliárdos kiadása a 2019-es költségvetési évet terheli.

A Külgazdasági és Külügyminisztériumnak az eddig bemutatottakon kívül több másik előirányzata is érintett volt magyarságpolitikai kiadásokban. A Balassi Intézeten keresztül folyósított oktatási célú támogatásokra 2010–2015 között 25,9 millió forintot költöttek évente, ez 2016-ban 36,5 millióra, 2017-ben 59,9 millióra nőtt, ebből leginkább nyelvkurzusokat szerveztek és kiadványokat készítettek. Szintén mind a kilenc évben létező kiadás volt a külföldi magyar emlékek megőrzése, amelyre a legtöbb évben 5–10 milliót szántak, ez alól kivétel 2012, 2013 és 2014, amikor 79, 75 és 131 millió forint került felhasználásra. Még az előző kormányzat idejéből maradt fenn a *„Kelet és Dél-Kelet Európai kormányzati stratégia és a határon túli magyar kapcsolatok”* nevű kiadási sor, amelyre 2010-ben még 10,6 millió forintot számoltak el, 2011-ben 2,7 milliót, 2012-ben pedig már csak 100.000-et. Ez a sor alapvetően a Szerbiát érintő, politikai és civil támogatásokat foglalt magában. 2014-től a Keleti Partnerséghez kapcsolódó kiadások között fejlesztési programokat valósítottak meg Kárpátalján, ez az első évben csupán 500.000 forintba került, 2015-ben már 97 millióba, 2016-ban 104,8 millióba, 2017-ben 170,1 millióba és 2018-ban 227,8 millióba. Végül pedig maga a Külgazdasági és Külügyminisztérium *„kisebbségpolitikai célok támogatása”* néven 2012-ben 4 milliót, 2013-ban 1,6 milliót, 2014-ben 7,8 milliót, 2015-ben 3,7 milliót, 2016-ban 2,5 milliót és 2018-ban 4,5 milliót költött.

Itt újra fontos kiemelni, hogy a diaszpóra támogatását nem vizsgáltam, csupán a szomszédos országokban élő magyar közösségek támogatását részletezik a fent ismertetett adatok.

3.10. Emberi Erőforrások Minisztériuma

23. ábra: Az EMMI nemzetpolitikai támogatásai MFt (2010–2018)

A korábban Nemzeti Erőforrás Minisztériumnak nevezett, jelenleg Emberi Erőforrások Minisztériuma néven működő intézmény rendelkezik a legtöbb témánkhöz kapcsolódó előirányzati sorral, pontosan 39-cel. Ez a költségvetési fejezet 2013-at és 2018-at leszámítva minden évben gyarapodott, növekedése a 2017-es megugráson kívül fokozatosnak mondható, és arányait tekintve a nominális érték, a reálérték és a dollárba való átszámítás is ezt támasztja alá. A költségvetési sorai nagy átalakuláson mentek át, míg 2010-ben csupán két címen voltak magyarságpolitikai kiadásai, addig 2011-ben már 10-en, 2012-ben 11-en, 2013-ban 9-en, 2014-ben 13-on, 2015-ben 16-on, 2016-ban 17-en, 2017-ben 26-on és végül 2018-ban 16-on.

A minisztériumnak két olyan kiadása van, amely mind a kilenc vizsgált évben megjelenik, ezek pedig az „egészségügyi ellátási és fejlesztési feladatok” és a „határon túli felsőoktatási feladatok támogatása”. Előbbi 2010-ben 180 millió forint volt, 2011-ben 51,4 millió, 2012-ben 87 millió és 2013-ban 10,5 millió. A következő évtől

ez megugrik, és érdekes módon 100 millió forinton stabilizálódik 2017-ig, 2018-ban pedig megszűnik. Ezek legnagyobb részét a határon túli magyarok anyaországi gyógykezelésének támogatása teszi ki²⁵ (ezt az általam vizsgált években már csak ukrainai magyarok vehették igénybe). Azonban emellett szakmai továbbképzések szervezését és preventív, egészségmegőrzéssel kapcsolatos előadásokat és programokat is támogatta. Az utóbbi, felsőoktatási előirányzat 147,7 millió forintból startolt 2010-ben, amelyről egy kisebb 2011-es visszaesést követően (132 millió), intenzív növekedésnek indul (2012-ben 527 millió, 2013-ban 541 millió, 2014-ben 678 millió). 2015-ben két részre oszlik, létrejön belőle a „határon túli köznevelési feladatok támogatása” nevű sor, amely a pedagógusszövetségek támogatását látja el. A korábbi előirányzat így 2015-ben 265,3 millió forintra esik vissza, amelyről 2016-ban 374,5 millióra nő, és 2017-ben látványosan megugrik 2,3 milliárdra, 2018-ban viszont visszaesik 841,5 millió forintra. Az újonnan létrehozott előirányzat 376,3 millió forinttal indít, amely 2016-ra 221,9 millióra esett vissza, illetve kisebb csökkenést mutat 2017-ben is 220,5 milliós kiadással, végül 2018-ban 344,1 millióra nő. Szintén oktatáshoz kapcsolódó kiadások vannak elszámolva a „határon túli magyar felsőoktatási intézmények támogatása” alatt 2011 és 2016 közt, pontosabban 2011-ben 147 millió, 2012-ben 248,5 millió, 2013-ban 182,5 millió, 2014-ben 255 millió, 2015-ben 246,7 millió és 2016-ban 529 millió. Az Apáczai Közalapítvány is kapott 2011-ben 7 millió forintot oktatási célok elősegítésére, illetve a közoktatásban tanulók határon túli kapcsolatainak támogatására elköltöttek 2011-ben 20,5 milliót és 2012-ben fél milliót, amellyel cserediákprogramokat támogattak.

Határon túli kulturális feladatok támogatására 2011 óta számolnak el összegeket, amelyek 2016-ig tízmilliós tételek voltak (2011-ben 52,3 millió, 2012-ben 41 millió, 2013-ban 89,8 millió, 2014-ben 52,2 millió, 2015-ben 2,6 millió, 2016-ban 26,9 millió), azonban 2017-ben egy évre kiemelkedően megugrottak, 1,74 milliárd forintra, végül 2018-ban 143,4 millióra estek. Ezekből elsősorban rendezvényeket, illetve különböző pályázatokon keresztül civil szervezetek és

²⁵ Ezt a 59/2007. (XII. 29.) EüM rendelet teszi lehetővé, amely a környező országokban nehezen vagy egyáltalán nem elérhető egészségügyi ellátások igénybevételehez igyekszik hozzásegíteni a határon túl élő magyar betegeket.

magánszemélyek tevékenységét, alkotói munkáját támogatták. Szintén kulturális támogatások találhatók a „*közművelődési szakmai feladatok*” előirányzat alatt, amelyre éves szinten 10 millió körüli összegeket fordítottak 2013 óta, ebből leginkább magyar könyvtárakat, szintársulatokat támogattak. Ezeken kívül több rendkívüli kulturális kiadás is volt 2017-ben: 30 millió forint került fesztiváltámogatásra, 55,8 millió az Arany János-emlékév határon túli megszervezésére, 3,7 millió a Kodály-emlékév programjaira.

Szintén az EMMI foglalkozik az ifjúsági és családpolitikai programokkal, stratégiákkal. Határon túli ifjúsági szervezetek támogatására, gyermek és ifjúsági szakmafejlesztésre és a Magyar Ifjúsági Konferencia²⁶ megszervezésére összesen éves szinten 10–15 millió forintot fordítottak. Ezenkívül 2012–2015 között külön előirányzat alatt került finanszírozásra a Gyermek és Ifjúsági Alapprogram,²⁷ amely az első három évben háromszor 25 millió forintot kapott, az utolsóban pedig 7-et. A „családpolitikai programok” előirányzat alatt 2011-től vannak külhoni kapcsolódású tételek 2013 kivételével, amikor viszont ilyen nem szerepelt a minisztérium zárszámadásában (2011-ben 0,7 millió, 2012-ben 30 millió, 2014-ben 33 millió, 2015-ben 90 millió, 2016-ban 170 millió, 2017-ben 30 millió, 2018-ban 69,4 millió), ezek az összegek a nagycsaládos egyesületek, családszervezetek támogatását szolgálták.

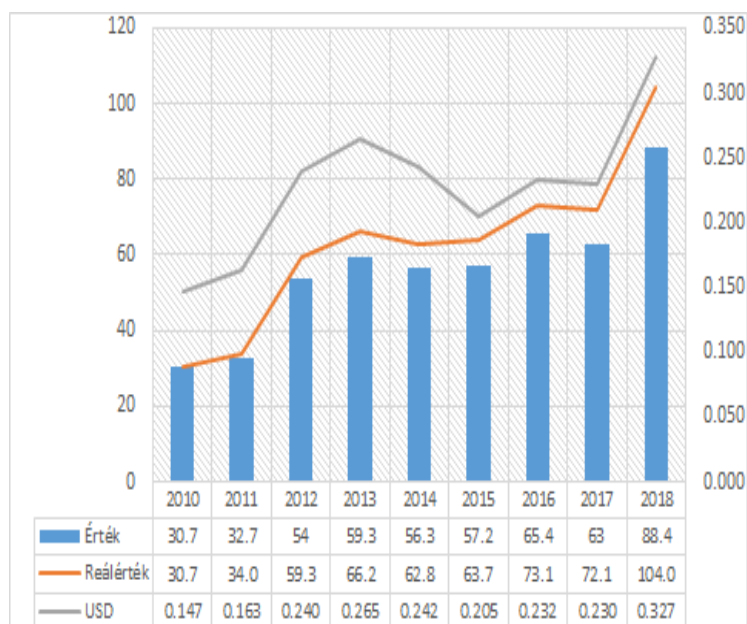
A határon túli egyháztámogatások első ciklusbeli összegéről nincsenek elérhető adatok, és ezeket – kéréssem ellenére – az adatigénylésre kapott válaszban sem tüntették fel. Az egyetlen ilyen ismert kiadás 2012-ből származik, amikor 271,8 millió forintot fordítottak egyházi szórványprogramok támogatására. A harmadik Orbán-kormány külhoni egyháztámogatásai öt előirányzati soron szerepeltek, ezek közül a legnagyobb tételek az „egyházi közösségi célú programok és beruházások támogatására” lettek fordítva, amelyre 2015-ben 1,56 milliárd forintot, 2016-ban 295 millió forintot és 2017-ben 2,47 milliárd forintot számoltak el. Határon túli egyházi intézmények fejlesztésének támogatására 2014-ben 680 millió, 2015-ben és 2016-ban 300 millió, végül 2017-ben 350 millió került

²⁶ A magyarországi és a határon túli magyar fiatalok legmagasabb szintű egyeztető fóruma, amely 1999 óta működik.

²⁷ A GYIA 1995-től működő pályázati forrás, amely a gyermekek testi, lelki, szellemi fejlődését segítő programokat és kezdeményezéseket támogat.

felhasználásra, egyházi épített örökség védelmére és egyéb beruházásokra pedig 2015-ben 186 millió, 2016-ban 230,1 millió, 2017-ben 267 millió. Az EMMI ezeken felül a külhonban szolgálatot teljesítő egyházi személyek jövedelmét is kiegészítette 2014-ben és 2015-ben 208,4 millió forinttal, 2016-ban 418,4 millióval és 2017-ben 417,2 millióval. 2018-ban a felsorolt előirányzati sorok a Miniszterelnökség alá kerültek átszervezésre, így az említett minisztérium zárszámadásában már nem szerepelnek.

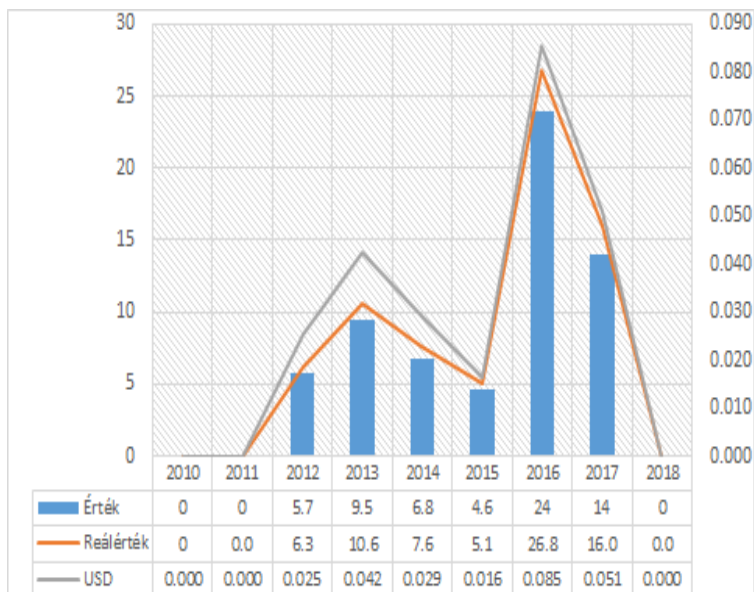
3.11. Akadémiák

24. ábra: Az MTA nemzetpolitikai támogatásai MFt (2010–2018)

A Magyar Tudományos Akadémia két előirányzati soron keresztül kapcsolódott a kisebbségi magyar közösségekhez. 2010 és 2015 közt 10 millió forint körüli összeget fordítottak a Kolozsvári Akadémiai Bizottság támogatására, illetve a vizsgált évek mindegyikében támogatták a határon túli magyar tudósok és tudományos szervezetek munkáját. 2010–2018 között ennek az intézménynek a támogatásai

mentek keresztül a legkisebb változáson, mind nominálisan, mind az arányokat tekintve.

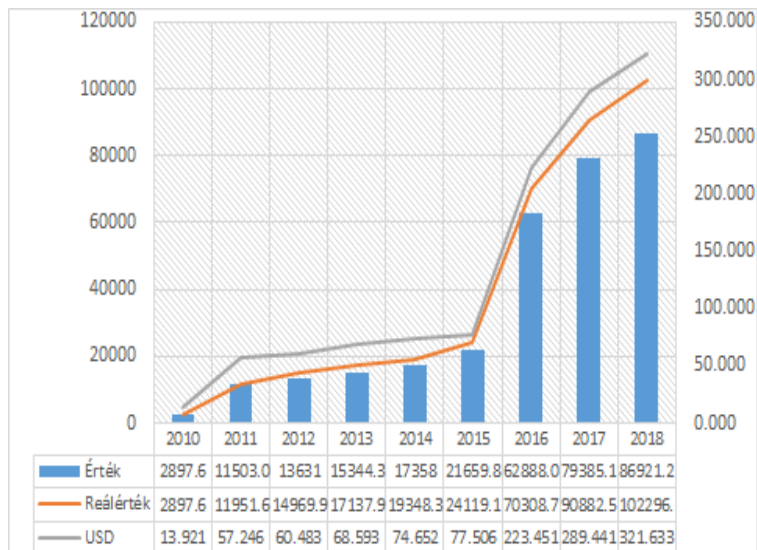

25. ábra: A Magyar Művészeti Akadémia nemzetpolitikai kiadásai (2010–2018)

A Magyar Művészeti Akadémia (mérete miatt) a többi intézményhez képest alacsony összegeket költött határon túlra, ezek azonban viszonylag sok előirányzati sor közt voltak szétszórva. Éves szinten néhány milliót költöttek a titkárságuk igazgatása, illetve köztisztviselői feladataik ellátása folyamán úgy, hogy annak közvetlenül vagy közvetve érintettjei voltak a határokon kívül élő magyarok, ezen kívül néhány milliót a pályázati alapjukon keresztül juttattak a szomszédos országokba. 2016-ban és 2017-ben 4 millió körüli összeget fordítottak nemzetközi konferenciákon való részvételre és tagdíjakra, 2012-ben és 2013-ban pár millióval támogatták művészeti könyvek és folyóiratok kiadását, és 2012–2015 között a Magyar Művészetek Háza Program alá is el voltak ilyen, 1–3 millió közötti tételek számolva, amelyből leginkább külföldi művészek munkáiért fizettek, ezekből kiállítást szerveztek. Az ábra szerint elsősorban azt

mondhatnánk, hogy ez az intézmény is követte az össztámogatás alakulásának mintáját, azonban, akárcsak a Honvédelmi Minisztériumnál, a kiadások és a vizsgált évek alacsony száma miatt elhamarkodottnak látok következtetéseket levonni az eredményekből.

3.12. Bethlen Gábor Alap

26. ábra: BGA/Szülőföld Alap nemzetpolitikai kiadásai MFt (2010–2018)

A Bethlen Gábor Alapnál, amint azt már jeleztem, nem szeretnék belemenni a támogatások pontos bemutatásába, mivel az egy különálló dolgozat tárgyát is képezhetné, és a témával már többen is foglalkoztak korábban. A támogatáskezelő alap éves kiadásainak alakulása (ide számítva a Szülőföld Alapot is) nagyon hasonló utat jár be, mint az össztámogatás, azzal a különbséggel, hogy 2012-ben itt nem történik visszaesés, illetve a 2016-os növekedése is kicsivel nagyobb arányú, mint az utóbbié (a BGA 190%-al nőtt, az össztámogatás pedig 169%-al). Mivel a tárgyalt alap 2011-ben jött létre, ezért elődje még jelen volt abban, illetve az azt megelőző évben, 2010-ben 2,89 milliárd forintos, 2011-ben pedig 1,16 milliárd forintos

kiadással. Érdekesség még, hogy a nominális növekedés folyamatos volt, egyetlen olyan év sincs, amikor ilyen típusú visszaesést tapasztalhattunk volna. A BGA állandó kiadása az oktatási-nevelési támogatás, közismert nevén a „Szülőföldön Magyarul! Program”, amely évente egy kisebb összeget juttat azoknak a határon túli családoknak, amelyek gyerekei magyar nyelven tanulnak, ez éves szinten átlagosan 4,4 milliárd forint. Szintén minden évben jelen van a „nemzeti jelentőségű intézmények” támogatása, amelyen keresztül olyan határon túli civil szervezetek és programok jutnak forrásokhoz, amelyeket a MÁÉRT tagszervezetei javasolnak, így kiválasztásuknál általában politikai szempontok érvényesülnek (2016-ban 80 ilyen intézmény volt). A Magyarország Háza Programot 2011-ben hozták létre a BGA keretein belül, amely ingyenesen látogatható közhasznú programokkal, a különböző korosztályok számára szervezett szórakoztató, kulturális rendezvényekkel, ismeretterjesztő előadásokkal szolgálja a nemzeti identitás erősítését. Az intézmény működési költségein túl még a kiadások jelentős részét teszik ki a pályázatok is, amelyekből két típust különböztethetünk meg: a nyílt pályázatokat és az egyedi támogatásokat. Az utóbbi az, ami érdekesebb, hiszen az elbírálási követelményei ismeretlenek, és évről-évre egyre nagyobb részét képezik a támogatáskezelő alap kiadásainak, míg 2013-ban még csak 2,7 milliárd forint került ez alatt felhasználásra, addig az *Átlátszó* becslése szerint 2016-ban már 51 milliárd. Azt fontos hangsúlyozni, hogy az ilyen támogatások egy részénél indokolt, hogy nem nyílt pályázaton döntenek róluk, hiszen jellegükből fakadóan erre nem lenne lehetőség, vagy így egyszerűbb kivitelezni őket (gondoljunk például arra, hogy a magyar egyházi oktatás támogatása terén milyen konfliktusok származnának egy pályázatból).

A zárszámadási törvények alapján, 2010–2018 közt a kiadások átláthatósága folyamatos változáson ment keresztül. 2011-ben három sor alá volt elszámolva minden, az alapkezelő működési költségeire 956,4 millió forint, egyéb kiadásokra 3,4 millió, míg az „Egyéb támogatások” alá 10,5 milliárd. Utóbbi alá lettek elszámolva az oktatási támogatások (az *Átlátszó* Erdély alapján²⁸ 6,2 milliárd), a

²⁸ Sipos, Z. Állandó tételek <https://atlatszo.ro/tamogatások/befektetések/hataron-tuli-tamogatások-2-az-allando-tetelek-es-a-legjobb-baratok/> (letöltés ideje: 2020.01.10)

nyílt pályázatok és az egyedi támogatások. 2012-ben a zárszámadás szerkezete nem változott, az alapkezelő működési kiadásaira 809,9 millió forint lett fordítva, egyéb kiadásokra 62,6, míg az „Egyéb támogatások” alá 12,75 milliárd. Ebben az évben (szintén az *Átlátszót* alapul véve) utóbbi sor alá oktatási-nevelési támogatásra 5,5 milliárd, egyedi kérelmek támogatására ugyancsak 5,5 milliárd, nyílt pályázatokra 593 millió, a „Határtalanul! Programra” 51,3 millió, a Magyarország Házára pedig 361 millió lett fordítva. 2013-tól 2016-ig, ahogy azt az 3. táblázat mutatja, külön soron kerül elszámolásra az oktatás-nevelési támogatás, a nemzeti jelentőségű intézmények támogatása, illetve a Magyarország Háza program.

	2013	2014	2015	2016
Oktatás-nevelési támogatás	4442.1	4433	4376.1	4285
Nemzeti jelentőségű intézmények támogatása	5927.5	8062.2	5715	4126.3
Egyéb támogatások	2767	3803	10453	53282.2
Alapkezelő működési költségei	809.4	855.6	898.8	947.9
Egyéb kiadások	1.4	33.5	-	7.6
Magyarország Háza	939	170.7	216	239

3. táblázat: *A BGA kiadásai (2013–2016)*

2017-ben visszarendeződést láthatunk, a Magyarország Háza programot leszámítva (216 millió ft.) a fenti kiadások a „Nemzetpolitikai célú támogatások” sor alatt kerültek elszámolásra, amely így 75,9 milliárd forintot foglal magába, belső összetétele nem megismerhető. Ezzel egyidejűleg az alapkezelő működési költségei is megháromszorozódtak 3,2 milliárd forintra, és az egyéb kiadásokra 15 millió került elszámolásra. Ez 2018-ban is így marad, az említett gyűjtősorra 84,1 milliárdot, működési költségekre 1,6 milliárdot, a Magyarország Háza programra 216 milliót, egyéb kiadásokra 16 milliót fordítottak, annyi különbséggel, hogy ebben az évben a Határtalanul! Program támogatása, amely 824,6 milliót tesz ki, önállóan van feltüntetve. *(A tanulmány befejező részét legközelebbi lapszámunkban közöljük. szerk.megj.)*

Felhasznált irodalom

Bárdi, Nándor – Misovicz Tibor: A kisebbségi magyar közösségek támogatásának politikája. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarok a 21. században*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010. 199–232.

Kiss Tamás – Barna Gergő – Székely István Gergő: A társadalomépítéstől a klientúra-építésig. Az RMDSZ és a magyar választók közötti kapcsolódás átalakulása. *Magyar Kisebbség*, 2013/2. 7–40.

Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő: Unequal Accommodation: An Institutional Analysis of Ethnic Claim-Making and Bargaining. In: Kiss Tamás et al (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights. Hungarian in Transylvania*, Chem: Palgrave Macmillan, 2018. 71–166.

Kiss Tamás: Az anyaország nemzetpolitikai dimenziói és az erdélyi magyarságra gyakorolt hatásai. *Pro Minoritate*, 2018/3. 51–83.

Kövér László – Veress László: Mi lesz belőlünk, magyarokból? *Magyar Nemzet*, 2010. június. 4.

Kulcsár Árpád – Bakó Bea – Bukivics Martin: Nehogy már egy másik párt imidzsépítésének legyek az elemklámpája! *Azonnali*, 2018. augusztus 29. Elérhető: https://azonnali.hu/cikk/20180829_kelemen-hunor-nehogy-mar-egy-masik-part-imidzsepitesenek-legyek-az-elemlampaja

Oroszi Babett – Sipos Zoltán: Megszereztük, feldolgoztuk és nyilvánosságra hozzuk a határon túli fociakadémiák támogatásáról szóló szerződéseket, *Átlátszó*, 2018.december 11. <https://atlatszo.hu/2018/12/11/megszereztuk-feldolgoztuk-es-nyilvanossagra-hozzuk-a-hataron-tuli-fociakademiak-tamogatasarol-szolo-szerzodeseket/>

Salat Levente: A politikai közösség kérdése a többség-kisebbség viszonyának a nézőpontjából. *Magyar Kisebbség*, 2011/3–4. 159–190.

Sipos Zoltán: Határon túli támogatások 1: a jobb kéz nem tudja, mit támogat a bal. *Átlátszó Erdély*, 2017. március 15. Elérhető: <https://atlatszo.ro/infografikak/hataron-tuli-tamogatasok-1-a-jobb-kez-nem-tudja-mit-tamogat-a-bal/>

Sipos Zoltán: Határon túli támogatások 2. Állandó tételek és a legjobb barátok. *Átlátszó Erdély*, 2017. március 20. Elérhető: <https://atlatszo.ro/befektetesek/hataron-tuli-tamogatasok-2-az-allando-tetelek-es-a-legjobb-baratok/>

Székely István Gergő: Dynamics of Party Politics, Electoral Competition and Cooperation within the Hungarian Minorities of Romania, Serbia and Slovakia. Budapest: CEU, 2014, 83–195.

Székely István Gergő: Mobilizing Strategies of Hungarian Minority Parties in Romania, Serbia and Slovakia. In: Bíró Anna-Mária. (ed.): *Populism, Memory and Minority Rights*. Leiden: Brill/Nijhoff, 2018. 145–185.

MAGYAROSI SÁNDOR*

Meglátni a katonát

Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 289 oldal

Egy már közhellyé koptatott mondás szerint a focihoz és a politikához mindenki ért, e két terület mellett azonban létezik néhány olyan történelmi esemény is, amelyről a legtöbb magyar embernek szintén van határozott véleménye. Ezek között meglehetősen előkelő helyet foglalnak el a trianoni békeszerződés és az ahhoz köthető magyar területveszteségek. Ugyancsak ide sorolható az a kérdés is, hogy – amennyiben az első világháborút követően hatalomra kerülő magyar kormányok a harcterről hazatérő katonák kapcsán más döntéseket hoznak –, megelőzhető lett volna Magyarország széthullása, megvédhető lett volna az ország területe? Nyilvánvalóan a „mi lett volna, ha” típusú elméletek gyártása nem feltétlenül tartozik a történészek hatáskörébe, azonban egy-egy olyan történelmi munka, amely ennyire ismert és a mai napig számtalanszor megvitatott témát dolgoz fel, méltán tarthat számot általános érdeklődésre. Révész Tamás könyve több szempontból is ilyen munkának minősíthető.

Az említett kötet egyik legnagyobb erőnye maga a témaválasztás, ugyanis olyan kérdéseket vizsgál meg újra, amelyek kapcsán a sajtóban máig sem lezárt viták ellenére is azt gondolhattuk, hogy a történettudomány tulajdonképpen már megválaszolta őket. Révész másik újítása, hogy az eddig megszokott kronologikus feldolgozások helyett a hadseregre – egészen pontosan a háborúból hazatérő katonák leszerelésére, illetve a hadsereg újjászervezésére – koncentrál, és a

* A szerző történész, az írországi Maynooth University doktorandusza. E mail: sandormagyarosi@gmail.com.

magyar állam katonapolitikája mellett a hétköznapi katonák világával is foglalkozik. Mindezt, amint maga is megemlíti, az új hadtörténetírás Magyarországon viszonylag kevésbé ismert módszertani megközelítéseinek felhasználásával teszi. Ez utóbbi azért különösen érdekes és nehéz feladat, mert a háborút követő időszak eseményeit a katonai motiváció kérdése felől közelíti meg: azt kívánja megvizsgálni, hogy az egyszerű katonák miért vállalták, illetve milyen körülmények hatására nem vállalták a harcot. A kérdésről az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege kapcsán – a nyugati fronton harcoló hadseregekkel ellentétben – mindeddig meglehetősen kevés történeti munka született. Ennek egyik oka abban keresendő, hogy a Monarchia utódállamainak nemzeti történetírásait sokkal inkább azoknak a katonáknak a történetei érdekelték, akik így vagy úgy elutasították a birodalom szolgálatát, még akkor is, ha ezek elenyésző kisebbségben voltak azokkal szemben, akik az utolsó pillanatig kitartottak dualista állam hadseregében. Az is jelentősen megnehezíti a kutató dolgát, hogy egy soknemzetiségű haderővel van dolgunk, amelynek alapos tanulmányozásához legalább négy-öt különböző közép- vagy kelet-európai nyelvet kellene ismerni. Mindemellett azonban le kell szögeznünk: ilyen munkák léteznek, bár az kétségtelen, hogy mennyiségüket tekintve aligha vehetik fel a versenyt a közvetlenül a világháborút követő időszakot vizsgáló új feldolgozásokkal, amelyek ismertetésére röviden Révész is kitér, és amelyek közé tulajdonképpen az általa írt kötetet is sorolhatjuk.

Ezen írás elsődleges célja éppen az, hogy a nyugati szakirodalom szempontjából vizsgálja meg Révész munkáját. Ennek érdekében a következőkben egyrészt azt nézi meg, hogy a szerző hogyan közelíti meg az egykori Magyar Királyság hadseregét mint kutatási témát. Másrészt kitér arra, hogy a különféle katonai motivációval foglalkozó elméletek hogyan jelennek meg a kötetben, illetve hogy a vonatkozó hadtörténeti szakirodalom szerint általában milyen tényezők befolyásolják az egyszerű katonák magatartását. Mivel a kötet fő témája a hadseregszervezés, a cikk röviden az első világháború során lezajlott mozgósításokra vonatkozó szakirodalom megállapításait is összefoglalja, végül pedig áttekinti mindazokat az elméleteket, amelyek a korszak értelmezésének elméleti kereteit szolgáltat(hat)ják. Mindehhez azonban legelőször azt kell szemügyre venni, hogy egészen pontosan miről is szól Révész Tamás új kötete.

A könyv

A kötet két nagy témakört ölel fel: ezek egyike a Monarchia Magyarországról sorozott katonáinak hazatérése, a másik pedig az 1918–1919-es időszak egymást követő kormányainak azon törekvése, hogy a hadsereget újjászervezzék, illetve hogy e hadsereggel felvegyék a harcot az országot megszálló csehszlovák és román csapatok ellen. Az elemzés egyik sarkalatos pontja az a megállapítás, amit a kötet egyik méltatója¹ Révész folytonosság-tézisének nevez. Eszerint 1918 ősze ugyan fontos fordulópontnak számított Magyarország történetében, ám az őszirózsás forradalom időszakát sok szempontból ennek ellenére is inkább a folytonosság, mintsem a törés jellemezte. Amint a kötetből egyértelműen kiderül, az új magyar állam egészen 1918 decemberéig alapvetően a Monarchia idején megfogalmazott elvek szerint szerelte le a harcterekről hazatérő alakulatokat, illetve kísérelte meg újramozgósítani az ország katonaköteles korú, többségében már háborút is megjárt férfilakosságát. A szerző másik újítása, hogy a korszak mozgósítási törekvéseit különféle, egymással párhuzamosan zajló részmozgósításokra bontja. Külön tárgyalja a Károlyi-kormány kudarcba fulladt hadseregszervezési kísérleteit, a Székely Hadosztályhoz köthető, részben sikeres mozgósítást, és az alapverően ugyancsak sikeresnek mondható paramilitáris mozgósítást, amelynek eredményeként a különféle új rendfenntartó alakulatok – nemzetőrségek, népőrségek, polgárőrségek – létrejöttek. Az említettek közül a Székely Hadosztály meglehetősen összetett mozgósítási kísérleteinek sikerét Révész számos okra vezeti vissza, amelyek közül itt mindössze a fontosabbakat van lehetőségünk megemlíteni. Az alakulat, mint írja, részben a Monarchiából fennmaradt struktúrákra épült, emellett pedig a kezdeti időszakban egyes tiszteknek, akik onnan származtak és jól ismerték a helyi eliteket, lehetőségük volt a Székelyföldön is toborozni. Ennél azonban sokkal fontosabb volt, hogy a románok elől visszavonuló hadosztály

¹ Bődök Gergely: Magyar állam és hadsereg 1918–1919-ben. *Új Szó*, 2020. április 19.

<https://ujso.com/panorama/magyar-allam-es-hadsereg-1918-1919-ben> (Letöltés ideje: 2020. 05. 08.)

a Partiumban állomásozó helyi nemzetőrsképeket, illetve a Monarchia reguláris alakulatainak töredékeit egyaránt magába tudta olvasztani. Némileg hasonló elvek alapján zajlott a paramilitáris mozgósítás is, amely alapvetően szintén a korábbi rendfenntartó alakulatok állományára támaszkodott. Rajtuk kívül a törvényhatóságok leginkább a pótalakulatokban szolgáló idősebb népfelkelőket, a helyi középiskolák diákjait, illetve új csoportként a szakszervezetek tagságát igyekeztek megszólítani. (Az utóbbiak ugyanazokkal az eszközökkel gyűjtötték össze az embereket, amelyeket a háború előtti tüntetések során is alkalmaztak). Végül a kötet részletesen foglalkozik a Tanácsköztársaság sikeres hadseregszervezési és mozgósítási kísérleteivel, illetve kitér Tanácsköztársaság által bevetett toborzópropaganda üzeneteinek elemzésére is. Révész állítása szerint a propaganda-hadjárat első időszakában a történelmi országkeretek megvédeése viszonylag ritkán került szóba; ehelyett a leendő katonákat túlnyomórészt világforradalmi tartalmakkal próbálták rávenni, hogy belépjenek a hadseregbe. Amint írja, ez a mozgósítás a hadsereg belső reformján és az elfoglalt területekről visszavonuló katonák integrálásán túl nagyrészt a szakszervezetek segítségével végrehajtott toborzás miatt lett sikeres; ennek eredményeként jöttek létre az ún. munkászászlóaljok, amelyek általában a fronton is megőrizték erős üzemi és szakszervezeti identitásukat.

A továbbiakban a kötet a tanácskormány vezetése alatt vívott harcokra is kitér. Az újonnan létrehozott hadsereg először Felvidéket megszálló cseh csapatok ellen indított támadást, azonban a kezdeti sikereket követően a magyar haderő megállt, a későbbiekben pedig, mikor a szövetségesek nyomására ki kellett üríteniük a visszafoglalt területeket, számos alakulat katonái egyszerűen nem vállalták tovább a harcot. Ezt követően az ország vezetése újabb erőfeszítéseket tett, hogy a rendelkezésre álló haderőt újjászervezze – olyannyira, hogy az ebben az időszakban kiadott propagandakiadványok a megszokott osztályharcos üzenetek mellett már egyre gyakrabban használtak erősen nacionalista retorikát is. Mindez azonban már hiábavalónak bizonyult. A magyarok támadása, amelyet 1919. július 20-án indítottak a Tisza vonalán álló román csapatok ellen, kudarcba fulladt. Ez a vereség egyben a Tanácsköztársaság végét is jelentette: a román csapatok augusztus 4-én elfoglalták a magyar fővárost.

Az említett időszak sikeres mozgósítási kísérleteit elemezve Révész arra a következtetésre jut, hogy a toborzás eredményessége azon helyi intézmények és testületek – törvényhatóságok, falusi közösségek, iskolák és szakszervezetek – bevonásán múlott, amelyek szerepe az állam meggyengülése miatt igencsak felértékelődött. A lokalitás fontosságára a katonák magatartása kapcsán is utal: mint írja, viselkedésüket a fronton és a hátszországban egyaránt a saját szűkebb közösségükhöz fűződő viszonyuk határozta meg, nem pedig a korszak nagy ideológiái. Végül arra is felhívja a figyelmet, hogy még az eredményes mozgósításoknak is megvoltak a maguk korlátai: amennyiben a helyi közösségek és szereplők elképzelései nem egyeztek az őket mozgósítani akaró hatóságokkal, akkor az utóbbiak szinte semmilyen eredményt nem tudtak elérni. A nemzetőröket nem nagyon lehetett lakóhelyüktől távol bevetni. A Székely Hadosztály képtelen volt olyan területek lakosságát mozgósítani, amelyekre nézve a román megszállás nem jelentett közvetlen fenyegetést. A Vörös Hadsereg munkáskatonáinak morálja hamar összeomlott, ha úgy vélték, aránytalanul nagy áldozatokat várnak tőlük, miközben egyes munkatársaik sikerrel kerültek el a bevonulást.

Végezetül az angolszász hadtörténeti irodalom azon elméleteire is ki kell térnünk, amelyekre Révész a leggyakrabban hivatkozik a korszak elemzése során. Ezek egyike az Edward Shils és Morris Janowitz szerzőpáros által kidolgozott primer csoportok elmélete, amelynek segítségével a Monarchia hadseregének összeomlása után rendezetten hazatérő csapatok magatartását, illetve a Népköztársaság hadseregének rendkívül alacsony morálját kívánja megmagyarázni. A másik elmélet Leonard Smith nevéhez köthető: ez az 1917-es francia katonalázadások elemzésére épül, és a kötetben főként a katonai fegyelem vizsgálata kapcsán kerül szóba.

Összeomlás, toborzás, etnikum: kinek a történelme?

Az egyik igen fontos kérdés, amivel az 1918–1919-es időszak eseményeivel foglalkozó történész óhatatlanul szembesül – vagy legalábbis szembesülnie kellene –, hogy pontosan kinek vagy minek a történetét kívánja megírni. Ez a meglehetősen rövid periódus a Monarchia utolsó, illetve a Népköztársaság és a Tanácsköztársaság néhány hónapos időszakát foglalja magába –, azonban az, hogy ebben a szűk időszakban mit is tekintünk Magyarországnak, a jelek szerint

korántsem egyértelmű. A problémát valamelyest tágabb kontextusban Gyáni Gábor veti fel *Transznacionális történelem, birodalmi múlt* című írásában. Az általa megfogalmazott kérdés arra vonatkozik, hogy miként beszélhető el, illetve, hogy el kell-e beszélni egyáltalán napjaink nemzetállamainak múltbeli birodalmi történelmét. Szerinte e tekintetben két, egymástól szögesen eltérő alternatív történetírás létezik: ezek egyike a birodalomtörténet-írás műfajában mozgó történetírás, amelyet a Monarchia esetében jellemzően nem az utódállamok valamelyikéből származó történészek művelik, a másik pedig a birodalom felbomlása után újonnan keletkezett, nemegyszer a Habsburg Birodalomba való betagozódásuk előtt is önálló dinasztikus királyságként létező „nemzetállamok” önálló történeti elbeszélése. Gyáni szerint az utóbbit művelő történészek gyakran úgy közelítik meg a kora újkor és a modern kor első világháborút megelőző időszakának magyar (magyarországi) történelmét, hogy abból szinte ki sem hámozható: az ország akkoriban egy birodalmi állam kötelékében és nem szuverén államként (legfeljebb részállamként) állt fenn.² Magyarország esetében ez a felosztás még tovább finomítható, itt ugyanis további kérdésként felmerül, hogy valaki például az első világháborút követő időszak kapcsán a Magyar Királyság vagy csupán a királyságbeli magyarok történetét kívánja-e elbeszélni. Tehát az általános kérdés, hogy mikortól és hogyan nemzetiesíthető a magyar állam története, az 1918–1919-es átmeneti időszak értelmezése során különös fontossággal bír, mint ahogy az is, hogy ez hogyan hat a történetírói hitelességre. Révész Tamás könyve vonatkozásában két olyan témára kell kitérnünk, amelyek e kérdésekhez közvetlenül is kapcsolódnak. Ezek egyike a magyarországi nemzetiségekre, bővebben pedig az erdélyi románokra, a másik pedig a honvédelemmel kapcsolatos fogalomhasználatra vonatkozik.

Bár a kötet a szlovák többségű Tótkomlós katonaköteles férfilakosságának 1919. március 25-én történt bevonulásával indít, úgy tűnik, a szerző bizonyos szempontból annak ellenére sem tud mit kezdeni az Erdélyben ekkor már többséget alkotó román lakossággal, hogy valamilyen szinten maga is foglalkozni kíván velük. Az természetesen nem képezi vita tárgyát, hogy a Monarchia

² Gyáni Gábor: *Transznacionális történelem, birodalmi múlt*. In: Szarka, László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés*. Budapest, 2017. 13–15.

soknemzetiségű hadseregében erdélyi románok is igen nagy számban szolgáltak, és hogy emiatt a Magyar Királyság területéről sorozott és ugyancsak ide visszatérő katonák egy része nem volt magyar, ám a hadsereg összeomlásának tárgyalásakor a románok csupán a Pólában megalakult matrózbizottságok kapcsán kerülnek szóba. Hazaszállításukról, amint a kőtetből kiderül, azért nem kellett a magyar tengerészeknek gondoskodniuk, mert már megvolt a saját ilyen célra létrehozott bizottságuk.³ A későbbiekben Révész az összeomlást követő katonai- és parasztforradalom kapcsán valamivel több teret szentel nekik. Egyrészt utal arra, hogy a forradalom Erdély bizonyos románok lakta területein, ahol a magyar állam hagyományosan is gyenge volt, igen hamar nemzeti jelleget öltött. Másrészt említést tesz arról is, hogy ebben a folyamatban főként a helyi értelmiségből kikerülő tartalékos tiszteknek és az erdélyi románság legjelentősebb politikai szervének, a Román Nemzeti Tanácsnak volt fontos szerepe.⁴

Az elmondottak kapcsán több kérdés is felmerül. Ezek egyike nyilvánvalóan a Pólában működő román tengerészbizottságra, a másik pedig a már említett forradalom nemzetivé válására vonatkozik, ám míg Révész az előbbire egyáltalán nem, az utóbbira csak a magyar állam szemszögéből reflektál. Annak ellenére, hogy teljesen nyilvánvaló, az osztrák–magyar hadsereg Erdélyből származó román katonái körében valamiféle nemzetiségi alapú mozgósítás⁵ zajlott, e mozgósítás hogyanja, illetve sikerességének okai nem képezik vizsgálat tárgyát. Révész elemzéséből arról sem tudunk meg semmit, hogy a későbbiekben az Erdélybe benyomuló román hadsereg hogyan viszonyult ezekhez a katonákhoz.

Valamelyest hasonló a helyzet a hadsereg újjászervezésének erdélyi vonatkozásaival, amelyek a székelyföldi toborzás kapcsán kerülnek szóba, azonban itt talán leginkább a körülmények komplexitását részletező elemzés marad el. A kőtetben arról történik említés, hogy a nagyszebeni közös hadtestparancsnokságot összevonták a kolozsvári honvédkerülettel, illetve, hogy az így megalakult Erdélyi katonai kerületi parancsnokság alá négy

³ Révész, i. m. 63.

⁴ Révész, i. m. 81–83.

⁵ Ráadásul a pólai román matrózbizottság létezése arra utal, hogy e mozgósítás előzményei a hadsereg összeomlása előtti időkre nyúlnak vissza.

gyalogalakulat tartozott. A szerző arra is kitér, hogy két általa közösnek vélt gyalogezredet – a 22. és 23. számút – nem alakították újra (ez utóbbiak tulajdonképpen honvéd ezredek, pontosabban pedig a 38. honvéd gyaloghadosztály alakulatai voltak). Ezzel szemben nem kerül szóba, hogy a hadtestparancsnokság és a honvédkerület megközelítőleg ugyanarról a területről sorozott, és az sem, hogy hatáskörükbe a háború időszakában nem kevesebb, mint tizenkét (!) gyalogezred tartozott. (Nyolc közös és négy honvéd; ezek közül elsősorban a 2. és 82. közös-, illetve a 22. és a 24. honvéd gyalogezredek egészültek ki a székely megyékből.)⁶ Az említett tizenkét ezred etnikai összetételét egy 1918 májusában végzett összeírásból ugyancsak ismerjük; ennek adatait Kun József tette közzé. (Az alábbi táblázatban csak a német, magyar és román nemzetiségű katonákra vonatkozó adatok kerültek feltüntetésre).⁷

	XII. hadtest, cs. és kir. Gyalogezredek (%)				V. honvédkerület, honvéd gyalogezredek (%)			
	Ezr.	Ném.	Magy.	Rom.	Ezr.	Ném.	Magy.	Rom.
Nagyszeben	31.	22	13	63	23.	5	34	
Kolozsvár	62.	4	52	39	21.	3	54	42
Marosvásárhely	51.	2,5	46,5	48	22.	2	42	53
Brassó	2.	10	50	32	24.	8	51	38
Gyulafehérvár	50.	6,5	31	61	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Szászváros	64.	8	17	73	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Székelyudvarhely	82.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Beszterce/Dés	63.	8	23	66	32.	5	42	49

⁶ Deseő Lajos – Ardói Gyula (szerk.): *Erdélyi ezredek az első világháborúban*. Budapest: Ardói, 1941, 5.

⁷ Kun József: Az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege gyalogos és lovas csapattestjeinek (önálló alosztályainak) nyelv szerinti százalékos megoszlása (1918. május). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1974/1.104–131.

Azzal a kérdéssel, hogy e tizenkét gyalogezredből miért csupán négy maradt, Révész bővebben nem foglalkozik, és részletesebben nem tér ki a háború idején létező gyalogezredek etnikai összetételére sem.

Végezetül nézzük meg, hogyan tárgyalja a szerző a román, cseh vagy szerb csapatok által ekkor még csak elfoglalt területek felszabadításának ügyét. Amint a Székely Hadosztály katonái kapcsán írja, motiváltságukban elsősorban a közvetlen lakóhelyük felszabadítása, nem pedig valamiféle általános revíziós vágy játszott szerepet.⁸ A kifejezés a későbbiekben a Tanácsköztársaság propagandája kapcsán is előbukkan: itt a szerző azt állítja, hogy a különféle propagandakiadványok nem használtak nacionalista vagy revizionista jelszavakat, hanem a világméretű osztályharc nevében igyekeztek rávenni a hadseregbe való belépésre a katonaköteles korú férfiakat. Mivel a kifejezés maga tulajdonképpen a trianoni békeszerződés revíziójára vonatkozik, az ezt megelőző időszakot tárgyaló szövegben meglehetősen anakronisztikusnak hat. Ugyanakkor üzenetet is hordoz, akárcsak az erdélyi románok szerepével foglalkozó szövegrészek megközelítésmódja: arra utal, hogy e kötet annak ellenére is inkább a párizsi békeszerződést követően létrejött magyar nemzetállam történetéhez kapcsolódik, hogy tulajdonképpen a korábbi, az előbbivel területi kiterjedésében sem azonos magyar államról szól.

A katonai elsődleges csoport és a morális kötődés fogalma

Amint korábban említettük, Révész a Monarchia hadseregének összeomlása kapcsán bővebben is foglalkozik a rendezetten hazatérő alakulatokkal, és ezek viselkedését részben a háború végén még meglévő elsődleges csoportok létezésére vezeti vissza. A későbbiekben e csoportok a Népköztársaság hadseregében uralkodó állapotok kapcsán kerülnek újra szóba: ezúttal a szerző az új hadsereg rendkívül alacsony morálját magyarázza azzal, hogy az említett csoportok végül azoknál az alakulatoknál is felbomlottak, amelyek a harctérrel még tisztjeik vezetése alatt tértek haza.⁹ Ahhoz, hogy megértsük, egészen pontosan mi a baj ezzel a magyarázattal, először

⁸ Révész, 151.

⁹ Révész, 134.

a katonai elsődleges vagy primer csoportok Edward Shils és Morris Janowitz nevéhez fűződő elméletét kell szemügyre vennünk, amelyet az említett két szerző a második világháborút követően, a háború során fogságba esett német katonák kihallgatására alapozva dolgozott ki.¹⁰ Az elmélet alapjául szolgáló fogalom, amelyet a szociálpszichológiából kölcsönöztek, olyan kis létszámú csoportokat jelöl, amelynek tagjai közvetlen és tartós kapcsolatban állnak egymással, és e kapcsolatuknak köszönhetően tevékeny együttműködés alakul ki köztük. Az efféle csoportok működésében a személyes érzelmek igen fontos szerepet töltenek be. A legfontosabb ilyen elsődleges csoport a család, de kialakulhatnak hasonló csoportok munkahelyen vagy közös érdeklődés eredményeként is. Jelentőségüket egyrészt az adja, hogy az egyén ezek közvetítésével veszi át a társadalom által elfogadott értékeket, normákat, viselkedésmintákat, másrészt pedig az, hogy e csoportok a kialakuláson túl is szabályozzák az egyén társas viselkedését. Fontos azonban leszögeznünk, hogy az elsődleges csoportokhoz való tartozás – különösen ha ez egy bűnöző, deviáns csoport elvárásainak való megfeleléssel jár – eredményezheti a társadalmi célokkal ellentétes viselkedés kialakulását is.¹¹ A Shils – Janowitz szerzőpáros ezt a megközelítést a hadseregbe is kiterjesztette: felismerték – és ezt a későbbi kutatások sem kérdőjelezték meg –, hogy az egyén a katonáskodás során elszigetelődik a külvilágtól, ezért civil életének elsődleges csoportjai fokozatosan veszítenek jelentőségükből, ezzel párhuzamosan pedig katonai elsődleges csoportjának szerepe lényegesen felértékelődik. Azt, hogy a második világháborúban a német hadsereg hogyan volt képes hatékonyságát majdnem az utolsó pillanatig megőrizni, a két amerikai szerző ugyancsak erre a felismerésre támaszkodva próbálta megmagyarázni. Úgy vélték, hogy a német katonák mindaddig megőrizték magas harckészségüket, ameddig az elsődleges csoportok, amelyekhez tartoztak, fel nem bomlottak. Ők ebből arra a következtetésre jutottak, hogy a végsőkéig való kitartás magyarázatát leginkább az erős katonai elsődleges csoportok létezésében, nem pedig a német katonák nemzetszocialista

¹⁰ Shils, Edward A. – Janowitz, Morris: Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II. *The Public Opinion Quarterly*, 1948/2. 280–315.

¹¹ Cooley, Charles Horton: *Social Organization. A study of the larger mind*. New York: Charles Scribner's Sons, 1909. 26.

meggyőződésében kell keresni.¹² Révész értelmezése valamelyest hasonló logikát követ. A Friedrich–Barta-féle hadsereg alacsony morálját részben annak tulajdonítja, hogy a Monarchia hadseregének elsődleges csoportjai a háború végén megszűntek létezni. Arra vonatkozóan, hogy az említett elsődleges csoportok milyen szerepet tölthettek be az osztrák–magyar hadsereg életében, csak közvetetten utal: mint könyve bevezetőjében írja, az 1940-es évek óta tartó katonai-szociológiai kutatások arra világítottak rá, hogy az egyszerű közkatona tetteit a harctéren általában ahhoz a néhány tucat emberhez és tiszthez való viszonya határozta meg, akikkel hosszú ideig együtt szolgált, illetve azt állítja, hogy azok a mikroközösségek, amelyekhez a katonák tartoztak, kulcsszerepet játszottak a csapatok moráljának fenntartásában.¹³ Mindebben sok igazság van – a tapasztalat azt mutatja, hogy a kivételes teljesítményekre képes hadseregek vagy legalábbis ezek egyes csapatrészeinek csoportösszetartása igen erős –, azonban a primer csoportok kohéziója önmagában elégtelen ahhoz, hogy egy hadsereg teljesítményére vagy harckészségére hatást gyakorolhasson, és arra sem alkalmas, hogy egy hadsereg felbomlását megakadályozza. Bővebben az elsődleges csoportok szerepét hangsúlyozó elmélet kritikájára itt nincs lehetőségünk kitérni, fontos kiemelni viszont, hogy egy adott hadseregre nézve az erős elsődleges csoportok megléte csak addig előny, míg a hadsereg és ezen csoportok céljai nem kerülnek összeütközésbe egymással. Amennyiben a célok nem összeegyeztethetőek, az elsődleges csoportok erős kohéziója nem a hadsereg teljesítményének fokozásához, hanem a hadsereg felbomlásához fog hozzájárulni, ugyanis az egyes csoportok tagjai ebben a helyzetben magát a hadsereget kezdik ellenségnek tekinteni, kooperációjuk céljává pedig a hadseregnek való ellenállás vagy a hadseregből való elmenekülés válik. Magyarán: az elsődleges csoportok elmélete csupán annak a megértésében nyújt segítséget, hogy az egyén – a katona – hogyan viselkedik harc közben. Ahhoz, hogy újra és újra vállalja a harcban való részvételt – vagy, tegyük hozzá, hogy egyáltalán belépjen egy hadseregbe –, az egyénnek a vele szemben támasztott katonai követelmények létjogosultságát is el kell

¹² Ugyan Shils és Janowitz valóban ezt fogalmazza meg következtetésként, elemzésük azonban jóval árnyaltabb ennél, és tulajdonképpen kitér mindazokra a kérdésekre, amelyek kapcsán kritikusaik elméletük érvényességének korlátait hangsúlyozni szokták.

¹³ Révész, 18.

fogadnia. Következésképpen egy-egy hadsereg felbomlásának (vagy létrehozásának) elemzésekor leginkább azokat a tényezőket kell figyelembe vennünk, amelyek e követelmények elfogadását vagy elutasítását befolyásolják.

A kérdéssel, hogy a katonák miért hajlandóak magukat alávetni a velük szemben támasztott követelményeknek, Stephen D. Wesbrook foglalkozott behatóbban a *The Potential for Military Disintegration* című tanulmányában.¹⁴ Wesbrook a hadsereg által támasztott követelmények elfogadását vagy elutasítását egy olyan, a szervezetelméletből átvett modell segítségével írja le, amelynek kulcseleme az engedelmesség. A modellt kidolgozó Amitai Etzioni, a különféle szervezeteket aszerint kategorizálja, hogy a hatalom mely formájával kívánják az engedelmességet kiváltani, illetve leírja azt is, hogy az adott hatalomformák a szervezet tagjai részéről milyen típusú részvétellel vagy kötődéssel járnak együtt. Wesbrook szerint a 20. századi hadseregekre a modellben szereplő kényszerítő, haszonelvű vagy normatív hatalomtípusok közül a legutóbbi, vagyis a normatív hatalom a jellemző, a szervezet és az egyén között pedig ún. morális kötődés alakul ki: az alárendelt fél meggyőződése és a szervezet céljai nagyrészt egybeesnek, az engedelmisség pedig e normákról és értékekről szóló megegyezés eredménye.¹⁵ Ez esetben tehát az egyén nem a büntetéstől való félelem miatt vagy a jutalom reményében választja az engedelmisséget, hanem azért, mert elfogadja a vele szemben támasztott követelmények jogosságát. Mindamellet azonban, hogy a normatív hatalom gyakorlásának elengedhetetlen feltétele az engedelmisség, Wesbrook úgy véli, hogy ezt a normatív hatalom csak úgy alakíthatja ki, ha már eleve is létező morális kötődésekre épít.

A katona számos olyan csoport tagja lehet, amelyek kapcsán elhiszi, hogy saját jóléte és a csoport jóléte többé-kevésbé összefügg egymással, e csoportok között azonban mindössze három olyan van,

¹⁴ Wesbrook, Stephen D.: *The Potential for Military Disintegration*. In Sarkesian Sam. C. (ed.): *Combat Effectiveness. Cohesion, Stress and the Volunteer Military*. Beverly Hills– London: Sage, 1980. 244–278.

¹⁵ Az Amitai Etzioni által kidolgozott modellről bővebben lásd: Cserpes Attila: *Marketing és menedzsment a közművelődésben*. Zalaezerszeg: Kereszturi D. Ált. Műv. Közp., 2011. 141., Dr. Gyökér Irén – Dr. Finna Henrietta – Krajcsák Zoltán – Daruka Eszter – Dr. Szabó Tibor: *Szervezeti viselkedés. Oktatási segédanyag*. Budapest: BMEGE GTK Üzleti Tudományok Intézete, 2016. 79.

amely esetén a katona és a csoport között fennálló viszony kihat a harctéri motivációra is:

- a. az egyén primer csoportja,
- b. a tágabb értelemben vett katonai alakulat, amely a primer csoportot is magában foglalja (ez utóbbi kapcsán szokás csapatszellemről beszélni), illetve
- c. az a nemzeti társadalmi-politikai rendszer – magyarán: ország –, amelyhez az egyén tartozik.

Bennünket e három közül ezúttal csak a legutóbbi érdekel. Westbrook úgy véli, hogy a katona kötődését egy adott társadalmi-politikai rendszerhez három tényező határozza meg. Ezek közül az első a katona nemzeti identitása, a második a nemzeti társadalmi-politikai rendszer hatékonyságába vetett hite, a harmadik pedig a nemzeti ideológia elfogadása. (A nemzeti ideológia itt – némileg leegyszerűsítve – közös értékrendet jelöl. Az amerikai nemzeti ideológia például főként az egyenlőség, szabadság, tolerancia és az igazságszolgáltatáshoz való egyenlő hozzáférés joga köré szerveződik.) A nemzeti társadalmi-politikai rendszerhez való morális kötődés döntő szerepet játszik abban, hogy az egyén a nemzet vagy a nemzet katonai szervezetének követeléseit legitimnek fogadja el, és hogy úgy érezze, e követelések elutasítása csak értékrendjének megtagadása, illetve a saját közösséghez fűződő kapcsolatainak felszámolása árán lenne lehetséges.¹⁶

Ha mindezt rávetítjük a magyarországi viszonyokra, azt látjuk, hogy míg a háború elején az ország hadköteles férfilakosságának elsőprő többsége feltétel nélkül alávetette magát a vele szemben támasztott katonai követelményeknek, a háború utáni időszak vonatkozásában ennek éppen az ellenkezője igaz. Amennyiben még pontosabban kívánunk fogalmazni, kijelenthetjük, hogy a háború befejezését követően a katonai szolgálat az állam és a lakosság különféle csoportjai között alku tárgyává vált, ez pedig nagyrészt annak tulajdonítható, hogy a világháború alatt az egyén és az állam viszonya jelentős mértékben megváltozott. Ahhoz tehát, hogy az 1918 novemberétől lezajlott különféle mozgósítási kísérletek kudarcát vagy részleges sikerét megvizsgálhassuk, először azt kell szemügyre venni, hogyan alakult át az említett viszony a háború évei alatt.

¹⁶ Westbrook, i. m.

A birodalomtörténet-írás és a másodlagos mozgósítás elmélete

Azon tényezők némelyikével, amelyek a háború során az egyén és az állam viszonyára is hatással lehettek, Révész nagyrészt a Monarchia hadseregének 1918-ra kialakuló helyzete kapcsán foglalkozik. Amint írja, 1918 elejére az élelmezési válság igen súlyossá vált, ez pedig egyrészt kiélezte a már korábban is meglévő nemzetiségi ellentéteket, ugyanakkor a birodalmi intézményekbe vetett bizalmat is meggyengítette. Ugyancsak említést tesz az 1918. június 15-én indított és mindössze néhány nap alatt kudarcba fulladt Piave-offenzíváról, illetve a tömegessé váló dezertálásokról, ám az utóbbi jelenséget leginkább az élelmiszerellátás romlásának tulajdonítja. Végezetül kitér a hátországbeli katonalázadásokra és azokra a front mögötti zendülésekre is, amelyek során a katonák megtagadták, hogy újra az első vonalba vezényeljék őket, azonban úgy véli, tévedés lenne ezeket egy nagy, összefüggő forradalom első megnyilvánulásaiaként értelmezni. Az említett katonalázadásokat az 1918 őszen lezajló kiterjedt paraszti megmozdulásokkal is csak részben kapcsolja össze.

Az első világháború vonatkozásában az egyén és az állam viszonyával, illetve azzal a kérdéssel, hogy az egyes államok polgárai miért vállalták a háborúval járó nehézségeket, a katonák pedig az elhúzódo harcokban való részvételt, John Horne foglalkozott bővebben.¹⁷ Horne ugyancsak a mozgósítás felől közelíti meg a kérdést. Az ő értelmezésében a fogalom nem a hadsereg vagy a gazdaság mobilizálását jelenti, hanem egyrészt azt a folyamatot, amely által a hadban álló nemzetek a kollektív reprezentációkon¹⁸ keresztül, az ezeket létrehozó értékrendekre támaszkodva a képzelet szintjére is kiterjesztették háborús erőfeszítéseiket, másrészt pedig arra vonatkozik, hogy az állam és a társadalom hogyan vett részt e folyamatban. Érvelése arra a feltételezésre épül, hogy a politikai folyamatokban való részvétel tömegessé válásával a legitimáció,

¹⁷ Horne, John: Introduction: mobilizing for “total war” 1914–1918. In Horne John (ed.): *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 1–18.

¹⁸ Valamely társadalmi csoport tagjainál általánosan megfigyelhető azonos gondolatokra, törekvésekre, szokásokra, magatartásformákra, érzelmi reakciókra vonatkozó összefoglaló kategória.

vagyis a kormányzottak jóváhagyása az állam hatékony működésének egyre fontosabb tényezőjévé vált, és hogy nem volt ez másként a háború ideje alatt sem: valamely résztvevő állam katonáinak magatartása nagyrészt azon múltott, hogy az adott államnak mennyire sikerült a kitartás szükségességéről meggyőznie őket. A különféle nemzeti mozgósításokat¹⁹ a kezdeti időszakban tehát főként a meggyőzés jellemezte, feladatuk pedig az volt, hogy az egy-egy országon belül létező, egymással versengő különféle érdekeket valamiféle ideológiai egységbe összefogva állíthassák szembe a külső ellenséggel. A háború elhúzódásával azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az elsődleges mozgósítás során kitűzött célokat lehetetlen megvalósítani, az egyes társadalmakon belül pedig a nemzeti egység helyett fokozatosan a különféle törésvonalak kerültek előtérbe, még ha nem is feltétlenül abban a formában, ahogy ezek a háború előtti időszakban léteztek. (A folyamat következményeként a társadalmi osztály vagy az etnikum fogalma egyre gyakrabban vált a háború ellen vagy az ellenség érdekében folytatott ellenmozgósítás alapjává.) A fokozódó feszültségek másik megnyilvánulási formája az az igen súlyos katonai válság volt, amelyet nagyrészt a lövészárkok-hadviselés gyilkos kilátástalansága idézett elő, és amely a katonai fegyelemre és a harci szellemre nézve egyaránt katasztrofális következményekkel járt. Ennek egyik leglátványosabb megnyilvánulására 1917 tavaszán, a francia hadseregben került sor, amikor egy széleskörű, mintegy 86 hadosztályt érintő zendülés során számos egység katonái egyszerűen megtagadták, hogy az első vonalba vezényeljék őket. Hasonló válsággal így vagy úgy a hadviselő felek mindegyikének szembe kellett néznie, még ha megnyilvánulási formái és az erre adott válaszok jelentős mértékben különböztek is egymástól.

Az önmozgósítás kifulladásával és az egyre súlyosabbá váló legitimációs és katonai válságok hatására végül számos kormányzat és hadvezetés arra kényszerült, hogy valamilyen szinten foglalkozzon a meglévő egyenlőtlenségekkel, illetve, hogy a társadalmat a totális háború érdekében próbálja újramozgósítani. E másodlagos mozgósítás, mivel eredményessége továbbra is a szélesebb tömegek

¹⁹ A nemzeti mozgósítás kifejezést a továbbiakban az egyes államok mobilizációs törekvéseinek megnevezésére használom. Jelentése nem azonos a Monarchia-beli csehek, románok, horvátok által folytatott mobilizáció megnevezésére használt nemzetiségi mozgósítás kifejezés jelentésével.

jóváhagyásának megnyerésén múltott, közvetlenül is összefüggésben állt az egyes hadviselő államok belső kohéziójának és legitimitásának kérdésével. Másként fogalmazva: a nemzeti mozgósítás folyamatának fenntartása leginkább a legitimációs tartalékaikat hasznosítani tudó és a tömegek szélesebb politikai részvételére támaszkodó liberális demokráciák esetében bizonyult sikeresnek, míg a kevésbé szilárdan megalapozott rezsimeknek óhatatlanul szembesülniük kellett saját legitimitásuk korlátaival. Horne és a már idézett kötet egy másik szerzője, Mark Cornwall egyaránt úgy véli, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia esetében ez a másodlagos mozgósítás nem eredménytelen volt, hanem egyszerűen elmaradt, és ehelyett a birodalom számos régiójában a különféle radikálisan Habsburg-ellenes mozgalmaknak sikerült mobilizálniuk a lakosságot.

Cornwall *Morale and patriotism in the Austro-Hungarian army, 1914–1918* című tanulmányában a Monarchiát érintő katonai válságot több tényezőre vezeti vissza.²⁰ Ezek közül az egyik azokhoz az óriási veszteségekhez kapcsolódik, amelyeket a hadsereg a kezdeti időszakban elszenvedett, és amelyek nagyrészt a férfilakosság 20 és 42 év közötti részét érintették. E veszteségek, mint írja, hatalmas terheket róttak a harcoló csapatokra, ugyanis a krónikussá váló emberhiány következtében szinte lehetetlenné vált a katonák szabadságolása, a szabadságok elmaradása viszont jelentős mértékben tette próbára a katonák morálját, harci szellemét. A veszteségek hatása alól az ugyancsak megtizedelt tisztikar sem vonhatta ki magát. Az elesett tisztek pótlására olyan civileket kellett behívni, akikre sokkal inkább az erős nemzetiségi meggyőződés, mint a Monarchia ügye iránti elkötelezettség volt jellemző, és akiknek köszönhetően a különféle nemzetiségi mozgalmak eszméi fokozatosan a katonák körében is teret nyertek. A nemzetiségi kérdés ezt leszámítva is meglehetősen nehéz feladat elé állította a hadvezetést. Mivel a Monarchia soknemzetiségű alakulatainak ugyancsak különféle nemzetiségű ellenfelekkel kellett felvenniük a harcot, az egyes alakulatokat úgy kellett elosztani az adott frontok között, hogy továbbra is megbízható teljesítményt nyújthassanak. (Például amiatt, hogy a Monarchia olasz többségű alakulatai ne olaszországi csapatokkal kerüljenek szembe, ezeket inkább a Balkánra

²⁰ Cornwall, Mark: *Morale and patriotism in the Austro-Hungarian army, 1914–1918*. In John Horne (ed.), 1997. 173–192.

vezényelték, míg a horvát és szlovén alakulatok az olasz frontra kerültek.) Emellett az újabb ellenfelek megjelenése sem ugyanúgy hatott a különböző csoportokra: míg egy-egy győzelem egy-egy alakulatnál a harci szellem fokozódását eredményezte, ugyanaz más egységek moráljára nézve katasztrofális következményekkel járt. Cornwall a továbbiakban az egyre romló élelmezési helyzettel, az egyre inkább Habsburg-ellenessé váló nemzetiségi mozgósítással, az egyre hatékonyabb ellenséges propagandával és az Oroszországból szabadon engedett hadifoglyok által terjesztett eszmék hatásával egyaránt foglalkozik. A felsorolt tényezők mellett – és érvelésének talán a mi szempontunkból ez a legfontosabb momentuma – azt is hangsúlyozza, hogy a helyzeten csak a Monarchián belüli stabilitás segíthetett volna, ehelyett azonban az otthonról érkező hírek többnyire arról szóltak, hogy a kormány egyre kevésbé képes felülkerekedni a hátszágban uralkodó gazdasági és politikai felforduláson. A elmaradt másodlagos mozgósítás helyett, vonja le végül a következtetést, a birodalom területén többféle – pacifista, nemzeti vagy szociális indíttatású – ellenmobilizációra került sor, amely végül szükségszerűen visszahatott a hadseregre is. Minderre azért fontos kitérni, mert ez a hadsereg bomlott fel 1918 végén, ennek a katonái érkeztek vissza Magyarországra, és a további hadseregszervezési kísérletek eredményessége részben azon múlott, hogy ezeket a katonákat sikerül-e valami módon legalább a kifejezés elsődleges értelmében mozgósítani.

Mozgósítás és a katonai erőszak alkalmazásának morális ökonómiája

Amint arról már a korábbiakban volt szó, Révész az 1918 után mozgósított hadsereg alacsony morálját nem az egyén és az állam közötti morális kötődés megszűnésével, hanem a háború végén még létező primer katonai csoportok felbomlásával magyarázza, ugyanakkor azonban ő maga is arra a következtetésre jut, hogy az 1918–1919. évi mozgósítás során az erős lokális vagy szociális identitással rendelkező kiscsoportok pusztta létezése nem volt elegendő egy erős hadsereg megszervezéséhez. A magyarországi helyzet megértése kapcsán azonban nem Shils és Janowitz, hanem inkább Leonard Smith elmélete bír relevanciával, amelyet a kötet – némileg félreértelmezve –, a katonai fegyelem, illetve a tisztek-

katonák viszonya kapcsán idéz.²¹ Smith, aki az 1917-es francia katonalázadásokról szóló munkájában főként a katonatömegek és a francia hadvezetés általános értelemben vett viszonyával foglalkozik, azzal érvel, hogy a fellázadt francia katonák alapvetően csak az általuk értelmetlennek tartott utasítások teljesítését tagadták meg, a németek elleni harc szükségességét annak ellenére sem vonták kétségbe, hogy követeléseikben békevágyuknak is hangot adtak. Részben ennek köszönhető, hogy a hadsereg a lázadások ellenére sem omlott össze. Mindazonáltal a katonák képesek voltak nyomást gyakorolni a hadvezetésre: egyrészt elérték, hogy javítsanak az első vonalbeliek életkörülményein, másrészt pedig kikényszerítették, hogy a hadvezetés felhagyjon a meglehetősen nagy áldozatokkal járó támadó hadműveletek erőltetésével. Az amerikai történész a zendülések magyarázatát a következőkben látja: a katonák körében valamiféle konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy erőfeszítéseik mely esetekben szolgálják a győzelem kivívását. A tőlük aránytalanul nagy áldozatokat követelő utasításokra vagy fejtetlen meneküléssel és lázadással, vagy pedig úgy reagáltak, hogy tömegesen adták meg magukat az ellenségnek. Mindezen eszközök segítségével végül sikerült rákényszeríteniük a francia hadvezetést, hogy döntéseit az általuk vallott arányossági elvekhez igazítsa.²²

Amennyiben így közelítjük meg, a Smith-féle modell valóban segítséget nyújthat az 1918–1919-es hadseregszervezési kísérletek sikerének vagy kudarcának megértéséhez. A francia és a magyar helyzetben az a közös, hogy a vezetettek az engedelmességet valamiféle alkuhoz kötötték, ezt leszámítva azonban a két eset több szempontból is homlokegyenest eltér egymástól. Egyrészt arról van szó, hogy míg a francia hadseregen belül létrejött informális alku csupán a harc megvívásának módjára vonatkozott, a magyar esetben a tétet a katonai szolgálat vállalásának feltételei jelentették. A második különbség tulajdonképpen az előbbiből adódik: a francia hadseregben a katonák és a hadvezetés céljai közősek voltak: mindkét fél meg akarta nyerni a németek ellen vívott háborút. Ezzel szemben a magyar hadvezetés céljait – az ország megvédését – és a katonai szolgálatot

²¹ Bővebben lásd: Smith, Leonard: *Between Mutiny and Obedience. The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I*. Princeton: Princeton University Press, 1994.

²² Smith, i. m.

vállalók nagy részének céljait – ők csak egy-egy szűkebb régió megvédéséért voltak hajlandók fegyvert fogni – meglehetősen ritkán sikerült összeegyeztetni egymással. Ennek okait abban a jelenségben kell keresnünk, amelyről Révész maga is említést tesz, bár nem kapcsolja össze a hadseregszervezés kérdésével. Ez nem más, mint az a felkeléssorozat, amely 1918 novemberében tört ki, és amely kapcsán igen gyakran szokás hangsúlyozni, hogy aligha lehet egységes forradalmi mozgalomként értelmezni, hiszen e felkelések célja nem egy új világ létrehozása, hanem valamiféle elképzelt morális rend helyreállítása volt. A magyar katonaköteles férfilakosság és az állam között a katonai szolgálatról megkötött alkuk leginkább e morális rend, illetve az „igazságosságának”, a „legitimitásnak” az előbbiektől által érzékelt mércéje felől értelmezendők.

A katona keresése

A Nem akartak katonát látni? kritikája nem lehet teljes anélkül, hogy megkísérelnénk elhelyezni a kötetet a magyar hadtörténetírás palettáján. Minderre kissé féloldalasan kerítünk sort, és csak a könyv egyik főszereplője, a közkatona felől próbáljuk megközelíteni a kérdést. Bár eléggé meglehetősen tűnhet, ma már szinte közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy a meglehetősen nagy múltra visszatekintő hadtörténetírást azoknak az embereknek a története, akik a tulajdonképpeni harcokat megvívták, a múlt század utolsó negyedéig nem különösebben érdekelte. E történetek ehelyett sokáig inkább az irodalom és a pszichológia terepéhez tartoztak. A katonák beemelése a történetírásba valamikor a huszadik század nyolcvanas éveinek elején kezdődött, és főként az új hadtörténetírásnak nevezett irányzathoz köthető.²³ A ilyen jellegű kutatások különösen angolszász nyelvterületen váltak elterjedté, és leginkább a katonák harc közbeni viselkedésére, a harctéri motiváció kérdésére, a tisztikar és az egyszerű katonák viszonyára koncentráltak.

Az irányzat magyarországi fogadtatásával egy 2008-ban írt vitaindító cikkében Pollmann Ferenc foglalkozott bővebben. Ő akkor

²³ Balázs Eszter: A „saktáblától” a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítése. *Múltunk*, 2010/3. 109–131.

úgy vélekedett, hogy bár a magyar kutatók munkái több-kevesebb vonatkozásban kapcsolódnak az új hadtörténetíráshoz, a társadalomtörténeti, szociológiai, gazdaságtörténeti, pszichológiai kérdésfeltevések a magyar hadtörténetírásban még kivételesnek számítanak.²⁴ Mivel az említett tudományterület jelenlegi állapotának ilyen irányú áttekintése meghaladja e kritika kereteit, azt sem lehet teljes pontossággal felmérni, hogy ez a helyzet a cikk megjelenése óta eltelt bő évtizedben mennyit változott. Sokatmondó azonban a tény, hogy a jelen írást megelőző kutatás során mindössze egyetlen olyan magyar nyelvű szakanyagot sikerült találni, ami kimondottan a harctéri motiváció kérdésével foglalkozik. A meglehetősen nehezen beszorolható műfajú dolgozat Perjés Géza nevéhez köthető, aki D. W. Oetting 1988-ban kiadott, motivációról és harci értékről szóló munkáját foglalta össze valamelyest lerövidítve magyar nyelven.²⁵ A *Nem akartak katonát látni?* tehát a tekintetben, hogy Edward Shils, Morris Janowitz és Leonard Smith elméletei mellett számos kurrensebb, Magyarországon viszonylag kevésbé ismert hadtörténeti munkára is támaszkodik, mindenképp úttörő vállalkozásnak számít. Mindezt a témával kapcsolatos források igen alapos ismerete egészíti ki: Révész, mint egy korábban már idézett méltatója írja, tökéletesen szemlélteti azon helyzetek bonyolultságát, amelyek 1918–1919-ben lejátszódtak. E kijelentéshez talán még annyit lehetne hozzáfűzni – és számomra ebben rejlik a kötet igazi érdeme –, hogy mindezt az első világháborúval és az azt követő korszakkal foglalkozó legújabb angol nyelvű történetírás kontextusában is értelmezhető módon teszi.

²⁴ Pollmann Ferenc: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall*, 2008/33. 120–128.

²⁵ Oetting, D.W: *Motivation und Gefechtswert. Vom Verhalten des Soldaten im Kriege*. Frankfurt am Main-Bonn: Report Verlag, 1988. Magyar nyelven Perjés Géza foglalta össze. Vö. Oetting, D. W: *A motiváció és harci érték: a katona magatartása a háborúban*. Budapest, HM Oktatási és Tudományos Főosztály, 1993.

JUHÁSZ ANDREA*

„A sajátunkká képzelt kaland izgalma”

Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról (1918–2017)*. Szerk.: Dávid Gyula. Csíkszereda: Bookart, 2018. 808 oldal

A „Kántor” és „Láng” név együtt, gondolatjellel összekapcsolva, fogalom Erdélyben és Magyarországon is. Persze, főleg bölcsészek tudnak a „Kántor–Láng”-ról, de talán nem túlzás, hogy a szélesebb olvasóközönség is ismeri. Akad még néhány fogalomná lett személynév a köztudatban: mint a „Szerb Antal”, az „Obádovics”...

A legendássá lett Kántor–Láng az 1971-ben megjelent *Romániai magyar irodalom 1945–1970* című könyv, ami a magyar akadémiai kézikönyv, a négy kötetes „Sóska” (a *Magyar Irodalom Története* című könyvsorozat)¹ egyik fejezete, egyben ma is használt egyetemi tankönyv.

* A szerző irodalomtudós és történész, a Magyar Művészeti Akadémia Művészeti Ösztöndíjprogramjának ösztönlíjasa. E-mail: juhasz28.andrea@gmail.com

¹ A „Sóska” a „Spenót” folytatása. Ez utóbbi az MTA Irodalomtudományi Intézete által készített hat kötetes ún. akadémiai kézikönyv beceneve (Sötér István (főszerk.): *A magyar irodalom története I–VI.* Budapest: Akadémiai, 1964–1966.). A „Sóska” tehát ennek a folytatása, a négy – ténylegesen hat – kötetből álló sorozat a magyar irodalom 1945 és 1975 közötti történetét tartalmazta (Béládi Miklós – Bodnár György – Sötér István – Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975.* Budapest: Akadémiai, 1981–1990.) Mindkét becenév a kötetborítók színéhez kapcsolt asszociáció révén született. Egyik egyetemi tanárom szerint azért különösen találó az elnevezés, mert ahogyan a kisgyermek a spenóttal és sóskaival viszi be a szervezetébe azokat a szükséges vitaminokat és nyomelemeket, amik a fejlődéséhez elengedhetetlenek, úgy a fiatal bölcsészek a „Spenót” és a „Sóska” megtanulásával fognak megfelelő tudáshoz jutni.

Az 1971-es könyv alapvetően normatív irodalomtörténeti munka, az egyes szerzők életművét műfajok szerint rendezve ismertette, összességében a két és fél évtized irodalmi termésének egészéről adott körképet. A két szerző abban a kivételezett helyzetben volt, hogy művükkel a kortárs irodalmat kanonizálták, az MTA irodalomtörténeti kézikönyvsorozata értelemszerűen a kiadásának évéig mutatta be az irodalmi folyamatokat – ebben a kivételesen erős kanonizáló feladatban vették ki ők a részüket. Ezért is lett az elmúlt öt évtized alatt ez a munka alapszövege az erdélyi irodalomról való gondolkodásnak, diskurzusnak.

Az itt bemutatásra kerülő kötet ennek a folytatása – az új „Kántor–Láng”. A *Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról* című könyv azonban nem összegző irodalomtörténet, nem mutat be teljes életműveket, nem terjed ki minden fontos szerzőre, egyáltalán nem az elmúlt évtizedek irodalmát összefoglaló kézikönyv. Ez a kötet mindössze a két szerző válogatott tanulmányait tartalmazza, olyan írásokat, melyek döntő többsége már megjelent korábban, csupán néhány első közlésű szöveget találunk itt. Éppen ezért sokkal inkább tűnik leleményes kiadói vállalkozásnak, amely a „Kántor–Láng” brandet szeretne volna kiaknázni. Vagy a szerzők saját vágya volt ez a szép kiállítású könyv, mellyel közös szerzőségüket akarták újra demonstrálni – mindkét irodalomtörténész előszavában ez utóbbi szerepel a könyv születésének magyarázataként. Kántor azt írja, a kötet visszatekintés az elmúlt ötven év kritikai termésére (5.),² ami egyben – teszi hozzá Láng – szemlélteti hűségüket és következetességüket tükrözi az 1971-es „Kántor – Láng”-hoz (7.). Ez a második közös kötet egyfajta szimbolikus keretet ad életművüknek – olyan tanulmánykötetet olvashatunk, amely két jelentős irodalomtörténész munkásságából ad válogatást, egyben bemutatja, mit gondolnak a száz éve létező erdélyi irodalom jelenségeiről, művekről, szerzőkről, folyóiratokról, eszmékről, vitákról.

Kántor előre figyelmeztetett: műfaji egységet nem találunk a könyvben (5.). Valóban, a szövegek sokfélék: van irodalomtörténeti, eszme- és kultúrtörténeti tanulmány, esszé, nagyon sok recenzió, könyvismertetés, ajánlás és vannak szubjektívebb hangú formák is: jegyzet, emlékezőek, önéletrajzi, vallomásos és alkalmi írások,

² Zárójelben a kötet oldalszámait szerepelnek.

levélközlés, köszöntők és nekrológok. (Lássunk példákat! Irodalomtörténeti tanulmány: *Krenner és Kuncz találkozása 1929 táján*, esszé: *Söröző(k) a Piros Madárhoz*, jegyzet: *Szilágyi Júlia íróasztaláról* önéletrajzi írás: *Töredékek a szülőföldről*, levélközlés: *Józanító kísérletek (két levél Erdélyből)*, köszöntő: *A szerkesztő nyolcvan éve*, nekrológ: *Búcsú Mózes Attilától*.) Ennek megfelelően a tudományos beszédmód mellett tehát más hangnem és stílus is jelen van a könyvben.

A kötetben hatvanas években született írások is találhatók (például: *Jegyzetek Bálint Tibor novelláiról* – 1967-ből), és vannak 2017-esek (például: *Markó-olvasat*) – keletkezési idejük tehát több mint ötven évet fog át. Az időszak, amit a szövegek lefednek, száz év – ahogy ezt a cím is jelzi. A kötet középső, legnagyobb részét ennek a száz évnek az irodalomtörténeti korszakai adják. Az első, az 1971-es Kántor–Lángra és annak kritikai fogadtatására emlékező (*Visszatekintés – továbbgondolás 1971–2017*) és az irodalomtörténet lehetőségeire reflektáló második (*Irodalomtörténeti olvasatok – Képzelt Erdély?*) után következő három nagy fejezet az erdélyi irodalomtörténet három korszakát fogja át: a *Kiábrándultság – építés. Huszonöt év (1919–1944)* című a két háború közötti időszakot, a *Folytatás – elutasítás – kiteljesedés (1945 után)* című a II. világháború végétől 1989-ig terjedőt, míg az *Új korszak (1989 után)* című a forradalom utáni új szakaszt. A következő, *Határokon át* című fejezetben a magyar irodalom olyan szereplőiről szóló írások vannak, akik valamilyen sajátos módon kötődnek Erdélyhez, majd jönnek a szubjektív, emlékező, köszöntő és búcsúzó szövegeket tartalmazó fejezetek (*Helyszínelő jegyzetek, Évfordulók, Búcsú*).

A könyvben – az előszót leszámítva – 143 szöveg található, ebből 88-nak Kántor Lajos a szerzője, 54-nek Láng Gusztáv, és egy közös írás van. Más szempontból készített statisztikát Markó Béla, eszerint Kántor 65 szerzőről, míg Láng 27-ről írt.³ Kántor Lajos az tehát, aki több alkotóról írt, és jóval több szöveggel van jelen. Ez a különbség az utolsó fejezetekben szembeötlő igazán: az Erdélyhez való kötődések bemutatása, a köszöntők és a nagy erdélyi alkotók nekrológiai kizárólag az ő munkái. Más az arány az 1945 és 1989 közötti irodalomról szóló szövegeknél: itt Láng 35 szövege áll

³ Markó Béla: Kántor – Láng (Erdélyi polgárok), *Forrás*, 2018/6. 104–109., 105.

szemben Kántor 26 írásával. A magyarázatot a két szerző életútjában kell megtalálnunk. Láng Gusztáv 1983-ban Magyarországra költözött, míg Kántor élete végéig Kolozsváron dolgozott az erdélyi magyar irodalom és közélet egyik meghatározó értelmiségijeként. Ez a könyv az elkötelezett szereplőt is felmutatja: sőt, azzal, hogy beválogatta, irodalomtörténeti munkássága részévé avatta saját életének emlékeit, a születésnapjait és egyéb alkalmi köszöntőket, illetve a búcsúzásként megrajzolt személyes portrékat is. A statisztika ugyanakkor arra is rávilágít, hogy Láng Gusztáv hatvanas és főként hetvenes évekbeli kritikus munkássága mennyire pontosan követte az akkori irodalmat, és írásainak milyen óriási a jelentősége az erdélyi magyar irodalom kritikai megítélésében.

A *Romániai magyar irodalom 1945–1970* című Kántor–Láng közös mű 1971-ben jelent meg, és – ahogy erről a *Száz év magány* első fejezetében a szerzők is beszámoltak – meglehetősen viharos fogadtatásban részesült. A kritikai reakciók főként a *Korunk*, az *Utunk* és az *Igaz Szó* 1971–1972-es évfolyamának hasábjain sorjáztak, számuk száz körüli volt (28.). Mai szemmel olvasva is feltűnő, mennyi szenvedélyesség, sőt, indulat van némely elutasító kritikában. A kötetet legtöbb támadás amiatt érte, hogy a szerzők az elő-Forrás és az első *Forrás* nemzedék kritikusaiként túlértékelték nemzedék-társaikat. Ezt az elfogultságot egyébként fel is vállalták (28–29.). Az elmarasztaló bírálatok számonkérték a korban elvárt szocialista realista szempontokat és szemléletet, megkérdőjelezték az irodalomtörténészek bátor esztétikai ítéleteit, egyáltalán, azok szükségességét egy irodalomtörténeti munkában, elhibázottnak tartották az arányokat. Kántor azt írja, a támadások következményeként nem jelenhetett meg a könyv amúgy kész román fordítása (29.). Az 1973-as második kiadás pedig csak némi korrekcióval, és – meglehetősen szokatlanul – egy címbeli változtatással jöhetett: az 1945-ös évet 1944-re kellett cserélni, Románia háborúból való kilépésének évszámára.⁴ Igaz, nem sokkal később, 1975-ben a két szerző a közös munka jutalmául akadémiai díjban részesült. Hosszú távon pedig azt állapíthatjuk meg, hogy esztétikai értékeléseik helyesnek bizonyultak. Az új kötetben erről így

⁴ Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944–1970*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973.

nyilatkozott Láng: „az erdélyi irodalom általunk tárgyalt szerzői abban a kanonikus értékpozícióban vannak, amelybe mi helyeztük annak idején őket” (24.).

Az irodalomtörténet-írás a kánon alakításának egyik fontos résztvevője – ezért is lángol fel a vita egy-egy összefoglaló irodalomtörténeti munka körül –, ahogy annak idején a „Kántor–Láng” megjelenése után történt. A *Száz év kaland* eddigi kritikai visszhangja is a kötetben manifesztálódó kánonnal foglalkozott legtöbbször – ahogyan magában a könyvben Kántor is teszi az utóbbi évtizedek irodalomtörténeti köteteivel. A 2018-as gyergyószárhegyi írótáborban tanácskozást tartottak az akkor megjelent könyvről. Az itt felszólalók hiányolták többek között a női írókat, Berde Máriát, Balla Zsófiát, László Noémit, a két világháború közötti korszakból Áprily Lajost, Molter Károlyt, a háború utáni irodalomból Ágoston Vilmost, Szávai Gézát, Fekete Vincét, Tompa Andreát, sőt, az 1980 után született nemzedékek tehetségeinek sorát.⁵ Továbbá kifogásolták, hogy másokat nem jelentőségüknek, súlyuknak megfelelően tárgyalt a könyv, például Cs. Gyimesi Éva, Kovács András Ferenc vagy Bodor Ádám biztosan többet érdemeltek volna. Másfelől azonban dicsérték – helyesen – a kötetben szereplő, a kánon bővítését célzó tanulmányokat. Ilyen például a Markovits Rodionról, Karácsony Benőről, Ligeti Ernőről szóló írás, a Wass Albert regénypoétikájának újításait felmutató elemzés vagy az Ignác Rózsa életművét bemutató szöveg.

A könyvről folytatott kritikai diskurzus másik témája a kötetben expliciten és impliciten érvényesülő erdélyiség-koncepció, azaz erdélyi irodalom fogalmának meghatározása. Ez egyáltalán nem könnyű, hiszen egzakt definíciója nincs, állapította meg Láng Gusztáv (18.). Szerinte az erdélyi irodalom létezésének az alapja ugyanis az a paradoxon, amelyik aközött a két állítás között feszül, hogy egyszerre gondolkodunk egységes magyar irodalomban, és beszélünk különálló erdélyi irodalomról. Ugyanez a paradoxon figyelhető meg az erdélyi

⁵ A *Száz esztendő kaland? – honnan hová, erdélyi magyar irodalom(történet)?* című szimpózium szövegei a *Székelystöld* 2019/5. számában olvashatók. http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MzkwMA==&fbclid=IwAR3RhE6wt_ToZKFCtLfzAx2G7NceQXcDd7Y4BGrrpHHX-4r89I1BFJraqA8#sdfootnote1sym (letöltés ideje: 2020. február 13.).

magyar identitás kapcsán is: úgy része az erdélyiség az egységes nemzetnek, hogy mégis különállóan létezik. Láng szerint az erdélyi irodalom hagyománya, nyelve a teljes magyar kultúra és nyelv, irodalmi alkotásai pedig nem elkülönülnek, hanem regionális sajátosságaikkal együtt beépülnek, részei a teljes magyar irodalomnak (40–44.). Kántor az előszóban azt írta, az erdélyi irodalom határai kitágultak, máshogyan kell tekinteni az erdélyi életművekre, máshogy az irodalmi intézmények közötti átjárásra (5.). Ez a szemlélet magyarázza az azokról az életművekről szóló tanulmányok beemelését a kötetbe, amelyek nem egészükben tartoznak Erdélyhez. Ilyenek például a Szabó Dezsőről, Jékely Zoltánról, Benedek Marcellról szóló szövegek, de ide kell sorolnunk a korábban már emlegetett, Ignác Rózsáról és Wass Albertről szóló vagy a mai szerzőkről, Bartis Attiláról, Dragomán Györgyről, Bodor Ádámról szóló írásokat is. Kántor egyfelől minden Erdélyhez kapcsolható tény, epizódot, vonzalmat, motívumot, témát, szerzőt integrálni akar, másfelől ezzel a beillesztéssel is ki kívánja fejezni azt, hogy az erdélyi irodalom a magyar irodalom szerves része. Mindketten tudják, hogy a magyarországi olvasó a szerző lakhelyétől függetlenül tekinti erdélyi irodalomnak a tematikailag, motivikusan oda köthető műveket. Ez a felfogásuk nem idegen a két háború közötti transzilvánizmus-elképzelések egyes változataitól – Kuncz Aladár ugyanígy gondolkodott, amikor a következőket írta 1929-ben az Erdélyből akkor távozott Áprilyról és annak *Idahegyi pásztorok* című művéről: „[a]kik Pesten hallani fogják, megértik majd belőle az erdélyi magyar irodalom üzenetét. Valahogy szimbólum lesz szemükben ez a drámai költemény, amely szó az erdélyi magyar irodalomért [...], s a görög környezetben vissza fogja tükrözni a mi hegyeinket, a mi pásztoraink s a mi lelkünk legmélyén rejtőző álmainkat. Erdély az én hazám – folytatja Kuncz. – És Erdély Áprily hazája is, amelyet nem hagyott el, hanem ellenkezőleg, magával vitt, mint ihleteinek, költő lelkesültségének egyetlen örök forrását...”⁶ Ettől eltérő felfogást képvisel Markó Béla, aki a kötetéről írt kritikájában úgy fogalmazott, az erdélyiség „politikai és társadalmi meghatározottság”,⁷ amelybe

⁶ Kuncz Aladár: *Erdély az én hazám. Csendes beszélgetés Áprily Lajossal.*, Erdélyi Helikon, 1929/7. 491–492.

⁷ Markó, 2018.

nem tartoznak bele a nem ott élők. Markó értelmezésében az erdélyi író, aki az erdélyi és romániai magyar intézményrendszer szereplője. Markó ebből a pozícióból olvassa a *Száz év kalandot* is, miközben arra a ki is mondott félelmére keresi benne a választ, lesz-e még Erdélyünk, megmarad-e az erdélyi magyar identitás, kultúra, irodalom.

Kántor és Láng új könyve, a *Száz év kaland* már a címével pozitív választ ad Markó Béla kérdésére. Amelyik cím természetesen Gabriel García Márquez regénysikerét parafrázálja. A *Száz év* azonban itt nyilvánvalóan az erdélyi magyar irodalom elmúlt évszázadát jelöli. A második fele, a *kaland* pedig nem a hétköznapi jelentésében szerepel, hanem irodalmi konnotációjával – lásd kalandregény. Ha ezt kapcsoljuk be az értelmezéskor, akkor ez a száz év egy új történelmi helyzetben lefolyt vállalkozás, ami fordulatokkal, nehézségekkel volt tele – ahogy egy kalandregény cselekménye –, ám már a számvetés ténye is happy endet jelent: van erdélyi magyar irodalom. És ennek bizonyítéka ez a vaskos munka.

A kötet, ahogy arról már volt szó, az 1971-es könyv sajátos folytatása, Kántor szavaival önkorrekciója, kiegészítése, kiteljesedése (5.). Nézzük, hogyan valósult ez meg az egyes részekben! A *Száz év kaland* egyik „főszereplője” Páskándi Géza, róla hat írás is szerepel a könyvben (365–396.). Mindkét szerző közreadott itt egy-egy mély emberi érzésekkel telített emlékeztetést Páskándiról, ezek fognak keretbe négy könyvismertetést. Ez utóbbiak a *Holdbumeráng* és a *Tűfoka* című verseskötetéről, *Az eb olykor emeli a lábát* című drámakötetről és a *Méltó levelezés* című posztumusz esszékötetről szólnak. A verseskötetek 1966-ban és 1972-ben jelentek meg, a drámaavogatás 1971-es – a recenziók tehát a fiatal, induló művész kötetét elemzik, míg a negyedik, az esszékötet ismertetése, már az életmű lezárulta után megjelent válogatásra reflektál. Jól látható, a *Száz év kaland*ba felvett írások az amúgy terjedelmes és több műfajban is jelentős teljesítményt felmutató Páskándi életpályának épp csak a széleit érintik, bár költészetének és drámáinak főbb poétikai eszközeit, stílusjegyeit bemutatják, úgy mint a sokértelmű metaforák teremtette nyugtalanságot a versekben, illetve az abszurd helyzetek plasztikus bemutatását a drámákban. A *Száz év kaland*ból azonban a novellista és regényíró Páskándi kimaradt.

Ha figyelembe vesszük, hogy a kötet egyik kontextusa, előzménye Kántor Lajos egészen kivételesen nagy terjedelmű életműve, akkor nyilvánvalónak tűnik, nagy gondot jelenthetett számára, mely írásokat

vagy részleteket válogasson be munkáiból ebbe a közös könyvbe. Szilágyi Domokosról például Kántor önálló könyvet írt, több kötetét szerkesztette, személyes kánonjának nyilvánvalóan egyik meghatározó alkotója. A *Száz év kaland*ban két tanulmány szól Szilágyiról – mindkettő a *Bartók Amerikában* című versről.

Az első, Láng 2001-ben megjelent tanulmánya (431–438). Ebben a Szilágyi-verset a kompozíciója, lehetséges előzményei és intertextuális jelentéshálója felől értelmezte, majd bemutatta, hogyan volt jelen az itt kimunkált verskompozíció a költő későbbi alkotásaiban. A költemény a Bartók-zeneművek szerkesztésmódját imitálja: eltérő hangnemű, beszéd módú, ritmusú, „hangszerelésű” részek váltogatják benne egymást. Ahogy a zeneszerzőnél, úgy Szilágyi versében is átvett elemek, intertextusok épülnek be a saját szövegbe – például népdalrészletek, József Attila-idézetek, -allúziók. A vers előzménye – Láng szerint – Babits *Húsvét előttje* és Illyés *Bartók*-verse. Ez a zenei művekből inspirálódott, az avantgárd mozaikszerűen építkező alkotásaihoz kapcsolható kompozíció azután meghatározóvá válik a nagy Szilágyi-művek szerkezeti felépítésében, tulajdonképpen a *Héjjasfalva felé*, *Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből*, *Törpe ecloga* formai kiindulópontjának kell tekinteni. Láng tehát a vers poétikai elemeiből indul ki, azok eredetét, szerkezetét, teherbíró képességét, költészettörténeti előzményeit, változatait kutatja, majd ezek alapján értelmezi a szöveget.

A második Szilágyiról szóló tanulmány Kántor Lajos 2006-os szövege (439–444.) Az ő gondolatmenetének más a kiindulópontja: a vershez kapcsolható Szilágyi- és Bartók-évfordulók irányították figyelmét a műre. Ez a gesztus nem pusztán retorikai felütés, sokkal inkább a kultúrában teljesen benne élő tudós mindent számon tartó elegáns gesztusának látom. Majd a költemény publikálásának történetét beszéli el. A *Bartók Amerikában* a Korunkban jelent meg 1964-ben, amelynek Kántor már akkor a szerkesztője volt. Ezután dokumentál: idéz Szilágyi leveléből, később a szerkesztés folyamatáról is beszámol, például, hogy a főszerkesztő, Gáll Ernő Földes Lászlótól kért szakvéleményt arról, megjelenhet-e a mű. Majd a szövegváltozatokkal foglalkozik a tanulmány: két oldalon keresztül sorolja Kántor a különböző kiadások eltéréseit, illetve azok magyarázatát. Ezután tér át a vers szövegrétegeinek, poétikájának a bemutatására, és a benne megfogalmazott esztétikai alapvetések értelmezésére. Ehhez a korábbi elemzéseket idézi és reflektál azok

állításaira. Először Görömbei András tanulmányát, majd Balla Zsófia írását. Láng elemzését is bevonja: megkérdőjelezi a barátja által feltételezett Illyés-hatást, ám egyetért azzal, hogy a *Bartók Amerikában* az elnémitott kisebbségi létezés verse. Végül a vers intencionális oldaláról ír. Szilágyi Domokos egy interjújából idéz, melyben az Bartók zenéjéről is beszél, kifejti többek között azt, hogy formai feszültségeivel hatnak rá a művek.

A két tanulmány jól példázza a két irodalomtudós gondolkodásának eltéréseit. Láng Gusztáv irodalomértelmezői kiindulópontja szinte minden esetben valamilyen poétikai szempont – egy beszédmód, műfaj, forma stb. Az adott fogalom definícióját adja meg, majd a történetét tekinti át, azután a mű e poétikai jellemzőjének vagy jellemzőinek plasztikus kibontása következik, később pedig belehelyezi az alkotást az irodalomtörténeti folyamatokba, kulturális hagyományba. Láng olyan műelemző, aki szerteágazó és alapos műveltségével, egészen kivételes esztétikai érzékével, valamint plasztikus, jól követhető stílusával nyűgözi le olvasóját. Irodalomszemlélete alapvetően konzervatív, azt tartja, minden mű újraértelmezi saját hagyományait, és ez az újraértelmezés az értéktöbblet, amit hozzáad az örökséghez (19.). Kányádi költészetéről írva hivatkozik Eliotra, aki szerint a nagy költők eredetisége nem abban áll, amiben különböznek másoktól, hanem amiben hasonlítanak egymásra (361.). Ez a gondolat minden bizonnyal Lánghoz is közel áll. A kötet Láng-szövegeit olvasva szembetűnő, hogy a fent nagy vonalakban vázolt szemléletmód és a hozzárendelt módszer már a korai szövegeiben is készen állt, és bár az évtizedek során beépített újabb fogalmakat, szempontokat gondolkodásába – például megjelenik nála az intertextualitás jelensége, a recepcióesztétika aspektusa –, az alapjaiban nem változott.

Kántor Lajos – ahogy az itt kivonatolt Szilágyi-szöveg elemzése is mutatja – másképpen gondolkodik és dolgozik. Nem is egyféle módon. Kántor sokkal több írással, több műfajjal van jelen ebben a négykezes kötetben. Azokban a szövegekben, amelyekben Kántor irodalmi műveket elemez, azok témáiból, illetve egyes motívumaiból indul ki. Ahogy láttuk, foglalkozik filológiai kérdésekkel, szövegváltozatokkal, a művek kiadástörténetével, a szerzői intenciókkal és a recepcióval. Mindehhez az erdélyi irodalom történetének alapos ismerete, szerkesztői évtizedeinek páratlanul gazdag tapasztalata, finom megfigyelései kellenek, illetve érzékeny

ítélőképessége. Nagy tudományos anyagot mozgat egy-egy mű megértése közben. Elemző írásai mellett a *Száz év kaland*ban jelentős számú irodalomtörténeti tanulmánya, esszéje és más műve is szerepel. Egy sor olyan szöveget válogatott be a kötetbe, amelyben kiemelkedő jelentőségű erdélyi értelmiségi, irodalmár munkásságát ismerteti – azt gondolom, az ő szerepüket meghatározónak tartotta a kisebbségi közösség életében. Többek között olvashatunk György Lajosról, Kós Károlyról, Balogh Edgárról, Gaál Gáborról, Szabédi Lászlóról, Benedek Marcellről, Domokos Gézáról. Kántor az irodalmi közéletről írva vagy portrékészítéskor is legtöbbször szövegekből indul ki, azokat kommentálja, kontextualizálja, és így rekonstruál, értelmez. Kós Károly 1945 utáni tevékenységét a megjelent publicisztikáit követve ismerteti, de bevonja gondolatmenetébe a politikai, életrajzi eseményeket, a folyóiratok belső viszonyainak alakulásait, sőt a személyes ellen- és rokonszenvek pszichológiai elemzését is (272–285.). A Gaál Gábor és Benedek Marcell között kibontakozó ellentétet az írások utalásaiból és más dokumentumok információiból rakosgatta össze (251–272.). Domokos Géza könyvkiadói igazgatóságának nehézségeit, buktatóit bemutató írása a kisebbségi irodalompolitikájának portréján túl a Ceaușescu-korszak közhangulatába vezeti be olvasóját (409–417.). Kántor – mint ez utóbbi esetben is – írásainak szereplőjét személyesen ismerte, ez ugyanakkor nem teszi elfogulttá, igyekszik egyéni érzelmein felülemelkedni, és az egyes embereket tudományos objektivitással megérteni és megítélni. Miközben ezek az irodalomtörténeti tanulmányok nyilvánvalóan az erdélyi irodalom Kántor szerint fontos epizódjait teszik tárgyukká – az irodalomtörténet-írás újabb irányait, lehetőségeit, módszereit is felmutatják. Vagyis arra a Kántort nagyon is izgató kérdésre, hogy miképpen lehet a 21. században irodalomtörténetet írni, a *Száz év kaland* válasza – sokféleképpen.

A *Száz év kaland* olyan irodalomtörténeti munka tehát, amilyen az egységes világkép és narratíva szétesése utáni korban lehetséges. Sok történetet mond el, sokféle módszerrel, hiányokkal, ismétlésekkel. Áttekintést ad két jelentős irodalomtörténész öt évtizedet átölelő munkásságából. Válogatást – nem teljességre törekvő összegző munkát. A könyv mélyszerkezetében mégis van egy olyan narratíva, amely egyfajta egységet rejt a sokféle szöveg mögött. Ezt a narratívát eseményeknek a sora adja: az ’56-os forradalom és annak erdélyi megtorlása, az 1959-es egyetemegyesítés és Szabédi László

tragédiája, az 1980-as szárhegyi író tábor, majd az 1989-es forradalom. Ezek mind a II. világháború utáni erdélyi magyar kisebbség értelmiségének életét meghatározó események – egyben Kántor Lajos és Láng Gusztáv életének a fordulópontjait is jelentették. Ezért is térnek újra és újra vissza az itt olvasható irodalmi tárgyú írásaikban.

Lászlóffy Aladár *Héphaisztosz* című könyvéről írt recenziójában Láng azt írta, hogy a történelmi regényt az olvasó a benne található „sajátunkká képzelt kaland izgalma” (426.) miatt szereti. Ez a megfigyelés – kiragadva az eredeti kontextusából – a két irodalomtörténésznek az irodalom intézményéhez való viszonyát egészen pontosan megjeleníti: az irodalom a sajátjukká tett kaland, amelynek izgalma egész életükön át tartó feladatot és elkötelezettséget jelentett, jelent számukra. Ez a könyv ennek nagyszerű bizonyítéka.

LOVRA ÉVA*

Rekonstruált (poszt)jugoszláv valóság – irodalmi térképezetek

Roginer Oszkár: *A jugoszláviai magyar irodalom terei: A (poszt)jugoszláv magyar irodalom és a téralapú közösségi identitáskonstrukciók viszonya a sajtóban (1945–2010)*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2019. 386 oldal

A tér és térképezetek, valamint ezek interpretációja nemcsak a jugoszláv és posztjugoszláv (magyar) identitásban, hanem a második világhézagást megelőző korszakban is az a metafora, amelynek Roginer Oszkár konkrét jelentéstartalmat ad, átszűrve az évtizedek értékhierarchiáinak átalakuló és visszatérő független változóin. Azokon a „független változókon” – idézve a kötet írójának szóhasználatát –, amelyek egy adott pillanatban egyet jelentettek egy kollázssországgal lélegzetvételével, meghatározták a felvett és alkalmazott alapértékeket, valamint némi ellenérzést, a történelmi események egy-egy pillanatában pedig még nosztalgiát is kiváltottak. A szerző strukturált és egymásba fonódó szövegértelmezésein keresztül bontakoznak ki a (jugoszláv és posztjugoszláv) kisebbségi magyar irodalom évtizedei és a térértelmezései. A kötet az 1945 (a II. világháború vége) és 2010 (a kettős állampolgárság egyszerűsített eljárásának bevezetése) közötti időszakot szimbolikus és tényleges történelmi mérföldkövek mentén osztja fel, amelyek hatottak a közösségi azonosulási hálóra, a művészeti termelés, az irodalmi mező, a kül-, bel- és kisebbségpolitika terén bekövetkezett változásokra. A korszakok a térreprezentáció típusaiként oszlanak további

* A szerző építészmérnök, várostörténész, a Debreceni Egyetem Műszaki Kar Építőmérnöki Tanszék munkatársa. E-mail: lovra.eva@eng.unideb.hu

hierarchikus részegységekre. A vizsgálatok a makroszintű térreprezentációval (államalakulat, regionális tájegység) indulnak, majd a lokálison (városok és településhálózat) keresztül jutnak el a mikrokörnyezetig (utcák, terek, rakpartok, parkok és egyes épületek).

Fontos Roginer munkája módszertani részének ismertetése, ugyanis az messze visz a kötet irodalomtörténeti megközelítésétől, és egy olyan struktúrát, vázat ad a kutatásnak, amelyre finom rétegenként épül az irodalmi jelen, a Roginer-féle korszakolás pontossága és ésszerűsége, valamint a kisebbségi irodalom sajtóban való megjelenése. A terekhez, városokhoz, régiókhoz, bel- és külföldhöz, valamint az adott kor eseményeihez – legyen az egy szűkebb kört érintő politikai aktualitás vagy egy nép határokon átnyúló traumája – fűződő „közösségi (és egyéni) identitáskonstrukciók” pontos meghatározása az összetett, mégis pontosan dekódolható és követhető kutatási módszertan, valamint a szerző agilis kutatómunkájának az eredménye.

Roginer független változón olyan alapértéket ért, „amely az adott kor bármely társadalmi szerkezetébe behelyettesíthető”, a „térreprezentáció minden egyes megnyilvánulásának jelentésszstrukturáló elemét képviseli”. A független változók evidensek lehetnek egy olyan olvasónak, aki maga is életének egy szakaszában a jugoszláv eszme részese volt, majd látta annak hanyatlását és porba tiprását. A magyarázat viszont szükséges, hiszen a munka nemcsak egy, a jugoszlávizmus emlékeivel küszködő és benne néha megnyugvó rétegnek készült. Másoknak, mindenkinek. A mindenki viszonylatában kiemelném az irodalmi, építészeti, városépítészeti, történelmi és földrajzi kötődéseket és az ezek a diszciplínák iránt némi érdeklődést is mutató olvasóréteget.

Az 1945 – bár a téralapú identitáskonstrukció visszanyúlik az 1920-as évekig – és 2010 közötti időszak lehatárolásában két független változót emel ki a szerző, amelyek az irodalomban megjelenített helyszínek szempontjából relevánsak. „Két olyan, a felszín alatt működő teret, időt, egyéni és kollektív cselekvési potenciált, ideológiai töltetet, termelési folyamatot, mitológiai elemet szabályozó alapértéket definiálhatunk, amelyek közül a II. világháborútól a kilencvenes évekig hatását kifejtő a »testvériség-egység« változójának, míg a másikat, amely azután következett, a »nemzeti egység« változójának nevezhetünk.” (28.) A szerző téralapú identitáskonstrukciójának idősíkját 1945-től, a II. világháború végétől

a 2010-ig, a kettős állampolgárság egyszerűsített eljárásának bevezetéséig hat korszakra osztja. A korszakolás követi a politikai, társadalmi eseményeket (időbeni határok), amelyek néha véletlenszerűen egybevágnak olyan, az irodalomhoz is kapcsolódó történésekkel, amelyek hatására a megjelenített földrajz jellege változott.

A negyvenes évek az 1945–1950 közötti időszakot foglalják magukba, a háborúból való felépülés és a változások kora, amely kiterjed az eszmék, az intézményrendszer és a térinterpretáció változásaira is. A „testvériség-egység” dominál a társadalmi megnyilvánulásokban, s a korszak elhelyezi a kisebbségi magyar kultúrát a jugoszlávizmusban, és meghatározza irányát is a következő évtizedekre – azonban, ahogy Roginer írja: „A sajtóorgánumok meglehetősen szigorú fegyelmezése miatt nem tudhatjuk, hogy az irodalomban megjelenített helyszínek mennyiben képeztek valós, és mennyiben inkább csak tervezett kötődést, tény viszont, hogy az ötvenes évektől lazuló művelődéspolitikai hétköznapiakban a negyvenes években megkonstruált földrajz továbbra is változatlanul jelen volt, sőt bővült, rétegeződött, részleteződött.” (73.) Ennek megfelelően az ötvenes évek (1951–1961) jugoszláviai magyar geokulturális identitása a részletességében különbözik az előző korszaktól, ugyanis az utazás lehetősége olyan környezet, olyan szintű megismerését tette lehetővé és új helyszínek behozását az irodalmi térben, amelyek felülírták a szocialista realizmus esztétikai elveit. Az írók, költők ebben az időszakban már láthatóan bejárták azokat a helyeket, amelyekről azelőtt csak másodkézből kapott információk és képek alapján írtak. A hatvanas és hetvenes években, az 1962–1982 közötti időszak jugoszláviai magyar irodalma pedig reagált a Josip Broz Tito külpolitikája által is megváltozó nemzetközi helyzetre. „A Kelet és Nyugat felé tanúsított nyitottság politikailag, gazdaságilag, és a művészeti termelés terén is rendkívül fontos szerepet töltött be, kiemelkedő értékeket hozván létre a szépirodalomban, miközben kölcsönösen pozitív hatással voltak egymásra a társművészetek is.” (191.) A jugoszláviai magyar irodalmat ebben az időszakban az jellemezte, hogy az akkori országot, Jugoszláviát, annak tereit és helyszíneit maradéktalanul magáénak érezte, s nem mutatta a kisebbségi lét olyan ismertető jegyeit, amelyek a két világháború között, a negyvenes években vagy a kilencvenes és a kétezres évek során jellemezték.

A nyolcvanas évek az 1983–1991, a kilencvenes évek az 1992–2000, a kétezres évek pedig a 2001–2010-ig terjedő időszakot foglalják magukban.

Az „egység” minőségének változása nem egy, az 1980-as évektől a 2000-es évekig öntudatra ébredő és teljes öntudattal rendelkező generáció traumája, hanem egy olyan poszttraumatikus állapot, amely még ma is néhol visszaköszön a kisebbségi magyar irodalomban, meghatározza a tér és helyszínek interpretációját. Az *EX Symposion*hoz is köthető korosztály térinterpretációs gyakorlatának válsága a 1990-es évek elején tetőzik, s a generációs fordulatban utolsónak is tekinthető a kör. A kötetből viszont kiderül, hogy a kilencvenes, majd még inkább a kétezres években publikálni kezdők egy új, más tárgyi és politikai valóságok által kialakított saját teret jelenítettek meg az irodalomban.

A szerző nem önmagában elemzi a két ellentétes ideológiai megfontolású egységet, hanem a térreprezentáció egyik olyan dimenziójaként, amely a helyszínek megjelenésére hat – az absztrakt tér olvasata a hivatalos vagy szubpolitikai program részeként és különböző időpontokban. A helyszínek determinációja a térképzet absztrakciójából visszaránt a valós helyszínekre. A szerzőnek ez is a célja – olyan egységek meghatározása, amelyek (nem ismerve a független változókat) reprezentálják a (nemcsak irodalmi) korszak genius lociját. Hiszen egy ponton a tér – legyen az épített tér vagy a beutazható természeti tér és környezet – szimbólum az elérhetőség, az észlelés és főként az érzékelés mátrixában. Egy új korszak, az átalakulás és az új identitás szimbóluma, ami már nemcsak egy „geometriai ábra” (Hamvas), hanem amint a helyhez, úgy a térhez is egy összetettebb észlelés kapcsolódik, az érzetek mint az identitást és a kötődéseket képző változók.

Városépítésként és volt-jugoszlávként (a kötet szerzőjéhez hasonlóan az 1980-as évek derekán, még Jugoszláviában születtem) a helyekhez és fogalmakhoz, főleg az 1990-es évektől kezdődő időszak tereihez saját képzetek is társultak. Így ezt az időszakot nem tudtam csak külső szemlélőként befogadni, csak a szöveg által megélni, elvonatkoztatni saját élményeimtől. A helygénusz, az utolsó évtizedek leíró irodalmi tereinek objektív értékelésébe a saját genius loci értelmezésem és a személyes kapcsolataim is beleivódtak. Így a hely(ek) szellemének, a téridentitási viszonyok befogadásának értelmezésében a tér és hely különbségét, egymáshoz való

viszonyukat is elemeztem. A hely szelleme, géniusza, ahogy Hamvas Béla utal rá, mégsem absztrakt fogalom, hiszen érzékelésének változásai (főleg az észleléssel összekötött érzékelés és megélés) pontosan körül is írhatók, néven nevezhetők. A fogalom és annak neve – ahogyan a tér és hely jelensége – sem válik el egymástól. „A helynek nemcsak fizikája, hanem metafizikája is van, és nemcsak látvány, hanem génusz. Ezért nem határozható meg, csak lerajzolható, mert nem kiszámítható, mert arc. A terek fogalmak, a helyek nevek.”¹ A tér és a hely egymás meghatározásaként létezik, bár az alárendeltségi helyzet vitatható, a tér általános, míg a hely specifikus, szűkebb keresztmetszet. Roginer a tér és hely változójához még hozzárendeli az időt, s az idő és az alkotmányos kinyilatkoztatás függvényében húz pontos időbeni és ideológiai határvonalat a két egység, a két független változó között: „A »nemzeti egység« független változójának középpontjában többek között a közös nyelv, a közös szimbólumok, a közös politikai kultúra, a genealógia és a néphagyomány állnak, miközben az etnokulturális múlt referenciáira támaszkodik. A »testvériség-egység« időszemléletével szemben – amely az emlékezés helyeit, szimbólumait, hőseit, történeteit elsősorban a kiterjesztett, folytatódó és ciklikusan megújuló jelenben szétszórt elemek halmazából mérítette (amely idővel lehet, hogy részben múltorientált is lett volna, de erre Jugoszlávia esetében nem került sor) – a »nemzeti egység« változója egy múltba tekintő és lineáris időszemléletet részesít előnyben.” 30.)

A téralapú közösségi identitáskonstrukció meghatározása a munka fő feladata a jugoszláviai kisebbségi magyar irodalom kilencven évének távlatából, felvonultatva a korszakok jelentős (és irodalomtörténeti szempontból kevésbé jelentős) szerzőit, akik az identitáskonstrukciók megteremtésében meghatározóak személyük és munkáik által.

A téralapú identitás elsősorban földrajzi indíttatású – ahogy a szerző írja –, azonban tényleges határai a földrajzi határok mellett politikaiak is. A politikai-földrajzi kettősség a politikailag értelmezett tér átértékelődésével vagy elvesztésével járt, ha csak az utóbbi évtizedek határváltozásait vesszük figyelembe a volt-jugoszláv

¹ Hamvas Béla: *Az öt génusz. Szombathely: Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja*, 1989. 55.

tagállamokban. A sajtó, illetve a folyóiratok kiválasztása se véletlenszerű, ugyanis Roginer szavaival „(...) a téralapú közösségi identitáskonstrukciók topográfiai mátrixáról mindenekfelett korhű, frissességükben állandósított és viszonylag teljes képet adnak.” (37.)

A kötet külön foglalkozik a külföldi helyszínekkel, amelyek az államhatárok átalakulása miatt a külföld-belföld határán táncolnak, az aktív (kollektív) emlékezet miatt gyakran nem is külföldként jelennek meg a kisebbségi irodalomban. Budapest, Balaton, Szeged – ahogy haladunk a jelenünk felé, mindinkább távolodnak térben, és elidegenednek a „közelség” jelentéshordozása szempontjából. Majd a kilencvenes évektől kezdve már a saját emlékekkel (emlékeimmal) átszőve valós, élő emlékként (külföldi homályként) jelennek meg. Bár a progresszív emigráció, legyen az az írók temporális vagy állandó letelepülése, miatt egyre inkább Budapest az élet valós jelene (már a kilencvenes évektől), az itt átélt hatások miatt a külföld-belföld identitása összemosódik, a várostéralapú közösségi identitáskonstrukció is egy adott városra összpontosít (identitásválságról nem beszélhetünk, hiszen nincs teljes asszimiláció).

A kétezres évek Újvidékének, s egyáltalán a város téridentitás-változataival egy külön fejezetben (*Városi helyszínek, Újvidék*) foglalkozik a szerző. „Ez az Újvidék már sok tekintetben nem az a város, amely a háborúk előtt létezett.” (279.) Habár ebben az időszakban más vajdasági város irodalmi és kulturális jelentősége növekedett, azonban „Újvidék szövegvilágai a kétezres években méreteiben a legnagyobb és részleteiben a legaprólékosabban megjelenített posztjugoszláv helyszínekként vannak ismét jelen. A város visszacsatolódik azokhoz a jelentéshalmazokhoz, amelyek a nyolcvanas évekig meghatározták, így elsősorban a városi közművelődési intézmények, valamint az urbánus városmorfológia, annak építészeti hagyományai és a nagyvárosi életstílusok lehetőségei kerülnek előtérbe (...)” (279.)

Az urbánus városmorfológia vagy csak városmorfológia fogalma kétszer jelenik meg a kötetben, s mindkét alkalommal Újvidék kapcsán (vagy Újvidék és Szabadka összekötésével). Bár nem köt magyarázatot a szerző ehhez a szókapcsolathoz, mégis arra enged következtetni, hogy a morfológiát nem a hagyományos (városépítészeti alaktan) értelmében alkalmazza, hanem egy olyan környezet szinonimájaként, amely nemcsak az alaktani jellemzőket veszi alapul, hanem a város holisztikus megközelítését a kultúrában

betöltött szerepével, társadalmával, történelmével, épített környezetével és szerkezetével együtt. Az urbánus városmorphológia (a városmorphológusok nem alkalmazzák így a jelzős összetételt, mert már magában az „urban morphology” urbánus/városi térre vonatkozik) Roginer olvasatában egy meghatározott fajta városra vonatkozik, amelyik jelentős szerepet vállal a kulturális és társadalmi szintén, s méreteiből adódóan is jelentős.

Roginer természeti környezetében a vízrajz is megjelenik, sokkal szignifikánsabban, mint arra a természeti és épített környezet irodalmi megjelenése okot adhat vagy utalhat. Mint írja, a „jugoszláviai magyar geokulturális identitás” vízrajzi lenyomata 1945 és 1950 között alakult ki, amely időszak alatt azok a terek is a „közösségi azonosulási háló” részévé váltak, „amelyek majd csak az ország kilencvenes évekbeli szétagolódásával töredeznek szét és tűnnek el újra”. (47.). A tájegységek, városok, földrajzi és vízrajzi helyszínek elnevezései úgy változtak az évtizedek során a jugoszláviai magyar irodalomban, ahogy a viszonyok és az identitás megkövetelte (például Szabadka – Subotica – Szubotica). Roginer különös érzékenységgel (az objektivitás és a tudományosság határain belül) a szóhasználat árnyalatain keresztül is keretet és mélységet ad téralapú közösségi identitáskonstrukciók fejlődésének.

A szerző alapos és hosszúra nyúló kutatómunkájának köszönhetően a sajtóban megjelenő irodalmi anyag keretein belül teljesen feltárta a korszakok alkotótevékenységét. Tartalmi hiányérzet nincs, azonban a kutatási anyag (ennek kell neveznem összetettsége, néhány esetben a téma holisztikus megközelítése és a használt nyelvezet miatt) összefoglalásának és elemzésének módja, az a tartalmi és gondolati tömörség, amely elvárható egy doktori disszertációnál, *A jugoszláviai magyar irodalom terei* kötetet nehézkessé, s a szélesebb olvasói rétegnek talán nehezen emészthetővé teszi. Az irodalmi helyszínek és társadalmi-politikai összefüggések elemzésében közbevetett illusztrációként megjelenik egy-egy vers- és szövegrészlet, a fejezeteket is idézetek vezetik be, amelyek kicsit lazítják a feszes gondolatiságot, de nem oldják fel.

A kötet utolsó, egységes blokkja egy fényképalbumként (is) lapozható gyűjtemény, amelynek darabjai egy kivételével (Fenyvesi Ottó katonaként látható a jugoszláv–albán határon), Dormán Lászlótól származnak. Bár az alapgondolat jó, és az elképzelés szolgálná is a kötetet, a megvalósítás ettől nagyon távolra került. Roginer az

illusztrációkat olyan egységnek szánta, ami képileg is megjeleníti az azonosulási csomópontokat: „Kép és szöveg egymást kiegészítő halmazaival így elsősorban azt a kapcsolatrendszert szeretnénk közvetíteni az olvasó felé, amely a helyszín és a benne mozgó szubjektum, valamint a tér és annak összefüggésrendszerét megfogalmazó szerző között évtizedeken át fennállt.” (335.). Az egymást kibővítő halmazok mégsem működnek, ahogy néhol hiányzik a tézisként közölt, az alapos kutatómunka és összehasonlítások alapján levont következtetés mellől a példaként is szolgáló idézet, úgy a képek mellől is hiányzik a néhány soros magyarázat, vagy legalább a kép címe. Az album után következik a fotók legfőbb adatainak listaszerű közlése. A szöveg kiegészítésének szánta a szerző a gyűjteményt, de a vizuális élmény és a szöveg – a képek leírása és a kötet kapcsolódó tételei – nem kapcsolódik egymáshoz organikusan, megtörik, és csak a vizuális élmény marad a hozzárendelt tartalom nélkül. A kötet tudományos felhasználhatóságát, a tematikus keresést is nehezíti a hely- és névmutató hiánya, ha a terekhez fűző viszonyokat, illetve az identitáskonstrukciók változásait tárnánk fel egy-egy város, folyó vagy régió kontextusában.

A kötet a sajtóban megjelenő terek földrajzi megjelenítésére törekedett, de ahogy a szerző a kötet utószavában (*A kör négyyszögesítése* című fejezetben) utal rá, „az egyéni és közösségi szempontból vizsgált művészeti termelés dinamikája arra utal, hogy annak ezredforduló utáni gyökeres változásait a huszadik század irodalomtörténeti gyakorlata már csak kis részben tudja a tudományos igényeknek megfelelően kielégíteni”. (333.) Ennek okaiként nemcsak a szerzők személyi hálójának szétterülését (születési és tartózkodási hely, iskolai és egyetemi szocializáció, műveik megjelenési, forgalmazási helye és az azokra adott reakciók szélesebb köre) lokalizálja, hanem kimondja, hogy időben változó kategóriaként sem lehet már könnyen követni, „miközben a témavilágok, a szellemiség és a motívumok sokfélesége és szétfejlődése is külön rendszereket alkot”. (333.)